

Forskningsrapport nr 3 2005

Påverkan eller total förändring?

Kritik av en förhållning med avstamp i ett
program mot missbruk och kriminalitet

Göran Johansson

Påverkan eller total förändring?

Kritik av en förhållning med avstamp i ett
program mot missbruk och kriminalitet

Göran Johansson

Författarpresentation

Göran Johansson är docent i socialantropologi vid Stockholms universitet. Han är sedan 1995 verksam vid Sköndalsinstitutets forskningsavdelning, Ersta & Sköndal högskola. Johansson har tidigare skrivit rapporten *Tvång och tillit. LVM-vård som kulturell ingenjörskonst – exemplet Hornö* (SiS). Andra rapporter med viss relevans för den här texten är *För mycke jag, för lite Jesus. LP-stiftelsens vård av missbrukare sedd ur ett socialantropologiskt perspektiv* (Sköndalsinstitutet), *Måttligt eller meningsfullt. Bidrag till en alkoholpolitisk debatt* (Folkhälsoinstitutet), *Välsignelse eller förbannelse? Om koka och kokabruk* (Sköndalsinstitutet) samt *Bete sig normalt. Ett perspektiv på den vuxna familjehemsvården* (SiS).

Beställes genom SiS hemsida: www.stat-inst.se/publikationer
Forskningsrapport nr 3 2005
ISSN 1404-2576

Tryck: Edita Stockholm 2005

Förord

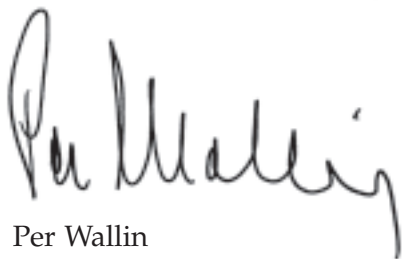
Rällsögårdens behandlingshem har bland sina behandlingsmetoder ett så kallat krimprogram, vars utförande beskrivs i termer av undervisning, med lektioner och läxor. Det betecknas som ett *påverkansprogram* och syftar till att stoppa klienternas kriminella livsstil och långsiktigt påverka deras tanke-
mönster. Göran Johansson åtog sig att *beskriva och analysera* programmet. Men "kursen" visade sig ha endast ett fåtal deltagare, delvis beroende på de särskilda krav på *tillräckligt allvarlig* kriminell livsstil som ställs för att få delta i programmet. Det föranleder Johansson att något fördjupa sig i programmets teoretiska förutsättning. Resonemanget leder bland annat till ett tentativt ifrågasättande av det generella sambandet mellan forskning *om* ett problem och möjligheterna att *lösa* detta problem.

De båda procedurerna – forskning *om* respektive lösning *av* – representerar menar Johansson en (dold) dubbelhet i behandlingen av missbruk. Vetenskapligt framtagna och underbyggda *metoder* syftar till att medvetet *påverka* klienten. Hos behandlarna dröjer sig samtidigt ett fråga kvar som har *moraliska* undertoner. Varför *slutar* inte klienten bara, med sitt missbruk? Varför *upphör* han inte med sin kriminalitet? I sin återblick mot krimprogrammets rötter finner Johansson en i vår tid inopportun fråga: *Hur ska vi behandla kriminella vars problem är att de saknar moral?*

Något svar ges inte men rapporten överväger om *påverkan* som strategi är nog eller om satsningen *total förändring* är ett möjligt alternativ. I krimprogrammets bakgrund figurerar nämligen *metamorfosen* som en (nödvändig) möjlighet. En växling i eller komplettering av behandlingen skulle innebära en viss förskjutning från "problemet som problem" till "människan som problem", ett perspektiv som kräver en tydlig bodelning i ansvaret för våra sociala svårigheter. Forskningens uppgift bör vara att påverka *struktur och ordning* i samhället, men om den missbrukande individens liv ska kunna räddas måste individen själv – med behandlingens hjälp – *övervinna* samhället och befria sig från sina problem, trots samhällets tillkortakommande.

Johansson finner att Rällsögårdens krimprogram fungerar väl. Men om programmet är undervisning, vad är det då som lärs ut? undrar Johansson. Det som lärs ut är att "tänka rätt" dvs. en dygd. Men kan man lära ut dygd? Etik (handla rätt) är en jämförelsevis okomplicerad sak och går att lära ut, men dygd? Nyckeln ligger i synen på utbildning. Utbildning ska förändra! Men vilka förutsättningar för transformativ kunskap finns i dag? Och kan *transformativ kunskap* verkligen vara ett alternativ till *evidensbaserade metoder*?

Sådana frågor ligger explicita eller latenta i Johanssons text, även om de svar han ger alltjämt är ofullständiga.

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Per Wallin'. The signature is written in a cursive, flowing style with a large initial 'P'.

Per Wallin
Tf generaldirektör

Innehållsförteckning

Förord	3
Sammanfattning	7
Inledning	9
Påverkan eller metamorfos?	10
Forskningen	12
Individ och samhälle	12
Problemgrund och problemlösning	13
En underliggande fråga	15
Rapporten	16
1 Krimprogrammet	19
Vi har vissa regler här	21
Antingen eller!	25
Instrumenten	29
Det kognitiva förhållningssättet	33
Ledarna	38
Missbruk och kriminalitet	39
Vad är behandling?	42
Motivation och samvete	44
Stefan Bergström – ett samtal	45
2 Ett påverkansprogram	53
Att arbeta med sin livsstil	55
Utmaningen	59
En minskad kriminalitet	61
3 Kriminell livsstil	63
Livsstilsteorin	65
En arbetshypotes	71
Villkor och behov	74
4 Kriminell personlighet	77
Motsträviga konvertiter	79
Mot en för total förändring	89

5 Teori och diskussion	99
Kognitiv vetenskap	99
Intellektet	103
Lära ut dygd	107
Dygden och klientens val	110
Tankemönster	117
Att bli en bättre kriminell	118
Om metoden	119
Utbildning som behandling	122
Omvändelsen	124
Uppfostran och behandling	126
Forskning, metod, behandling	128
Avslutning	133
Den etiska koden	134
Vad krävs och hur ska vi göra?	135
Det kategoriska indikativet	137
Noter	141
Referenser	145

Sammanfattning

Påverkan eller total förändring? Båda beteckningarna står för en *process* där *påverkan* framstår som förtänksam, tvekande och halvhjärtad medan *den totala förändringen* – metamorfosen – står för en mer eller mindre fullständig förvandling av en persons karaktär, apparition, beteende och omständigheter. Rapporten handlar bland annat om huruvida *påverkan* är tillräcklig som strategi, om en (om än oavsiktlig) *blandning* – en förhållning – mellan *påverkan* och *total förändring* är möjlig och slutligen huruvida *total förändring* kan återupplivas som alternativt scenario.

Ordet moral, närmast knutet till metamorfosen – den totala förändringen – är så gott som utmönstrat ur behandlingsvokabulären. Dissonans kan uppstå genom att personalen vid våra behandlande institutioner förväntas syssla med *påverkan* samtidigt som de (simultant) önskar, hoppas och möjligen *kräver* att klienterna ska ta sitt *moraliska* ansvar och genast *upphöra* med missbruk och kriminalitet.

Krimprogrammet är ett påverkansprogram som syftar till att *avbryta* klienternas kriminella livsstil och *påverka* (helst eliminera) deras kriminella tankemönster. Programmet har pågått vid Rällsögården sedan 1996 då Gunnar Bergström utarbetade en speciell version för LVM-vården av sitt program *Utmaningen*.

Att missbruk och kriminalitet går i par är en vanlig iakttagelse. Det är svårt att veta vilket problem som kom först. Kanske är ordningsföljden oviktig. Reglerna för *vem* som får delta i Rällsögårdens krimiprogram synes dock avvika från tanken på *ett relevant samband* mellan brott och beroende. Insatsen syftar till att klienterna ska upphöra med kriminalitet och missbruk men inte alla klienter (LVM eller SoL) anses vara *kvalificerade för deltagande* i krimiprogrammet.

Livsstilstermens teoretiska grund är mångfacetterad och dess koppling till det aktuella påverkansarbetet verkar oklar. En teori om livsstil leder med andra ord *inte* på ett naturligt sätt över i en teori för påverkan och behandling. En (omotiverad) koppling mellan teori och behandling förefaller vara en anledning till kravet på kvalificerat deltagande.

Föreställningen om ett ovillkorligt samband mellan *forskning om* specifika problem och *en lösning av* dessa problem leder till en ymnig problemlösningsforskning. Dock tyder inte all erfarenhet på att det sambandet leder till målet

– färre sociala problem. Man kan få tanken att problemets lösning kräver *något annat* än problemspecifik forskning. Det antagandet insinuerar *en underliggande fråga* (som av många nog snarare anses vara underlig eller i varje fall otidsenlig).

Det finns alltså en fråga som kanske avgör bland annat krimprogrammets framgång. Frågan ställs i regel inte. Den är inopportun och opassande för vår tids hängivenhet till den vetenskapliga metoden som hävstång för att upprotta sociala problem. Frågan? *Hur ska vi behandla kriminella vars problem är att de saknar moral?*

Den kognitiva vetenskapen – teoretiskt fundament för krimprogrammet – innehåller forskning om mentala fenomen som inte enkelt kan reduceras till, eller som inte i sin kärna involverar, kognition eller informationsbearbetning. En aktuell forskningsfråga är i vilken grad kognition är involverad i emotion. Att kognition *finns* i emotionen tycks man ense om. Kognition och *medvetenhet* är en annan fråga, kognition och *moral* en tredje.

Krimprogrammet handlar om dygd, om än dolt och indirekt. Kan dygd verkligen läras ut? Det handlar i så fall om *undervisning som transformerar såväl elev som lärare*. Etik går att lära ut, men dygd? Medan etik "bara" är "det stumma stadgandet av sociala borden" är dygd en sång, en själens sång. Hur kan själen läras sjunga? Det är kanske en avgörande fråga för krimprogrammet.

Moralens eventuella återkomst i påverkansarbete kan synas vara föranledd främst av samhällets behov. Samhället går sönder utan en viss medborgerlig moralnivå. Men det är samtidigt sant att en hög moralisk nivå hos individen – här hos klienten – kan vara *individens* enda räddning i en samhällelig omgivning med moraliska brister.

Om det finns ett budskap i rapporten är det en erinran om faran med nuvarande *förhållning* i vården av missbrukare och kriminella. Att principen *påverkan* (information) inte helt lyckats utrota principen *total förändring* (moral) tyder på att påverkan som (ensam) grundprincip kan vara otillräcklig.

Grunden för tillämpning av seriöst forsknings- och utvecklingsarbete kan i ett ögonblick ryckas undan. Oavsett väl motiverade och tillämpade metoder och arbetssätt kan klienten upphäva alltsammans genom ett "Nej, jag vill inte!" Återstår möjligheterna för en vård – av missbrukare och kriminella – som bidrar till förändringar i klienternas liv under *ett medvetet hänsynstagande* – från båda parter – till att individens samvete är uttrycket för ett spänningsförhållande mellan *två* makter och *två* viljor. Kanske ligger utvägen i möjligheten, för klienten, att *acceptera trots sitt tvivel*. Ett accepterande som är inneboende i *det rituella utförandet och deltagandet* annullerar *inte* ett (samtidigt) hemligt förnekande (Jag vill inte).

Inledning

Mitt intresse för krimprogrammet vid Rällsögårdens behandlingshem (LVM) väcktes sommaren 2003 när jag där träffade Jerry Andersson och Ingrid Hedström för en intervju om institutionens erfarenheter av zigenska missbrukare. Vi talade om Rällsögårdens varierade behandlingsutbud. Jerry som varit med från krimprogrammets start på Rällsögården 1996 (och långt dessförinnan) berättade om ett arbete som rönt uppskattning från såväl socialtjänst som kriminalvård. Även klienterna/eleverna hade i kortfattade utvärderingar formulerat sig positivt om programmet. Och det fanns åtminstone en person som (kanske) tack vare krimprogrammet kunnat börja ett nytt och ansvarsfullt liv.

Det som först fångade min uppmärksamhet var att programmet beskrevs i termer av *undervisning* med lektioner och läxor.¹ Var detta en ny och annorlunda form av behandling? Jerry och Rällsögårdens ledning ställde sig positiva till en mindre studie av programmet och så småningom beviljade Statens institutionsstyrelse medel för projektet. Min studie av krimprogrammet har dock skett vid en mindre gynnsam tidpunkt. Att Jerry formellt lämnat sin tjänst och gått i pension hade mindre betydelse. Han jobbade vidare med krimprogrammet, och det var min önskan att få göra studien med Jerry som huvudansvarig för påverkansarbetet.

Problemet var att antalet *möjliga* elever för programmet var lågt under en längre period. Elevbristen höll i sig under de månader (våren 2004) som stod till förfogande för datainsamling, vilket för programmet resulterade i (alltför) små grupper och oregelbundenhet i lektionerna. Jag lyssnade avundsam på Jerrys berättelser om tidigare serier av krimprogram med lektionsalen full av diskussionslystna klienter.

Det som framför allt saknas i mitt material är således egna erfarenheter (genom deltagande observation) från större grupper, upp till rekommenderade sex, sju eller högst åtta elever. Jag har deltagit i grupper med som mest tre elever. Två klienter, Jerry som ledare och jag själv som observatör, har varit en vanlig konstellation vid datainsamlingen. Det låga elevantalet ansågs menligt påverka diskussionen i gruppen och lektionerna blev kortare och kanske mindre produktiva än de kunde ha blivit.

Materialinsamlingen har alltså skett under 2004 genom deltagande observation, informella intervjuer och studiet av litteratur och dokumentation. Huvudinformeranter har varit kriminalitetsprogrammets ansvariga jämte övrig berörd personal och ledning vid Rällsögårdens behandlingshem. Observation vid lektioner i krimprogrammet har skett vid sju tillfällen.

Krimprogrammet som behandlingsarbete undandrar sig den mer tekniska evaluering som karakteriserar naturvetenskaperna. Statistik över olika aspekter av programmet, som frekvens, antal deltagare, åldersfördelning och liknande skulle kunna åstadkommas som en integrerad del av själva programgenomförandet men sådant ger i sig inga tillförlitliga besked om resultatmässiga framgångar och bakslag. Inte heller kan enstaka förmenta och omedelbara resultat upprepas för att säkra greppet om effektiva faktorer och inslag.

Delvis på grund av den relativt magra empirin men framför allt som en nödvändig bakgrund för analys och bedömning har jag i någon mån försökt härleda krimprogrammets teoretiska bakgrund. Det har lett till tankar om tänkbara avsiktliga förskjutningar av programmets tyngdpunkter. Sökandet efter krimprogrammets fundament och framstigande har också lett fram till ett av rapportens teoretiska inslag: förhållandet mellan problemforskning och problemlösning respektive förhållandet mellan påverkan och total förändring.

Påverkan eller metamorfos?

Påverkan eller total förändring? Det är rapportens huvudtitel. Det handlar om genombrytning, strategi, hastighet (tid), kontrast, radikalitet, möjlighet, lämplighet, förväntan. Påverkan och metamorfos kan båda ha såväl positiv som negativ riktning, sett ur ett samhällsbevarande perspektiv. Båda uttrycker en *process* där påverkan kan framstå som förtänksam, tveksam och halvhjärtad medan metamorfosen enligt Svenska Akademiens ordbok innebär en mer eller mindre fullständig förvandling av en persons karaktär, utseende, beteende och (märk väl) omständigheter.

Rapporten innehåller frågan huruvida *påverkan* är tillräcklig som strategi, om en (oavsiktlig) *blandning* – en förhållning – mellan *påverkan* och *total förändring* (*metamorfos*) är möjlig och lämplig, och slutligen huruvida *total förändring* i någon form kan återupplivas som alternativ strategi.

Påverkan hör till det moderna projektet medan *den totala förändringen* snarast hör hemma i en gammaldags ordning. Att *bli* påverkad eller *låta sig påverkas* kan (till nöds) accepteras även i demokratiska och självförverkligande sammanhang medan *den totala förändringen* framstår som otidsenlig, metafysisk, suspekt, subversiv och kanske odemokratisk.

Den totala förändringen kan möjligen godtas om den till exempel ges formen av spontanläkning, om det alltså kan göras gällande att subjektet av helt *egen* kraft åstadkommer sin förvandling. Den som förändras totalt genom inflytande från identifierade eller oidentifierade agenter löper risken att karakteriseras som manipulerad, styrd, osjälvständig, ännu i riskzonen.

Påverkan hör inte bara hemma i det moderna projektet utan också i det nutida *forskningsprojektet*; den är central i den evidensbaserade metodens ordning och i den vetenskapligt förankrade behandlingen. *Den totala förändringen* däremot associerar snarare till andlighet och religiös omvändelse, till

det subversiva, okontrollerade och privata, och till moralisk impuls snarare än till ett etiskt överlagt handlande.

Ingen behandlingsinstitution mån om sitt rykte annonserar i dag erbjudanden om individens totala förändring. Det som erbjuds är *behandling*, en beteckning som i likhet med ordet *påverkan* inte utlovar något resultat utan enbart en insats, ett försök, en möjlig riktning.

Rapporten har en tvådelad undertitel – *Kritik av en förhållning med avstamp i ett program mot missbruk och kriminalitet*. Vad betyder då det? Låt oss börja med kritiken. Som läsaren förhoppningsvis märker är innehållet inte ett angrepp på något *särskilt* behandlingsprogram, inget klander av påstådda misstag eller brister. Det så kallade krimiprogrammet på Rällsögårdens behandlingshem fungerar som inspiration och avstamp, inte som bra eller dåligt exempel. Programmet ifråga förefaller fungera väl med de förutsättningar som ges, av vårt samhälle och vår sociala ordning.

Underrubrikens "kritik" syftar på att jag försöker åstadkomma en värderande granskning av förtjänster och brister hos socialtjänstens *övergripande* förhållningssätt till dem av oss som dras med missbruk och kriminalitet. Jag är tacksam för att min kritik fått ta sitt avstamp i en så genomtänkt behandlingsverksamhet som den vid Rällsögården. Det har uppfordrat till balans mellan förtjänster och brister hos det vidare och övergripande system vars "förhållning" är ett av rapportens ämnen.

Ordet *förhållning* har sin specifika betydelse och användning i musiken. Det representerar, om jag förstår rätt, en övergång mellan ackord där "en tillfällig diatonisk dissonans" bildas genom att vissa toner från det förra ackordet tillåts ligga kvar något. En bildlig betydelsen yans går att överföra till mitt argument. Att vården av missbrukare och kriminella i vårt land präglas av dissonans är möjligen ett okontroversiellt konstaterande. Det missljud som hörs därifrån tycks inte avta. *Förhållningen* förefaller permanent.

Hur uppkommer då denna *förhållning*? Frågan är svår att besvara men en orsak kan vara att behandlingsarbetet innehåller dubbla budskap. Det budskap som presenteras utåt – påverkansbudskapet – är betingat av det moderna kravet på metod, rationalitet, genomskinlighet, medvetenhet, medbestämmande och delaktighet. Men under denna moderna yta dröjer sig något annat kvar, kravet på en bättre moral, en kurerad moralisk karaktär, hos såväl missbrukare som brottsling.

Ordet moral – det som närmast förknippas med den totala förändringen – är sedan länge utmönstrat om än inte bannlyst ur behandlingsvokabulären. Och dissonansen uppkommer genom att personalen vid våra behandlande institutioner – öppna som slutna – förväntas syssla med påverkan samtidigt som de i sina hjärtan önskar och hoppas (och möjligen implicit *kräver*) att klienterna tar sitt moraliska ansvar och helt enkelt tvärt *upphör* med sitt missbruk och sin kriminalitet och blir "bättre" människor.

Substantivet förhållning har som sig bör ett verb – förhålla – vars huvudbetydelse är att *kvarhålla* någon eller något, ”ofta i fråga om fängsligt förvar”. Verbet har sin reflexiva form – hålla *sig* kvar, någonstädes, i något. Även verbet är (bildligen) relevant. Oklarheten i den förhållning som enligt min mening karakteriserar vården av kriminella och missbrukare kan vara/*bli en riskfaktor* för ett i flera meningar kostsamt kvarhållande eller kvardröjande i ett otillfredsställande beroende.

Oklarheten består således i en icke tillstådd sammanblandning av två behandlingsprinciper där den ena – påverkan – är explicit och officiellt föredragen medan den andra principen – krav på högre moral – är undanträngd men inte överksam. Otydligheten kan leda inte bara till ett (organisatoriskt) kvarhållande utan snarare till att klienten onödigtvis håller sig själv kvar, i missbruk och kriminalitet.²

Om det finns något budskap i den här rapporten är det ett memento för nuvarande *förhållning* inom vården av missbrukare och kriminella. Att principen *påverkan* inte helt lyckats utrota principen *total förändring* (moral) tyder på att påverkan som enda grundprincip kan vara otillräcklig. En övergång – en förhållning – som har resulterat i ett *permanent* missljud – bland annat i form av förment otillfredsställande resultat – uppfordrar till omprövning.

Forskningen

Det förefaller som om föreställningen om påverkans möjlighet ligger bakom och är drivkraften till *forskningen om sociala problem*. Men påverkan kan mycket väl bortse från ”problemet” och i stället rikta sig till ”människan”. Påverkan *kan* vara av moralisk art och *kan* ske med moraliska incitament.

Bakom föreställningen om påverkan ligger framför allt, vad jag kan förstå, uppfattningen att det så att säga är *problemet som är problemet*. Det är genom att påverka *problemet* som även människan (han som *har* problemet) eventuellt kan påverkas. Den kopplingen leder till ett intresse för *forskning om problemet*, och den leder till tanken att en alltmer förfinad forskning om *problemet även* kommer att leda till en allt bättre möjlighet att påverka (behandla) människan.

Bakom föreställningen om *möjligheten till total förändring* ligger idén att det är *människan* som är *problemet*. Människan *har* visserligen ett problem men lösningen ligger inte främst i en insats mot problemet utan mot (för, till) själva människan. Forskning om *problemet* blir därmed intressant i sig – som en lust till forskning – men inte nödvändig för att individen ska kunna befria sig från sitt problem. Mer forskning *om* *problemet* leder inte till en högre sannolikhet för att individen *därigenom* ska bli kvitt sitt svåra.

Individ och samhälle

Innebär då föreställningen om den totala förändringens möjlighet att man blundar för samhällets strukturella problem och fel? Risker finns att proble-

met så att säga söker sin hemvist i individen i stället för hos samhället. Det blir individens "fel" att han har problemet. Samhället lämnas ifred med en organisation som genererar nya problematiker.

Att överväga den totala förändringens möjlighet förutsätter ett slags *bodelning* i ansvaret för våra sociala problem. Föreställningen om att individens problem kommer att lösas som ett resultat av att *samhället* bättre tar sitt ansvar för hur det är organiserat ersätts, å ena sidan, av en återgång till en mer ursprunglig uppgift för "sociologin", nämligen att förse samhällets policyskapande organ med incitament för förändrad struktur och ordning (Carleheden 1998), och å den andra sidan av en återgång till en behandling som tar sikte på att rädda människan, erbjuda henne räddning, *utan* att först invänta samhällets förändring.

Det främsta motivet för en sådan bodelning är tidens korthet. Om *individens* liv och levande ska kunna räddas, trots samhällets misslyckande, måste individen så att säga *övervinna samhället* genom att befria sig från sina problem *trots* att samhället tills vidare reser snarare än raserar hinder. Medan påverkan kan tänkas medföra individens *anpassning till* ett existerande samhälle kan den totala förändringen tänkas innebära individens *betvingning av* detta samhälle.

Måste då denna seger över samhällets tillkortakommanden ske genom total förändring i stället för påverkan? Kanske inte. Men det kan handla om radikalitet och tillräcklig kontrast och om ett slags frigörelse från samhällets villkor. Och något talar för att metamorfosens möjlighet förutsätter något slags bristning, kanske en *epistemologisk brytning* (Bateson 1972).

Möjligen handlar det om ytterligare en bodelning, eller snarare en möjlig konvergens, mellan å ena sidan *påverkan* som en utlöpare från demokrati, självbestämmande, frihet och individualitet, och en *metamorfos* där samma fundamentala principer i stället blir till ett nödvändigt *utfall* (McGehee 1982:43).

Problemgrund och problemlösning

Texten har fått en del av sin (teoretiska) inriktning från en egenskap hos kriminalprogrammens praktiska tillämpning vid Rällsögårdens behandlingshem. Programmens ledare och övriga tillskyndare uttalade å ena sidan övertygelsen *att missbruk och kriminalitet i regel går i par*. Det ena förutsätter det andra och det är vanskligt att avgöra vilket som kom först hos den enskilde. Å andra sidan är reglerna bestämda för *vem* som får delta i kriminalprogrammet. Insatsen syftar naturligtvis till att klienterna ska upphöra med sin kriminalitet (och sitt missbruk) men långt ifrån varje klient (LVM eller SoL) anses vara *kvalificerad för att delta i programmet*.

Mina frågor om anledningen till denna i mitt tycke ologiska regel gav flera svar varav det tyngsta får anses vara att programmakaren – Gunnar Bergström – i de utbildningar som ges i programmens handhavande starkt beto-

nar att klienten måste ha *uppnått en viss nivå* av kriminell livsstil (med kriminella tankemönster) för att vara lämplig som elev/deltagare och kunna tillgodogöra sig innehållet i programmet. Det anses till och med kunna vara *skadligt* för en "okvalificerad" att delta. Den koncentrerade (kognitiva) programförklaringen *Tanke → Känsla → Handling* anses tjänlig *endast* för den tydligt kriminelle.

Den tentativa slutsats jag har dragit av bestämmelsen om kvalificering är att den speglar ett dilemma hos socialproblematisk forskning i allmänhet, nämligen att teoretisering och forskning *om* ett socialt problem – till exempel om kriminalitet och missbruk – anses vara den nödvändiga grunden och *förutsättningen* för att problemet ska kunna behandlas. Denna tanke är solid och en sammanblandning sker ideligen mellan i mitt tycke två skilda uppgifter.

Det åtagande som mest lockar samhällsforskarna och som har en oändlig potential för utveckling och förfining är att alltmer belysa, genomlysa och avslöja ett problem och hur det problemets gränsyta mot och samspel med individen ser ut. Ett officiellt, välmenande och ärligt syfte är att så förklara problemet att dess rätta (och därmed evidensbaserade) *lösning* kan uppdragas och framläggas, vilket alltså är den andra (och självklart viktigaste) uppgiften.

Min tanke är att den teoretiska *undersökningen* av livsstilskriminalitet – det problem som krimiprogrammet på Rällsögården vill påverka – så tillåts dominera den viktigare uppgiften – att neutralisera (varje nivå av) kriminell livsstil – att en del av klienterna helt enkelt utestängs från programmet därför att de (ännu) inte uppfyller de krav som ställs på *den teoretiska definitionen av kriminell livsstil*.

I det här fallet – Rällsögårdens behandlingsarbete – har bestämmelsen troligen ingen avgörande betydelse. Behandlingshemmet har ett omfattande, genomtänkt och imponerande utbud av behandling, och att bli utestängd från en enskild åtgärd – krimiprogrammet – är knappast avgörande för den enskildes framtid som ansvarsfull människa.

Frågan har emellertid en vidare räckvidd i att den problemfixerade forskningen tillåts *styra* det arbete som kan kallas *behandling* och som går ut på att *lösa* den *enskildes* problem med mer betoning på den enskilde än på *problemet*.

Den kultur som innesluter forskningen om våra sociala problem – till exempel missbruk och kriminalitet – karakteriseras således av uppfattningen att all typ av forskning om problemet ifråga är nyttig för att inte säga nödvändig för problemets *lösning*. En omfattande forskning om kriminalitet som *karriär* anses till exempel alltjämt vara *relevant* för frågan hur man ska *komma till rätta med* brott. En avancerad forskning om hur alkohol och droger påver-

kar människokroppen anses vara en *förutsättning* även för att komma till rätta med missbruket. Och så vidare.

Till samma kategori av undersökning – teorier om (möjliga) faktiska förhållanden – hör således enligt min mening resonemangen om kriminalitet som livsstil. Den här texten handlar primärt om tillämpningen av ett så kallat påverkansprogram vars *teoretiska* grund inte i första hand gäller förutsättningarna för förändring utan förutsättningarna för att tillhöra och utöva en för samhället problematisk livsstil. Den sammanblandningen är menar jag en feltolkning av samspelet mellan forskning och praktik, mellan teorin om problemet och förutsägelsen om individens förändring.

Ett allt intensivare studium av *problemens natur* – deras omfattning, utsträckning, karaktär, uppdelningsbarhet osv. – antas leda till idéer om hur problemet ifråga ska kunna elimineras eller åtminstone hanteras och lindras. Att en expanderande forskning – även om kriminalitet och missbruk – inte tycks leda till motsvarande framsteg i problembekämpningen har hittills inte orsakat någon omprövning av denna tanke.

Tanken på ett nödvändigt samband mellan forskning om specifika problem och en lösning av dessa problem leder som sagt till en ymnig problemlösningsforskning. Inte tillräckligt tyder på att det leder till målet; färre sociala problem. Det förefaller som om problemets lösning kräver något annat än problemspecifik forskning. Den tanken leder till en underliggande fråga (som av många nog snarare anses vara underlig eller i varje fall otidsenlig).

En underliggande fråga

En fråga avgör kanske krimprogrammets framgång. Frågan kan anas hos men uttalas inte av vare sig Gunnar Bergström, hans kollega och föregångare Glenn Walters eller av Rällsögårdens ledning. Frågan – den om moral – skymtar i beskrivningen av *Utmaningen*, Bergströms program, och i Bergströms (2004) och Walters (1990) respektive texter, men hålls tillbaka.

Återhållsamheten är begriplig. Frågan är inopportun och passar inte vår tids hängivenhet för vetenskapliga metoder som (ensam) hävstång för att lösa sociala problem. Frågan? Den har desto utförligare introducerats av Yochelson och Samenow (1976) och senare preciserats av McGehee (1982) med hänvisning till Lewis (1957). Frågan lyder:

Hur ska vi behandla kriminella vars problem är att *de saknar moral*?

Det här är nog inte platsen att försöka *besvara* frågan. I varje fall inte annorlunda eller utförligare än Yochelson och Samenow eller Lewis och McGehee.³ Min text är ett försök att ytterligare *bana väg* för frågan, och *hur* den kan ställas. Längs det spåret prövar jag att redovisa hur krimprogrammet utförs och omtalas vid Rällsögårdens behandlingshem. Jag pekar på att frågan om moral finns implicit i all "behandling" men att den undviks till förmån för

”metod”, ”struktur”, ”program”, ”delaktighet”, ”kognition”. Och den undviks till gagn för mjukhet och hänsyn gentemot tvångsomhändertagna klienter.

Genom att i någon mån pröva den i krimprogrammet (och i tiden) hyllade termen *livsstil* menar jag mig kunna visa att den beteckningen kanske inte är den mest lämpliga för att karakterisera individens problem. Jag redovisar utförligt den forskningsprocess som under Yochelson och Samenows ledning för oss fram till ett svårrefuserat svar på den i krimprogrammet underliggande frågan, nämligen behovet av *total förändring* (omvändelse, metamorfos).

Så småningom når även denna text fram till någorlunda konkreta förslag eller snarare påminnelsen om *en* grundläggande princip – att samma moraliska regler gäller *alla* människor – och *en* enkel åtgärd, envetet och uthålligt vidtagen, nämligen att (som strategi) i detalj beskriva ”den önskvärda personen”, den önskvärda (inte perfekta!) människan.

Låt mig till den redan nu indignerade läsaren understryka att *brist på moral* inte bara finns hos kriminella. Högre moral krävs av oss alla, vilket innebär att även till exempel ”behandlingen” av kriminellas brist på moral är ett ömsesidigt projekt – mellan de kriminella och oss ännu odömda.

Rapporten

Det tycks mig vara en omöjlig uppgift att få en rapport att framstå som logisk och följdriktig, kanske för att verkligheten inte heller är särskilt konsekvent. Många sätt är acceptabla, ett rimligen det bästa. Dit strävar man som rapportförfattare. Denna text har varit svårkuvad. Vad skulle den handla om? Krimprogrammet? Men ur vilken synvinkel, med vilka (an)grepp och hur skulle det presenteras? Ett till synes otvetydigt program mot missbruk och kriminalitet visade sig ruva på en rad grundläggande frågor. Det blev till sist så här.

Inledningen upptas, förutom en kort presentation av Rällsögårdens kriminalitetsprogram, till största delen av en diskussion om rapportens teoretiska stomme, *förhållningen* mellan *påverkan* och *total förändring*. Dessutom introduceras en kritik av den forskning som tenderar att likställa *forskning* om ett socialt problem med detta *problems lösning*, för individ respektive samhälle.

I *det första kapitlet* presenteras krimprogrammet sådant det tett sig för mig, på Rällsögårdens behandlingshem. En ursprunglig idé, att låta programmet ”träda fram” som om fenomenet tidigare vore helt okänt för forskaren, kändes efter hand konstruerad och blev praktiskt svår av ovan redovisade skäl. Tanken kvarstår att presentera programmet sådant det såg ut och sådant man talade om det våren 2004.

Kapitel två tar ett steg tillbaka och försöker skissera och i någon mån analysera programmet *Utmaningen* – som krimprogrammet egentligen heter – sådant det presenteras av den svenske konstruktören. Jag har fått läsa i den

pärm som beskriver programmet och som vänder sig till dess lärare/ledare. I någon mån granskas denna "manual" i ljuset av den konkreta användningen – tillämpningen – på Rällsögården. Det finns viss korrespondens mellan kapitel ett och kapitel två.

Ytterligare ett steg bakåt tas i *kapitel tre*. Det redovisar framför allt det resonemang som ligger till grund för *Utmaningen*, boken *The Criminal Lifestyle*, skriven av Glenn D. Walters (1990).

Kapitel fyra retirerar ytterligare i tiden och presenterar utförligt det inledande kapitlet i den bok som förefaller ligga bakom de grundläggande tankarna och föreställningarna i krimiprogrammet. Det handlar om boken *The Criminal Personality* (volym 1) skriven av Samuel Yochelson och Stanton E. Samenow (1976). Den noggranna redovisningen av denna upprinnelse till krimiprogrammet motiveras av att Yochelson och Samenow beskriver *sin egen utveckling* parallellt med framväxten av sitt program. Det visar sig att deras slutsatser till sist blir *moraliskt långtgående* i en utsträckning som tycks ha fått efterföljare som Walters och Bergström att hesitera och välja mindre tydliga varianter.

Det femte kapitlet innehåller mina resonemang med utgångspunkt i raden av tidigare kapitel. Där finns stort och smått, viktigt och mindre viktigt. Till det viktiga hör slutsatsen att det möjligen finns utrymme för en viss radikaliserings av krimiprogrammet sådant det i dag utförs på Rällsögården, i riktning mot ett ökat intresse för problemet *moral*.

Avslutningen diskuterar i någon mån förändringens möjlighet, oavsett om denna förändring är *total* eller enbart en *påverkan*. Ett enkelt förslag till ett praktiskt och potentiellt generativt företag förmedlas. Ett av ritualens erbjudanden presenteras och rekommenderas – att först *acceptera* förändringen och först sedan (eventuellt) förändras.

Min beskrivning av krimiprogrammet och dess bakgrund, förutsättningar och innebörd är givetvis fragmentarisk. Något annat är inte möjligt. Jag kan bara ge mitt bidrag till en fortsatt diskussion och undersökning. Förhoppningsvis är detta inte en orättvis betraktelse, om än inte heller helt rättvisande. Det är min bild utifrån mina tankar och mina ögon.⁴ Studien har blivit möjlig genom en finansiering från Statens institutionsstyrelse och framför allt genom ett generöst tillmötesgående från personal och klienter vid Rällsögårdens behandlingshem.

I Krimprogrammet

Arbets sättet vid Rällsögårdens behandlingshem karakteriseras som kognitivt. Jerry säger om tidigare skeden att "vi jobbade inte kognitivt på det sättet, eller det kanske vi gjorde men vi kallade det inte så". Så kan det vara. Träget tal om behovet av effektiva och evidensbaserade metoder får våra institutioner att i arsenalen införliva erkända och allmänt accepterade sätt att arbeta. Under en kanhända tunn "metodyta" jobbar man kanske som vanligt, dvs. med ett vänligt men bestämt bemötande och med (en försiktig) strävan mot normskapande behandling.

Om någon säger något – i gruppen – som är helt uppåt väggarna så måste man belysa det på en gång. För då sitter man inte med en och en och känner av, utan det han tycker och tänker förmedlar han då även till resten. Det har man ansvar för. Det kan vara så fel att det inte får passera. De andra får inte tro att det är rätt. Förstår du hur jag menar? (Göran Andersson)

Den lärarpärm för krimprogrammet jag fått bläddra i nämner 12-stegsmetoden och dess möjliga anpassning till kriminella klienter. Rällsögården vill dock inte kännas vid att man arbetar enligt denna metod. Den anses vara föråldrad. Kvar i krimprogrammet finns möjligen en skymt av andlighet, men Jerry tycks vilja definiera andligheten snarare som trygghet. "Trygghet är centralt i programmet" säger han. Gud – oavsett hur man uppfattar honom – lyser endast med sin frånvaro.

Gruppens storlek har betydelse för att diskussionen ska ta fart mellan klienterna. Men deltagarna måste framför allt vara "kvalificerade".

Visst blir det bättre eftersom det blir mer resonemang, och det blir mer spegling till varandra. Men att ta med klienter som *inte är kvalificerade* bara för att få en större grupp tror jag inte blir bra på sikt. De lär bara mer av varandra tror jag.
(Daniel Belsby)

Deltagandet i Rällsögårdens stora utbud av strukturerade behandlingsinsatser är i princip frivilligt. Ur den synvinkeln framstår tvångsvården som en paradox. Men hur frivilligt är egentligen ett program? "De känner sig tvingade att gå igenom krimprogrammet" säger Jerry om en del klienter.

Alla klienter i kontraktsvård (och § 34) har i regel själva valt krimprogrammet. Men även där är det en fördel för klienten att delta eftersom han därmed slipper en del av sitt fängelsestraff. Det viktiga är att klienten själv vill en förändring. Om vilja saknas spelar det mindre roll hur programmet ser

ut. Föreligger viljan till förändring kan programmet se ut (nästan) hur som helst. Åter denna eviga fråga: Hur får man en människa att vilja det hon inte vill?

Krimprogrammet innehåller egentligen inte komponenten *enskilda samtal* men Jerry har tillfört sådana som en utveckling. Vissa delar av kursen, särskilt det inledande testet – PIKT:en – kräver ett personligt samtal där man går igenom utfallet. Men testet är rätteligen inte en del av krimprogrammet. Genom integrering av programmet i Rällsögårdens övriga behandlingsutbud – där enskilda samtal är en favoriserad beståndsdel – blir det således svårt att hävda att krimprogrammet saknar inslaget enskilt samtal.

Tystnadsplikt gäller i krimprogrammet. Det som sägs på lektionerna stannar i gruppen. Så är det bestämt. Inte heller Rällsögårdens övriga personal får veta vad som där sägs. Regeln har begränsad betydelse eftersom kursledaren som regel samtidigt är kontaktperson för en eller flera klienter/elever och ansvarar för dem även utanför krimprogrammets ram. Dock föreligger viss anmälningsplikt även för kursledaren.

Berättar någon en sak som skulle rendera två och ett halvt års fängelse är jag skyldig att rapportera det, men jag brukar poängtera för dem att sådant vill jag inte veta. (Jerry Andersson)

En tanke med kriminalitetsprogrammet är att deltagarna genom sina skilda erfarenheter ska bidra till en positiv argumentation. De mindre motiverade ska påverkas av de mer övertygade.

De som är mindre motiverade är oftast de yngre. De kan vara superkriminella men ser sig inte så. Och då är styrkan i en sådan här grupp att den är blandad åldersmässigt, från strax över 20 och uppåt. Att de här yngre som är väldigt kriminella är med i gruppen och att det finns en gammal buse som har suttit i fängelse och nu verkligen vill lägga av. Det finns någon form av respekt då, när man ser att den här gamla busen vill lägga av. Att det kanske finns någon mening i att man gör det i alla fall. Det är min tolkning. De äldre kriminella som vill förändra sig, de vill egentligen inte att de unga ska behöva gå samma väg som de själva har gått. (Anita Nilsson)⁵

De äldre har kommit till vägskälet där man börjar se på vad man har uträttat, vad man har gjort, och då går det inte för de här yngre att raljera och tycka att det spelar väl ingen roll. Jag hade en kille som hade suttit tre år i fängelse i Thailand, och när han berättade om sitt liv och vad han hade upplevt där tog det musten ur de flesta av ungdomarna. (Jerry Andersson)

Tankemönster är det ord som används flitigast i krimprogrammet. Jerry medger att tankemönster finns hos oss alla men säger att kriminella har dessa mönster – vissa av dem – i betydligt högre grad än vi andra. Kanske kan

termen tankemönster ställas emot ordet personlighetsmönster, en psykiatrisk term där ett "stört" personlighetsmönster eller en "störd" personlighet uppvisar problematiska beteenden.

Vi botar väl inte någon på tre månader men många får en förbättrad situation, och många förstår varför de inte behöver hålla på med det här. Vi sår många frön. (Jerry Andersson)

Resultat av kriminalitetsprogrammet? Varje klient som har fullföljt programmet får skriva en utvärdering. Vad tycker han om programmet under sin tid på Rällsögården?

För något år sedan hade vi två klienter här som var mycket tillsammans och båda var med i krimgruppen. De var till Kopparberg. Där skiljdes de åt och den ena klienten gick in i en klädaffär. Och när de sedan träffades hade den här killen tagit en tröja. De började diskutera det där, att så där kan man väl inte göra. Slutresultatet blev i alla fall att killen som hade tagit tröjan gick och lämnade tillbaka den. Om det berodde på det här programmet det vet jag inte men ... (Hur gick det i affären?) Tydligt gick det bra. De sa att det var bra gjort, de tackade honom. (Anita Nilsson)

De klienter som är med bedöms *passa* i det här programmet. Nästan alltid är de motiverade från början, och går in för det, så det är positivt att vara med i den här gruppen. Det är ett LVM-hem och där är motivationsgraden inte så hög. Vi jobbar mycket med omotiverade klienter, som det heter, men just det här kriminalitetsprogrammet är annorlunda. (Anita Nilsson)

Trots ett lågt deltagarantal pågick kriminalitetsprogrammet även under våren 2004. Frön har såtts och det här kapitlet försöker i någon mån redovisa hur arbetet har sett ut. Låt oss börja med att "delta" i två lektioner. Den första ägde rum i oktober 2003, på öppna avdelningen, den andra i mars 2004, på låsta.

Vi har vissa regler här

Anteckningar (redigerade) från en lektion (1): Jag kommer i god tid till Rällsögården. Jerry har aviserat min ankomst och jag lotsas till hans expedition. Jag får hälsa på Anita Nilsson. Hon "går på schema" och kan därför inte alltid vara med och leda lektionerna. Det är Jerry som anger tonen under lektionen men samspelet mellan Anita och Jerry är tydligt och deras insatser är ganska jämnt fördelade.

Lektionen börjar klockan 10.30 och slutar fem kvart senare. I dag är det två elever/klienter närvarande, To och Ti. Vi sitter i ett samtalsrum med soffor och fåtöljer.

Innan har Jerry berättat att hösten varit lite ojämn vad gäller tillgängliga elever. Det har varit svårt att få kontinuitet i kursen. Det bästa är att starta med en grupp och att den gruppen så långt möjligt håller ihop under hela

perioden, dvs. 27 lektioner (dagar) där två timmar (à 60 min) utgör en lektion. Kursen ges normalt två dagar per vecka.

Ett par klienter/elever är på väg till Rällsögården så antalet ska förhoppningsvis öka till fyra inom någon vecka. En av dem som kommer har inget missbruk utan kommer enbart för att delta i kriminalitetsprogrammet. Men det vanligaste är att droganvändning och kriminalitet hänger ihop, att det ena – oftast drogerna – ger det andra.

Jerry säger att detta är ett program för klienter med "kriminell livsstil". Andra känner inte igen sig. Det förutsätter förstås att man kan precisera vad en kriminell livsstil är. Möjligen måste den definitionen så att säga ske bakvägen – att de klienter för vilka detta program *inte* passar saknar kriminell livsstil – vilket kanske inte leder oss närmare svaret på frågan vad en kriminell livsstil skulle kunna vara.

De båda eleverna, To och Ti, kommer punktligt och hälsar med en nick. To verkar öppen och positiv. Ti förefaller butter och inåtvänd men under lektionens gång blir han öppnare, har synpunkter, skojar, och verkar bli gladare. När lektionen är slut frågar han vem jag är och vad jag gör där. "Är du socialassistent?", börjar han. Jag försöker förklara. Han håller fast vid att jag säkert har inflytande över hur saker och ting bör skötas, och han förordar "det kognitiva" på fängelserna där de annars "inte kan något".

To är densamme genom hela lektionen och säger också efteråt att han tycker det bästa är att det hela nu är över. "Det är jobbigt", säger han, att vara i centrum. Den jobbigheten har egentligen inte märkts. Han är verbal och svarar på alla frågor och allt tilltal utan att tveka eller grymta.

Jerry inleder med att säga att "Vi har vissa regler här". Det handlar framför allt om att det som sägs i gruppen stannar där. Inget slipper ut. Alla har tystnadsplikt. Inte ens den övriga personalen på Rällsögården vet vad som avhandlas på dessa lektioner. Var och en ska få prata till punkt. Det får inte förekomma några personangrepp. Och man ska hålla tiderna. (Jag får associationer till "Charlie" som också håller sig med regler. Är detta manne en form av Charlie, för vuxna?)⁶

Lektionen inleds med att Anita ställer frågan till alla om hur det har varit sedan sist. Har något bra hänt? To: Inget bra! Ti: Muttrar något. Jerry säger att detta med att vara pensionär inte är odelat positivt. Man måste *hitta på* saker att göra. Men han har en fru som håller honom igång. Anita säger att det för hennes del är ganska lugnt. Enda bekymret är att en av hennes tvillingar ska opereras för navelbrock. När den inledande summeringen är klar säger Anita: Varsågod Jerry, ta över!

Det verkar vara så att lärarna – Jerry och Anita – deltar i lektionen på så sätt att även de delar med sig av egna erfarenheter och sin egen sinnesstämning.

Den inledande rundan gäller som sagt alla men även senare under lektionen inflikar Jerry uppgifter om sig själv. Det tycks vara en princip, att inte bara förvänta sig att *klienterna* ska tala om sitt – om sitt inre – utan att även *ledarna* ska kunna avslöja ett och annat om sig själva. En princip om ömsesidighet.

Jag har svårt att föreställa mig hur det ser ut med kanske sex, sju eller åtta elever. Rimligen måste allt då gå lite fortare med mindre tid för var och en att utveckla egna tankegångar. I dag var det alltså två ledare och två elever. Balans. Men om antalet elever är åtta och Jerry ensam? Jerry talar om detta innan lektionen och säger att det är bra att vara två ledare. Man kan tappa tråden. Någon klient kan säga eller företa sig något som gör att man "kör fast". Då kan den andre rycka in, lösa upp situationen och föra lektionen framåt.

Jerry har varit elitfotbollsspelare (division 1, Sundsvall) och därefter tränare i många år. Den erfarenheten är nyttig här. Det är som att "leda ett lag", att ha fingertoppskänsla, att "ta" olika personligheter med egen vilja och som vill "profilera" sig.

Jerry går in på dagens uppgift som bär rubriken 20. *Risksituationer för brott*. Eleverna har haft en text sedan förra veckan och i dag ska hemuppgiften redovisas. Jag citerar ur häftet.

Vi skall nu öva och diskutera olika situationer som för en del personer kan vara svåra att hantera. Tänk dig att du möter följande situationer. Skriv ned till vilken grad du tror att du skulle undvika brott och droger i de olika situationerna. Skriv så här:

(Siffrorna i parentes behöver du inte bry dig om. De kan användas senare om man vill göra en uträkning. Just nu spelar de ingen roll.)

- Tvivlar starkt på att jag klarar att avstå droger och brott (0)
- Tveksam på att jag klarar att avstå droger och brott (1)
- Ganska säger på att jag klarar att avstå droger och brott (2)
- Säker på att jag kan avstå droger och brott (3)
- Tvärsäker på att jag aldrig skulle ta droger och brott (4)

(I de situationer som sedan följer är dock "droger och brott" ersatta med "kriminalitet".)

Jerry undrar om det har varit svårt. To säger att han tycker att det ofta står och väger mellan "tveksam" och "ganska säker". Det visar sig att To oftast ligger på "tveksam" medan Ti oftast ligger på "säker", vilket vid lektionens slut ger Ti 60 och To 30 poäng på uppgiften. När Jerry ur en särskild lista läser upp det utmärkande för respektive poängsumma säger båda att "det stämmer" med deras egen uppfattning. 30 poäng ger "problem med att tro på sig själv, men viljan finns".

To vidhåller att svarsalternativen har för stora differenser vilket gör det svårt att svara nyanserat. Mitt intryck av båda eleverna är att de uttrycker sig väl. De verkar vana vid situationen, förstår att förhålla sig lite kritiska till frågornas utformning och känner ofta behov av att precisera sig i förhållande till de svarsalternativ som erbjuds. Men detta är inget test, och poängsammansättningen har ingen praktisk betydelse. Det är framför allt ett sätt att få till stånd en diskussion.

Första situationen är att "Du får sparken från jobbet". Båda menar att det förstas beror på *orsaken* till uppsägningen. Är det en regelrätt turordning, eller har man burit sig illa åt, eller blivit orätt behandlad? Allt beror på. Situationen kan avsiktligt vara vagt formulerad liksom de olika svarsalternativen kan vara medvetet breda, just för att orsaka diskussion.

Det handlar en stund om sug. Ti känner inget sug efter droger. To däremot drömmer om droger. "Det startar alltid med alkohol för min del". Han drömmer om alkohol. "Om jag har drömt att jag har druckit kan jag vakna och känna mig bakfull." Ti kommer inte ihåg sina drömmar vilket bekymrar honom. Han *vill* komma ihåg sina drömmar men minns bara en, den där han i otaliga korsningar får lov att stanna cykeln och kliva av. Han vaknar svettig.

Ti upprepar flera gånger att "Jag har gett mig fan på att *lägga ner* den biten" (droger och kriminalitet), vilket leder honom till att genomgående satsa högt i svarsalternativen och oftast vara "Säker på att jag kan undvika kriminalitet".

Jerry och Anita säger – innan lektionen – att detta är ett program "utan pekpinna". Det talar *inte* om vad som är rätt och fel utan presenterar bara situationer. Jag får fråga närmare om detta. För det är samtidigt tydligt att materialet har uttryckliga pekpinna, annars vore det varken "utbildning" eller "påverkan". Själva definitionen på kurs är väl att man ska *lära* sig något, och detta något kan inte vara "vad som helst". Det finns ett syfte med kursen, och därmed en pekpinne.

Jerry och Anita samarbetar under lektionen. De pratar inte i munnen på varandra utan kompletterar, drar åt samma håll, försöker få eleverna att säga "rätt saker" eller åtminstone "tänka" rätt.

Fråga nr 3 handlar om att "myndigheterna djävlas". Hur reagerar man då? To har erfarenhet. Han drog från ett hem där de försökte få honom att jobba. "De ska fan i mig inte sätta mig i jobb!" (Han var sjukskriven vid tillfället.) Det är intressant hur han här snabbt intar medelsvenssons attityd, att är man sjukskriven ska man inte behöva jobba (annat än med sitt eget). Att To var sjukskriven av särskilda orsaker (missbruk) kan han bortse ifrån.

"Du är uttråkad" lyder en situation som orsakar kommentaren "Här (på Rällsögården) får man verkligen känna av vad det är att vara uttråkad". Jerry säger att "jag vet att livet kan vara tråkigt" To: "Du är van." Jerry: "Just det."

Anita: "Uttråkning är en bra förevändning för att ta till såväl droger som kriminalitet."

Ti säger: "Jag gör aldrig om samma misstag", men tvekar efter ett ögonblick och säger att det kanske var en överdrift, "så många gånger som jag har suttit i fängelse". Han talar om att "slå i sig kriminalitet" ungefär som att slå i sig sprit. "Kriminalitet är vår drog", säger To.

To: "Man tar till den medicin man känner till när man blir rastlös." "Jag tänker risker (med brott) även när jag är drogad, men då tar jag konsekvenserna." Att man kollar olåsta bilar och vad som finns i bilarna "sitter i ryggmärgen". Det går automatiskt och är svårt att lära sig av med.

To: "Det är bara min tjej jag umgås med utan droger." "Man sätter sig på en parkbänk för dem är det lättast att få kontakt med." Jerry: "Hur skaffar man nya vänner?" Ti: "Oj, oj, oj, det kan vara svårt!" Ti: "Man är inne i en förnekelse."

De båda klienterna rör sig med formuleringar som de tycks ha använt förr, som de kanske hört från behandlare och som de upprepar utan att (på allvar) verka ta till sig innebörden. Dagens session påminner om en vanlig grupp-sittning där klienterna uppmanas reflektera över sig själva och sina liv. Inte så mycket av "undervisning" i dag. Det har troligen betydelse hur många eleverna är. Med fler elever lär det bli mer klassrumskänsla.

Är det svårt för ett behandlingshem att befria sig ifrån en tradition av ett visst slag av "behandling"? Detta är ett "påverkansprogram" säger Jerry. Kanske har jag överdrivit detta med "utbildning", att krimprogrammet skulle vara en annan typ av behandling. Har jag lagt orden i munnen på ledarna? Men de har inte protesterat mot min beskrivning av det hela som "undervisning".

En titt i lärarpärmen för programmet ger stöd för att detta ändå *är* utbildning eller undervisning. En kurs. Men inslaget av behandling är tydligt. Kanske kan man tala om *en särskild sorts utbildning*, inte en objektiv kunskapsmängd utan en utbildning som egentligen är *normskapande* genom att ha ett tydligt budskap.

Den förmedlade kunskapen ska *åstadkomma* något, inte bara allmänt höja kunskapsnivån hos eleverna. Vad skulle då fördelen vara med utbildning i stället för behandling? Kanske att *formen* undervisning – om än med normativa syften – är mer *attraktiv* för den som (inte) *vill* förändras. Att detta är en *särskild form av utbildning* är kanske inte så märkligt. Det vore mer anmärkningsvärt om det vore en *vanlig* form.

Antingen eller!

Anteckningar (redigerade) från en lektion (2): Vi är i dag på låsta avdelningen. Tre klienter/elever är på plats: Da, Ci och Mi. Dessutom är Stefan, Jerry och jag närvarande. Stefan är en före detta klient (1996, se särskilt avsnitt) som varit drogfri från den dag han kom till Rällsögården. Han ska jobba här en

tid. Under åren har han besökt och visat intresse för behandlingsverksamheten. När jag har frågat efter konkreta resultat av krimiprogrammet har Jerry nämnt denne Stefan som ett exempel på framgång. (Sanningen tycks vara den att Stefan är det *enda* påtagliga och varaktiga resultatet vilket sannerligen är gott nog.)

Jerry inleder med en snabb presentation av Stefan och mig. Da har jag träffat förut. Ci har varit här för fem år sedan. Jerry minns några kontroverser med honom. Ci minns också men schismerna tycks inte ha lämnat några spår. Mi är yngst, har nyligen kommit och visar under lektionen nybörjarens optimism inför möjligheten att börja ett nytt liv. Han upprepar att hans kriminalitet handlar om droger, att han *inte* är den som "bryter" eller begår våldsbrott. Många av frågorna tycker han därför är mindre tillämpliga på honom. (Hur kunde han bedömas som "kvalificerad"?)

Denna dag ska vi avhandla lektion nr 20. *Risksituationer för brott* (alltså samma lektion som ovan behandlades på den öppna avdelningen). Denna gång väljer klienterna att först sätta sig avskilt och fylla i svaren. Da och Ci tågar iväg, medan Mi som är med för första gången vill ha hjälp av Jerry. Mi:s kommentar till första frågan (om avskedad från jobbet) blir att "Jag har inte haft något jobb".

Ci är 26 år, från Dalsland, här på en § 34. Några dagar på låsta för att sedan stanna frivilligt. Han har tydligen lovats att snabbt få komma över till öppna avdelningen så det är kris på gång om han inte får det. Helst redan i dag! En kraftfull person, inte så lång men vältränad, med vinnande drag, charmig helt enkelt. Men tydligen med en otvetydigt kriminell stil. Han verkar vilja ändra inriktning på sitt liv men ställer villkor för att det ska lyckas.

Jerry frågar, när alla återsamlats: "Vad tyckte ni?" Da: "Konstigt!" Jerry: "Det ger en fingervisning om hur ni tänker." Det handlar alltså om detta, att visa på vad klienterna tänker, att tala om för dem att vi/någon *vet* hur de tänker. På något sätt antas det vara övertygande. Men de flesta kan säkert slingra sig ur det greppet genom att säga/tänka att nej, riktigt så där är det inte, riktigt så tänker i varje fall inte jag, och inte nu.

Möjligheterna är oändliga för den enskilde klienten, att finna sig vara ett undantag, tänka delvis på ett alternativt sätt, inte minst genom att säga "det beror på". Allt beror på. Visserligen tänker jag ungefär så där men om det resulterar i en konkret (kriminell) handling det beror på tusen saker. På det sättet kan kanske klienten komma undan erfarenheten/upplevelsen av att någon "vet hur han tänker". Det krävs antagligen något mer, kanske dåligt samvete.

Stefan berättar sin erfarenhet av att man *hela tiden* tänker på inbrottsmöjligheter. De tre instämmer. Stefan: "Man tänker inte på att man tänker." Att bli medveten om *hur* man tänker är ett första steg. Jerry frågar Stefan: "Tänker du som medelsvensson numera?" Stefan: "Nej, jag tror inte det."

Till Da: Vad gör du om du får sparken? Da: "Jag har aldrig haft ett jobb". Om olika sätt att lösa ett problem: "Man vet flera sätt att lösa problemet men man väljer det lättaste sättet att lösa det."

Da skyller sina problem på socialtjänsten. Han har visserligen missat några tider där, men sedan ger de igen, sviker löften, ger honom inget val, tvingar honom mer eller mindre att börja droga igen. Stefan medger: "Man känner sig motarbetad. Det är jättetungt (att vända på det)." Jerry försöker: "Man kanske inte *sköter* sina samtal med soc.?" De håller med. Men i alla fall! Da medger att han missat tider på soc. Men det leder till upptrappning. De bryr sig inte om de skäl Da anger utan hänvisar till att han uteblivit. De ger igen helt enkelt.

Jerry: "Man blir förfördelad, men det blir alltid konsekvenser av hur man handlar. Har man egen skuld i det hela?" Ci: "Jo, men plus att de har en förutfattad mening. Men något har man förstås gjort mot dem". Da vidhåller att "sociala" inte ringer upp när han har ringt och sökt dem. De ger igen.

De som är kända som kriminella har en rad förutfattade meningar emot sig. De är svåra att övervinna, även för handläggare som inte vill bli manipulerade av unga brottslingar. Detta är en självgenererande problematik, en ömsesidig eskalering där socialtjänsten måste ta på sig att *inte* eskalera, samtidigt som man ställer krav på ett medvetet sätt. Eskaleringen blir ett utmärkt svepskäl för den kriminelle missbrukaren att återgå till såväl missbruk som kriminalitet.

Stefan talar om hur han har fått kämpa för att bygga upp ett förtroende för sig igen, efter sin tid som kriminell. Hos socialtjänsten bland annat. Det gäller att stå på sig, tro på sig själv, inte låta sig knäckas av motståndet.

Jerry: "Man får säkert en klapp på axeln den första tiden men sedan blir man en i mängden och hur går det då?" Att bli en i mängden kan förstås se ut som att man blir accepterad i sin nya roll som icke kriminell, men det är kanske inte riktigt sant. Däremot blir man "en i mängden" vilket är typiskt för metaforen medelsvensson. Det kan vara det svåraste. Stefan ägnar sig åt sport och motorcykel. Kanske behöver man, åtminstone inför sig själv, upp-rätthålla en bild av att vara lite speciell, även i sin roll som icke-kriminell.

Da återkommer till sin svårighet att komma upp på morgonen. Han hade ett jobb där han förväntades börja klockan åtta men han lyckades aldrig komma upp förrän till nio. Han fick sluta och började droga. Vidhåller att han är så funtad. "Du skulle ha ett nattjobb", säger Jerry.

På fråga 5 om att vara uttråkad säger Ci: "Det kickar juste" att gå ut och bryta (med uppenbar förtjusning) men tillägger snabbt att han nu "satsar på något annat". Stefan säger att det gäller att "fylla ut" med något annat, ersätta droger och kriminalitet med *något annat*. Han tränar och har en HD. Inte fundera så mycket på *vad* utan se till att man *har något* att göra. Mi: "Jag måste ha något att pillra på. TV-spel räcker."

Fråga 6. Flickvännen gör slut: Ci tveksam "jag får det där upproret i mig", lusten att överdriva, gå för långt, mer av det mesta.⁸ Jerry: "Förstår ni om hon gör slut ifall ni drogar och håller på med brott?" Alla: "Ja, för fan!"

Fråga 7. Ci: "Allt måste klaffa, annars ..." Innebörden är att "det nya livet" måste gå smärtfritt annars tänker han inte satsa på det. Det bäddar förstås för ett misslyckande eftersom inget går smärtfritt. I brottet bestämmer han själv att det ska gå smärtfritt, det är skillnaden. Och det går smärtfritt enbart om hänsynen till andra undertrycks.

Stefan säger att man alltid måste ha en Plan B, ifall den första misslyckas. Man måste alltid tänka ut en reservplan. Han säger att "när jag kom till Rällsögården hade jag inte en tanke på att sluta ..." (Vilket påminner mig om LP-stiftelsen (Johansson 1997) där flera klienter sa att de inte haft en tanke på att bli "frälsta" när de accepterade att komma till Åsbrohemmet. Men plötsligt en dag fann de sig ligga på knä i kyrksalen.) Stefan säger att man måste säga till sig själv: "Tänk om det inte klaffar! Det får inte stå och falla med en enda plan."

Fråga 8. Småbrott. Kan man fortsätta göra småbrott? Kan man gå från en kriminell livsstil till att bara vara "lite kriminell"? Här är alla, överraskande nog, eniga med Stefan: "Nej, det funkar inte. Antingen eller!" Det går inte att göra något som helst brottsligt. Han jämför med alkoholisten som inte kan ta ens en lättöl utan att riskera sin nykterhet. Jerry: Från sin erfarenhet på Kris i Örebro: "De säger att de blir *extremt* laglydiga. De kan inte ens gå på fel sida av vägen!" Det är intressant. Det handlar alltså om en *total brytning*, ett totalt byte av tänkande, en metamorfos.

Fråga 9: Stefan: "Frågan är lite knäpp."

Fråga 11. Rastlöshet: Mi: "Sätt mig framför ett dataspel så undviker jag droger och brott." "Det går inte att bryta, bara att byta ut ..." säger Stefan. Även det påminner om LP-stiftelsens modell: Jesus i stället för flaskan! Det handlar om att ha något att erbjuda i stället. Har Rällsögården det? Stefan talar om träning och HD, Mi om dataspel.

Stefan talar om problemet med att få vänner och bekanta att verkligen tro att man faktiskt har förändrats. "Han håller säkert på med något", tänker de. Han har motorcykel och MC-klubbar är kända för kriminell verksamhet. Han brukar ha solglasögon och även det tas som tecken på att han nog drogar. "Många tror än i dag att jag håller på med kriminella saker. Jag får jobba med det hela tiden." En vårdnadsfråga gjorde att han erbjöd sig att när som helst bli kallad till urinprov. Ett problem är att man måste vara så stark. Ett rykte om att man håller på och strular kan göra att man börjar må dåligt och att man faktiskt återfaller.

Jerry tar en sista runda (enligt regelboken) om hur var och en mår. Det går snabbt. Da: "Personalen är emot mig." Mi: "Problem med nedtrappningen." Ci: "Okej bara han får flytta till öppna avdelningen."

Instrumenten

Vi genomför ASI, MAPS-in och MAPS-ut-intervjuer. Under 2004 prioriterar vi att följa upp genom MAPS-upp-intervjuer. (Harriet Lundefors Oscarsson, institutionschef)

Allehanda förkortningar är en del av vårt språkliv. Kanske har vi inte tid att avvara kortformer. Förkortningarna blir allt specifiskare. Allt färre kan den oinvidgade gissa betydelsen av. Den som rör sig "inom" vet, vi andra är utestängda. Abbreviationer blir ett tecken på professionalitet och kunskap. I behandlingsvärlden är förkortningarna ofta vardaglig benämning på metoder, inte sällan svenska anpassningar av amerikanska original. Metoderna i missbrukarvården är i dag tydliga tecken på inflytandet från USA. Den utvecklingsriktning det medför debatteras inte. (Politiskt ställningstagande ingår inte längre i det sociala arbetets arvedel.)

Försvaret är att metoderna kontinuerligt anpassas till svenska förhållanden och ständigt utvecklas utifrån gjorda erfarenheter. För den som till exempel använder ASI-instrumentet finns en handbok och en manual. Instrumentet är utprovat under lång tid och det utvecklas och förfinas ständigt i träffsäkerhet och kapacitet. Och metoderna är inte det hela.

ASI är bara ett tillfälle, en timma till en och en halv timma, beroende på. Sedan sammanfattar jag den, går igenom i mitt huvud vad klienten har sagt. Sedan har jag ett nytt samtal med klienten där jag återger resultatet. Sedan gör jag en MAPS-intervju där vi tillsammans går igenom alla områden och benar ut vilken fas han är i, vilken målfas vi ska sätta, vilka medel vi behöver för att han ska nå dit. Vi har ett möte med socialtjänsten där vi går igenom de här bitarna. Sedan kommer behandlingsbiten och där har jag samtal veckovis hela tiden, där vi jobbar med läxor. Och utöver det är det mycket mycket mera.

(Caisa Lyly, programansvarig, Rällsögården)

En anledning till "bristen" på elever i krimiprogrammet kan vara att man inte testat alla med instrumentet ASI-brott. Dels litar man i stället på bedömningen i den reguljära ASI-intervjun, dels är det en resursfråga. Det tar tid att testa klienter.

Nu är det inte alla klienter som är med i krimiprogrammet. Det är bara ett fåtal, för när klienten har kommit hit så gör vi dels ett ASI – det är indelat i sju olika områden: bland annat fysiskt, psykiskt, narkotika, alkohol och en ruta för kriminalitet. Och där gör man ett test för att se hur starkt rotad kriminaliteten är. Vi gör inte det på klienter som kommer som § 34:or eller på kontraktsvård eftersom de kommer just för kriminaliteten. (Anita Nilsson)

Den klient som bedöms lämplig för krimprogrammet får genomgå ytterligare en undersökning.

PIKT:en görs först när det blivit bestämt att klienten ska delta i kriminalitetsprogrammet. Syftet är att hitta *vilken form* av kriminell livsstil och kriminella tanke-mönster de har. Vi har bra instrument så det ska inte vara några svårigheter.

(Harriet Lundefors Oscarsson)

En tidigare blandad intagnings- och behandlingsavdelning (låst) har ersatts av två skilda avdelningar. De klienter som i dag kommer till intagningsavdelningen stannar ofta bara den tid avgiftningen varar. De som blir kvar och slussas vidare tenderar att slinka förbi personalens bedömning om behov av testet ASI-brott. Problemet kommer att lösas med en regel om obligatoriskt brottstest från dag sju på Rällsögården.

ASI-brott har vi också. Då vi har gjort ASI och märker att det finns ett problem inom området kriminalitet. Då frågar vi klienten: Är det här någonting som vi skulle kunna fördjupa? Och då gör vi i dessa fall ASI-brott. I ASI tittar man bara på vilka kriminella brott du har begått som du har blivit straffad för. I ASI-brott tittar man på *vilka* brott har du begått, *när* gjorde du det första gången, ungefärlig omfattning, *hur många* gånger, *vad var skälet* till att du begick dem, och gjorde du det på *impuls* eller var det *planerat* eller var det ... Så går man igenom brott för brott för brott, och då ser man också en helt annan stil på klienten. Det testet har Jerry använt som grund för att klienten ska erbjudas att ta del av krimprogrammet.

(Caisa Lyly)

ASI är således utgångspunkten för en precisering och inringning av klientens största problem.

Utifrån ASI gör vi en intervju som vi kallar MAPS. Där får varje enskild klient – utifrån det område där han har störst behov av stöd och hjälp – beskriva var han står, vart han vill komma och vad han behöver för medel. En klient kanske behöver träna (mot) panikångest, den psykiska biten, och en annan klient kanske behöver stöd på ett annat område. Det blir individuellt för alla klienter är inte lika. Och när det gäller det här med kunskap har vi föreläsningar om olika sjukdomar, beroende, återfall osv. För att de ska lära sig att känna igen sina egna signaler, sina egna reaktioner, och det kan man egentligen bara göra genom att lyssna in sig själv. (Anita Nilsson)

Att krimprogrammet våren 2004 tidvis är glest besatt beror delvis på låg beläggning på hemmet som helhet, delvis på ett nytt sätt att arbeta för klientens inflytande över sin behandling.

Vi har lärt oss – utifrån det arbete med ASI och MAPS som vi gör i dag – att när klienten får *välja* att jobba med det han *själv* tycker är hans problem, utifrån de sju ASI-områdena, så har det blivit mycket lugnare. (Harriet Lundefors Oscarsson)

För den utomstående betraktaren kan det förstås förefalla märkligt att den som tas in enligt LVM tillåts göra den självbedömningen att han *inte* har några missbruksproblem. Men Rällsögårdens erfarenheter är goda.

Det blir inte samma konflikt mellan personal och klienter eftersom de vet att de kan säga: "Nej, jag tycker inte att missbruket är viktigt." Okej, då behöver du inte jobba med det nu, men du kan pröva att delta på Tema-grupperna. I stället vill de kanske jobba med fysisk hälsa, psykisk hälsa eller med sitt nätverk. Vi tar ut två prioriterade områden från de sju. Klienter som säger att de *inte* har några missbruksproblem kan säga att de vill jobba med familjeumgänge eller fysisk hälsa i stället. Klienten väljer sekundär prioritet på alkohol till exempel. Och det gör att *behandlingsklimatet blir mindre provocerande*. Men klienten deltar på Tema. Så där har vi fått en positiv bieffekt. Allt eftersom tiden går kan klientens upplevelse bli att han *kanske* har problem med droger i alla fall, och då får de ta det till sig när de är mogna för det. (Harriet Lundefors Oscarsson)

Hur kan man då bedöma om krimprogrammet verkligen gör nytta?

Det jag ser på är om klienterna är motiverade att gå på krimprogrammet. Jag kan se att de går frivilligt och med raska steg till lektionerna, och det tolkar jag som att de är motiverade. Och är man motiverad tror jag att det finns ett värde med det. Sedan kan det bero på att man kanske *måste* – om man är här på § 34 – men då har man *valt* att vara på § 34. (Harriet Lundefors Oscarsson)

ASI förefaller bygga på tanken att det är möjligt att dela in klientens problem i sju områden. Man kan annars föreställa sig att klienten har *ett grundläggande problem* – i förhållande till livet och samhället – och att det är *det* som Rällsögården bör arbeta med. Skulle man lyckas med deras grundläggande problem – vad nu det kan vara – skulle kanske flera av de sju områdenas svårigheter samtidigt lösas sig. Det går naturligtvis att dela in klientens (lik-som ens egna) problem i fler bitar än sju, med den åtföljande risken att det skapas "metoder" för var och en av dessa bitar *utan* att det grundläggande problemet attackeras.

ASI. *Utredning* kanske är fel ord, en *screening* snarare, av hur vi ska gå vidare för att göra en *behandlingsplan*. Inom vilka områden har den här klienten störst behov? ASI är absolut inte komplett, det kan man inte säga, men det är en grund, och man får snabbt god kontakt med klienten. Och man missar inte något, det blir inte godtyckligt. *Alla klienter* får de här frågorna, *vi* får svar på frågorna i viss mån, naturligtvis utifrån vad klienten *vill* berätta. Men alla har hört att vi är öppna för att *ta emot problem* inom alla de här områdena. Vi riktar inte bara in oss på missbruk utan vi riktar in oss på *klientens helhetssituation*, eftersom det är så komplext. Det är så mycket mer som är viktigt – kring missbruket – än drickandet eller drogandet. (Caisa Lyly)

Klientens helhetsituation. Något sådant är förstås inte möjligt annat än i en mycket begränsad mening. ASI innefattar sju problemområden. Därinom förväntas klientens *helhet* finnas. Klientens helhet är så att säga bestämd till sina ramar av frågeinstrumentet. Det förenklar för behandlaren.

Utskrivningsformuläret (MAPS-ut) är helt knutet och enhetsspecifikt. Där listar man alla insatser vi har under respektive ASI-område. Sedan frågar vi klienten: Har du fått det här? Ja eller nej? Om han säger ja: Hur har det påverkat dig inom det här området, till exempel fysisk hälsa? Mycket negativt – Negativt – Neutralt – Inte alls – Positivt – Mycket positivt. På det sättet får vi en utvärdering av huruvida vi ger klienterna det vi *säger* att vi ger dem. Tar de del av det? Eller är det bara en utopi detta att vi har en massa insatser? Samtidigt får vi en utvärdering av vad klienterna *verkligen* tycker om det de har tagit del av. (Caisa Lyly)

Tendensen mot en allt tydligare struktur och formalisering av vården är tydlig.

Vi har successivt tagit in mer och mer och mer, och sedan kanske tre, fyra år kan vi säga att alla klienter som går igenom vården och har godkänt sitt deltagande har fått ASI. Det har liksom ökat mer och mer och i dag har all fast personal ASI- och MAPS-utbildning, plus en del vikarier som jobbar i behandling. Vi har sett till att alla har en grundutbildning. Eftersom många olika personer gör intervjuerna får vi ofta frågan: Bli det olika kvalitet? Men klienten har ändå fått samma frågor, alla utgår från samma material och alla har fått samma grundutbildning. Men sedan när man skriver ihop själva utvärderingen – feedbacken – är man naturligtvis olika duktig på att uttrycka sig. Men man baserar ändå själva skattningen på samma infomaterial. Så det har vi utvecklat de senaste åren.

(Caisa Lyly)

Mitt intryck kvarstår ändå att den information som insamlas genom dessa många instrument och via dessa många (snabbutbildade) intervjuare har begränsat värde. Det *största värdet* synes alltså ligga i att instrumenten ger legitimitet åt reguljära och formaliserade *möten* mellan personal och klient.

De många metoderna i missbrukarvården synes främst vara till för personalen. Inget ont i det. Tvärtom. Bakom metoderna finns i regel ett omfattande, seriöst och välmenande forskningsarbete, och att använda metoderna och tala om deras innehåll ger, för såväl klienter som beställare och personal, en nimbus av vetenskaplighet och seriositet åt en ständigt ifrågasatt verksamhet.

Jag tror att det (ASI/MAPS) har hjälpt personalen att *strukturera det de kanske redan gjorde*. Många känner igen sig. Tidigare hade vi väldigt många olika utredningsinstrument som kanske användes på majoriteten av klienterna. Man testade ångest, man testade depression, man gjorde allt på alla. Det vart beslutat att alla ska genomgå det här. Men vad gjorde man med materialet? Och varför

gjorde man det? Vad var meningen med att avsätta den här tiden? Resultatet sattes i akten, och sedan var det klart. Man visade kanske klienten att man brydde sig, att man var intresserad av hur de mådde och så, men vad gjorde man med det? (Caisa Lyly)

En förändring är alltså introducerad, mot en större meningsfullhet. Och de formaliserade metoderna ger utan tvivel tillfälle även till *informella* samtal med klienten.

MAPS kommer in sedan när du tillsammans med klienten kollar av. På det här området får jag intrycket att det här är ditt huvudsakliga problem, stämmer det? Ja. Kan du berätta lite mer? Är det nånting jag har missat? Det kanske visar sig att han har jätteproblem med något annat. Men oj då, då utgår vi från det problemet. Och sedan tittar man på i vilken fas klienten är när det gäller det problemet. Det kan vara något som har fallit bort i ASI som är hans prioriteringsområde. Frågorna är inte heltäckande. Så det är inte så att en nuffra styr det hela, utan det är mer för att man ska få någon slags hum. Och sedan kör man nya dialoger när man gör MAPS-intervjun. (Caisa Lyly)

Det kognitiva anses genomsyra även de formaliserade metoderna.

Vi jobbar kognitivt. En av de tekniker vi använder är *motiverande samtal*. Vi jobbar med öppna frågor, vi ska inte låsa in klienten, att svaret blir ja eller nej, utan det är viktigt att man leker vidare i frågorna, så att man fördjupar hela tiden. I svaret får du ofta en ny tråd, som du sedan binder upp och fördjupar tills du kommer in på nästa område. Det är den teknik man använder, *sokratisk dialog* som det kallas inom det kognitiva. (Caisa Lyly)

Det kognitiva förhållningssättet

Tanke → Känsla → Handling. Så sammanfattar man gärna "det kognitiva" på Rällsögården. Det förefaller vara syntesen av ett kognitivt förhållningssätt. Man får det att låta nästan enkelt. Sentensen enbart räcker förstås inte som vägledning och instruktion. Hur gör man? (Jag påminns om barndomens omvändelsekyrka där man ständigt tjatade om att man måste "tro" utan att ge ett begripligt tips om hur det skulle gå till. Är det samma sak här?) Måste man komma på det själv? Kanske kan man inte få hjälp med *hur* det ska gå till, för ingen annan vet heller, bara *att* det fungerar när man har kommit på det.

Det kognitiva förhållningssättet sägs genomsyra behandlingen på Rällsögården. Även klienterna är förespråkare av den kognitiva tankens tjänlighet. När en av eleverna på krimprogrammet fick för sig att jag nog hade inflytande över sakernas tillstånd rekommenderade han mig att förorda "det kognitiva" på fängelserna, där de annars, menade han, inget kan.

En genomsyrande tanke är i idealfallet ständigt diskuterad av ledning och personal, ifrågasatt, förfinad och prövad mot alternativ. Rällsögården säger

sig *ha haft* en noggrann genomgång av relevanta möjligheter och efter det bestämt sig för det kognitiva. Bilden kan se olika ut från tid till tid men systemet är likafullt "kognitivt". Så har man tills vidare bestämt. Det kognitiva kan vara strukturen hos ett klientsamtal.

Har du läst vårt program i övrigt? Krimprogrammet är bara en bit av Rällsögården. Vi jobbar med *ett kognitivt förhållningssätt* och där är det liksom att tänka positivt, tänka annorlunda, och att man följer ett visst mönster, att det inger trygghet. Det är likadant när man *jobbar kognitivt*, man följer en viss agenda, i ett samtal till exempel. När man har ett behandlingssamtal så har man en viss inledning och sedan följer man de här punkterna och sedan gör man en sammanfattning, ett avslut. (Anita Nilsson)

Det handlar om att *tillsammans med* klienten påverka klienten, kognitivt.

Om vi går tillbaka till det kognitiva. Min klient har upplevt en situation och beskriver vad som hände, vad han tänkte och kände. Och då finns det också *alternativa* tankar. När man är inne på det kognitiva jobbar man *tillsammans*. Klienten får tänka: hur skulle han ha kunnat göra annorlunda så att slutresultatet hade blivit ett annat? Det är också påverkan. (Anita Nilsson)

Hur kommer det kognitiva in i kärnfrågan? Och vilken är kärnan? Vad gör den som har en kriminell livsstil? Och vad förväntas krimprogrammet åstadkomma? Går klienterna här för att få veta vad som är rätt och fel – fast det vet de redan – och *vilken kraft* ska få dem att välja annorlunda nästa gång? Institutionschefens svar blir en reflektion över *kärnan i verksamheten*.

Du frågar mig utifrån det kognitiva. Om vi först tar en existentiell reflektion. Jag tror att människor inte bara är goda utan jag tror att *människor är både onda och goda*. Vi säger: hur kan människor bete sig på det där sättet? Jag tror att alla kan bete sig likadant under samma förhållanden. Jag tror att vi har allt inom oss, och då tror jag också att vi måste *vinna* något på de val vi gör. Och för att jobba kognitivt – överhuvudtaget – måste vi någonstans veta *varför* vi gör våra val. Sedan kan jag välja lättare. Och då hoppas jag att krimprogrammet likaväl som att jobba kognitivt generellt – genom att man jobbar tydligt med tankemönster – ger klienten insikt, hjälper honom att se att han har ett sätt och ett mönster som det kan finnas en förklaring till. *För jag förmodar att det finns en förklaring* likaväl till tankemönster som till varför jag har mina försvarsmekanismer och varför du har dina. Får man då någon form av aha-upplevelse och insikt så kan man i nästa situation åtminstone *välja*. Okej jag *vet* det här och jag *kan* lura mig själv och jag *kan* lura omgivningen, men jag väljer att *göra* det i alla fall. Men valet att *inte* vara kriminell blir lättare. Men då tror jag att man måste vinna på det, inte bara pengar utan även heder inför sig själv. Det är som med allt annat, man måste ha *någon vinning* av att man gör nya val i livet. (Harriet Lundefors Oscarsson)

Hur ska man se på krimprogrammet i förhållande till det övriga utbudet av behandling på Rällsögården?

Kriminalitetsprogrammet är ett försök att *hjälpa* klienterna, ett försök som stämmer med vårt övriga sätt att jobba kognitivt, vi dockar det bara på det kognitiva förhållningssättet. Varför inte ge dem i alla fall en möjlighet till reflektion och en möjlighet till insikt varför de väljer som de gör? Det finns lika många lösningar som personer, och det finns säkert de som skulle sluta vara kriminella om deras förmåga att leva socialt skulle förändras. Men jag tror inte det är så enkelt som att bara den kriminelle får bostad och arbete så blir han inte längre kriminell. Men genom att hjälpa till att behandla flera problemområden blir förutsättningarna bättre. (Harriet Lundefors Oscarsson)

Det kognitiva handlar om att "gå tillbaka" och försöka minnas hur man "tänkte".

Vi brukar ge till läxa som de får göra till dagen efter eller nästa gång man samtalar. Sedan går man igenom, oftast olika situationer. Hur tänkte du? Hur handlade du då? Vad hände? Såna grejer. Man går in på situationer och tittar, försöker gå tillbaka. (Daniel Belsby)

Personalen på Rällsögården *vet* alltså vad ett kognitivt förhållningssätt innebär?

Målet är att man ska veta det. Vi jobbar med olika personalforum, vi gör breda utbildningssatsningar och nu har de flesta gått den kognitivt psykoterapiförberedande utbildningen på fem poäng, där man har riktat in sig på ett kognitivt förhållningssätt till missbrukare, via Ulla Hoppe och Eigil Linge. Linge är en av dem som förde in den kognitiva andan i Sverige så att säga. De har varit här och haft en femdagarskurs. Och då hoppas man ju. Om vi säger att all personal som jobbar i behandling har fått den teoretiska grunden, och de har fått praktisera vissa bitar i utbildningen, så har vi en baskunskap. Sedan kommer vi till den svåra biten. Kan man då praktisera det med klienten i den dagliga verksamheten? Det är det svåra. (Caisa Lyly)

Det är onekligen det svåra. Och är det nödvändigt? Rällsögårdens ledning strävar mot att vetenskapligheten ska finnas ända ute vid fronten mot klienten. Är det så det bör fungera? Man kan göra (den möjligen felaktiga) jämförelsen med familjehemsvården för vuxna där det finns goda resultat och där grunden är att familjen ska vara *en vanlig familj*. Familjen ska *inte* vara experter på behandling. Experten finns i bakgrunden, hos konsulten eller på socialförvaltningen och träffar då och då familjen och klienten för att överföra (relevant) teoretisk kunskap. I den mån familjerna har tillgodogjort sig teoretisk kunskap uttrycks den i *ett förhållningssätt* till klienten som framför allt innebär en norm och en normalitet som ges ett självklart och mänskligt uttryck.

Men att bara låta klienten mötas av ett gott bemötande och inget mer, det tror inte jag räcker. Du behöver inte vara en fullfjädrad teoretiker och kunna alla aspekter av grunden bakom kognitiv teori, men jag tror att genom att lära sig tillämpa *vissa tekniker* och ha *ett förhållningssätt*, till exempel att alla strukturerade samtal med klienten har ett visst upplägg – man har samtal hela tiden med klienterna – men att man bokar in vissa strukturerade samtal som följer ett visst upplägg. Klienten vet var det börjar och var det slutar, att man har en genomgång, t ex inom det kognitiva där kognitiva tekniker och verktyg tillämpas. Kognitivt förhållningssätt som vi kallar metodiken, där har vi en del som innebär att vi jobbar efter en agenda i samtal. Att man först har en kort socialisering, att man summerar vad man pratade om föregående gång, att man lägger upp dagens agenda, väljer dagens ämne, går igenom föregående hemuppgift, och sen har man då olika metoder beroende på vilket som är dagens ämne som är väsentligt för klienten. Klienten vet hur lång tid samtalet äger rum, hur länge han ska sitta på nålar – om det nu är något som känns besvärligt. Man vet att man avslutar vid en viss tidpunkt. När man sedan är klar summerar man dagen. Det här samtalet har sett ut så här. Har du och jag uppfattat varandra rätt? Och när det är klart ger man en ny uppgift som klienten får jobba med fram till nästa samtal. Att man hela tiden håller processen levande. Och de här olika uppgifterna då – om du frågar om det kognitiva – det kan vara en massa olika saker. (Caisa Lyly)

Tankeschema är ett centralt ord i det kognitiva förhållningssättet.

Man kommer till det centrala i det kognitiva, det här med tankeschema. Det är: vad skulle en alternativ tanke ha kunnat vara? Alla stirrar på mig. Är jag dum i huvudet? Men kan de ha tittat av något annat skäl? Att man kommer fram till att klienten själv får balansera, tänka nya alternativa tankar till det som har skett och på så sätt öppna upp, på ett enkelt sätt, för att allt kanske inte är så nattsvart som du först upplever det. Att skapa nya strategier och andra sätt att tänka på är att ge klienten ett verktyg för framtiden. Det är det det handlar om. Det är enkelt. Många klienter beskriver att de har haft jättemycket nytta av det de har gått igenom och att de har tillämpat de här teknikerna, och kunnat avstyra vissa riskbeteenden tack vare det. Och då har man minskat sitt riskbeteende. Om vi säger att du har ett återfall på fem månader i stället för femtiofem återfall. Du har minskat ditt riskbeteende. (Caisa Lyly)

Jag håller förstås med. Så kan det vara. Samtidigt är det så att de här klienterna mycket väl *vet* vad som är rätt och fel. *Det* är inte problemet. Problemet är att de *struntar i* det som är rätt. De kan också mycket väl göra bedömningar om huruvida de ska göra det här brottet nu eller inte, om risken är för stor eller om det finns andra olämpligheter. De gör redan innan de deltagit i krimiprogrammet tämligen noggranna bedömningar före ett brott, vad som är risk och inte risk. Själva principen – att tänka först – har de redan anammat. Det är bara det att de alltför ofta väljer det som är fel ur samhällets synpunkt.

Men de kanske inte klarar av att stanna upp i det här och tänka till att jag ska agera annorlunda. En av de kognitiva teknikerna – som man ytterligare kan lära sig – för att avbryta saker är "stoppkort". Man har tillsammans gått igenom, vad är det till exempel för fördelar du har av det här? Vad är det för nackdelar du har av det här? Sedan skapar man ett slags kort. Vad har jag för vinster av att låta bli att agera så här? Att man bryter någonting. För många gånger handlar folk på impuls, och just att få människor att *inte* handla på den impulsen just när det sker. Jag tror på att bygga upp olika typer av strategier. (Caisa Lyly)

Behandlingens utgångspunkt synes alltså vara att den kriminelle klienten handlar *oöverlagt* snarare än *omoraliskt*.

Jag kan inte säga att det inte finns någon bättre metod, jag vet bara att jag har känt mig övertygad om att det kognitiva, ända sedan jag från början kom i kontakt med det, så har det gjort mig övertygad om *att tankens kraft är enormt stark*. Jag tror inte att *en* metod är den enda sanna. Det finns säkert många metoder som är bra, och det viktiga är att det passar den personen, att den verkligen kan ta in det i sitt inre, och ha med sig den här verktygslådan. Sedan kan inte vi nå alla, och vi kanske inte kan nå dem fullt ut, att en person går från att vara kriminell till att inte göra några kriminella handlingar alls. Men om han går från att vara bankrånare och slå ner gamla damer till att snatta på ICA så har man ändå nått ett framsteg, anser jag. (Caisa Lyly)

Även här är jag frestad att hålla med. Det är antagligen bättre att vara lite kriminell än mycket. Men är den hållningen godtagbar som behandlingsprincip? Från en moralisk utgångspunkt är det *inte* en acceptabel lösning för den mycket kriminelle att bli mindre brottslig. På den punkten synes även klienterna själva vara inställda på att det måste vara antingen eller.

Med det kognitiva som genomsyrande princip borde man få samverkande effekter av flera olika metoder och program.

Vi har en uttalad tanke bakom. Grunden är ett kognitivt förhållningssätt, och vi har en kognitiv teori som bas. Sedan då att Gunnar Bergströms program är inriktat mot det kognitiva, eller att vi väljer social färdighetsträning som också har en kognitiv anda, med olika färdigheter – vi ska ta in återfallsprevention till hösten och utbilda personalgruppen i det, den är också kognitivt inriktad. Om jag (som klient) lär mig en kognitiv teknik – inom återfallsprevention till exempel – som jag sen kan använda när det gäller missbruket eller kriminaliteten eller något annat, då är det svårt att säga *var* jag har lärt mig färdigheten som gör att jag *inte* är kriminell. För det hänger ihop alltihop och det är *en* tanke. Du får en multi-effekt i stället för att det spretar och drar åt olika håll. (Caisa Lyly)

Jerry säger det som ett slagord: *Tanken föder känslan!* Det är en kognitiv tanke. Jag invänder att det är inte min erfarenhet. Jag får oftast först en känsla och tvingas därefter mödosamt försöka reda ut, med mitt medvetna förnuft, vad

denna känsla kan betyda och varur den eventuellt kan tänkas komma. Jerry vacklar en aning och jag går honom till mötes genom att säga att man kanske menar att man inte bör handla direkt på en känsla utan bör "tänka först och handla sedan", en annan formel av ordspråkskaraktär. Han håller möjligen med.

Kanske finns här ändå en risk. Bergströms bok använder delvis ett vetenskapligt språk delvis snarare tvärsäkra normativa uttalanden ibland på förment vetenskaplig grund. Det är antagligen effektivt som handboksfunktion men det är samtidigt vanskligt och möjligen onödigt. Att tanken föder känslan är något annat än att man bör tänka först och handla sedan. Det förra kan ge intryck av "vetenskapligt resultat". Någon forskare har kommit fram till att våra känslor beror på, är en funktion av, vad vi tänker (vilket alltså inte stämmer med min erfarenhet) medan det andra uttalandet kan sägas vara en levnadsvisdom, ett vist ord grundat på livserfarenhet (som likväl kan vara helt fel).

Det centrala i påverkan, behandling och prevention är att skapa och upprätthålla normer. Att delta i samhällets tjat. Ritualens roll aktualiseras återigen, inte minst den möjlighet ritualen tillhandahåller *att först ändra sitt beteende och först därefter sina tankar*. Kanske finns det en intressant motsägelse mellan kognitiv terapi och ritual, där ritualen har fördelen av att vara en traditionell och beprövad form medan den kognitiva terapin måste betecknas som något av dagslända.

Ledarna

Min datainsamling skedde när det var tid för krimprogrammet att få nya ledare. Anledningen var att Jerry så småningom ville gå i pension. Ledarbyten innebär förändringar. Nya idéer, färskare utbildning och en annan tid gör sig gemensamt gällande. Krimprogrammet på Rällsögården står alltså inför en förnyelse, en risk och en möjlighet. Överlämnandet sker genom att två nya ledare utbildats i Gunnar Bergströms regi. Ledarutbildningen sker under fem intensiva dagar, från klockan åtta till halv fem.

Till att börja med var jag lite skeptisk till om man skulle kunna lära sig nånting sånt där på fem dagar men sedan förstod jag ju, när han satte igång, Gunnar, att det var korvstoppling det handlade om. Det var otroligt mycket information som han lämnade ut. Och det var bara att försöka spetsa öronen så gott det gick och göra anteckningar. (Göran Andersson)

Läxor i form av sådana uppgifter som klienterna ställs inför i krimprogrammet. Och rollspel.

Vi fick gå in i en roll och spela en klient som vi kände till lite grann eller någon man hittade på. (Går det?) Ja det är svårt. (Du sa att de har ett speciellt tanke-mönster?) Jo precis. Det var svårt. Man får hela tiden tänka. Det gäller att *inte*

tänka på sitt eget sätt. Man får försöka. Sedan vet man aldrig om det är rätt. Men försöka att tänka och tro att så här skulle nog han reagera, eller så här skulle nog han tycka i vissa situationer. Sedan vet man aldrig om det är rätt. (Daniel Belsby)

Rollspelet visar att det anses vara möjligt att som icke kriminell ändå "tänka" som en sådan. Det bör vara en viktig kunskap att ta med sig som ledare. De är alltså inte *så* annorlunda, de med kriminell livsstil.

Förutom ett särskilt ledarmaterial fungerar Bergströms bok (2004) som kurslitteratur och hjälpmedel i diskussionerna med klienterna. Det är ingen enkel sak att leda ett krimiprogram. Kursen handlar om det som i årtal varit klienternas liv och erfarenhet.

I början vart man ställd många gånger, för klienterna prövar ju olika taktiker för att sätta dit mig, om man säger så. Men numera har jag nästan svar på allting. Fast jag ger mig inte in i polemik med dem, för det är inte alltid de kanske är på så bra humör när de kommer. Men det de säger till mig tar jag inte åt mig för det är inte personligt menat. (Jerry Andersson)

Jerry säger sig efterhand ha lärt sig "olika tekniker för att avvärja klienterna". Av Yochelson och Samenow (1976) förstår man att det är en krävande uppgift.

Missbruk och kriminalitet

Vi kan väl säga att nittio procent av våra klienter har kriminalitet i ryggsäcken också. Många har suttit i fängelse i många år. (Jerry Andersson)

Det program Rällsögården använder – för att motverka en kriminell livsstil – används på flera fängelser. Dock förefaller fängelsesatsningarna under senare år ha urholkats genom kriminalvårdens sparbetning. En ny kriminalvårdslag är emellertid under utarbetande med direktiv om "att förebygga brott genom olika program och att det skall bygga på vetenskap och beprövad erfarenhet" (Bergström 2004:7).

De klienter som är mer eller mindre självklara för Rällsögårdens krimiprogram är så kallade § 34:or, klienter som väljer och beviljas möjligheten att avsluta en fängelsevistelse vid en LVM-institution. Sådana klienter kan ha en lång fängelseerfarenhet bakom sig, i omgångar. Det maximala antalet § 34:or i ett och samma krimiprogram på Rällsögården har varit sex. Krimiprogrammet hade för svensk del sin upprinnelse vid behandlingshemmet *Atlantis* i Stockholm där målgruppen var drogberoende och kriminella män och kvinnor (Bergström 2004:12).⁹

Beteckningen *kriminell* används flitigt av de huvudförfattare som figurerar i krimiprogrammets bakgrund. Är det ordet lämpligt eller ens korrekt? Är man så att säga sina tankar? Är man kriminell om man har ett kriminellt

tankemönster eller är man kriminell om man har en kriminell livsstil? Är det livsstilen som avgör? Kan livsstilen skiljas från vad man faktiskt gör? Kan man till exempel ha en kriminell livsstil utan att begå brott? Antagligen. Den som spelar vissa dataspel förutsätts tänka som en kriminell och – i virtualiteten – begå allvarliga brott. Har en sådan person (tillfälligt) en kriminell livsstil? Är han rentav (tillfälligt) kriminell? Eller är bara den kriminell som faktiskt har begått ett brott, åkt fast och blivit dömd till straff? Är benämningen kriminell godtycklig och ska vi utan vidare godta godtyckliga kriterier för något så betänkligt som en beteckning som kriminell? Och är "kriminell" synonym till "omoralisk"?

Det händer att Rällsögårdens behandlingshem tar emot klienter som *enbart* har kriminaliteten som sitt missbruk. Sådana klienter kan tänkas sakna förståelse för andras beroende av alkohol och narkotika. Däremot kan de uppfatta sin kriminalitet som ett missbruk och ett beroende. Hur ska man då se på kriminell livsstil som beroende? Gör man någon skillnad mellan olika "beroenden" i krimiprogrammets grundmaterial?

Tankemönstren, de här åtta, har vi alla, och jag tror det finns över femtio olika tankemönster. Men de här åtta är mest utpräglade och framträdande och får höga poäng för människor som har just en kriminell livsstil. För många är det faktiskt så att de gör brottet för att få tillfredsställelsen. Man söker de här upplevelserna. Att göra ett inbrott ger en, ja en lustupplevelse. (Anita Nilsson)

Finns det då något i programmet om vad som skulle kunna ersätta kicken av brott?

Jo, det pratar vi mycket om. Till exempel att man skaffar sig en hobby som ger kickar. Det finns många hobbyer som är riskfyllda. För det är det det handlar om. Och vi pratar ibland om att lustupplevelser och kickar är så olika mellan människor. Det jag kanske upplever som världens kick, att bara titta på ett vatten som rinner, det tycker inte du är nånting, för du måste hoppa från ett berg. Så det är individuellt, högst personligt. Det gör att varje människa måste hitta *sin* lustupplevelse, hitta det man söker. (Försöker ni säga att de kanske har fel i det att de *måste* ha en så *häftig* upplevelse?) Man kan säga så här: Vad har det gett dig för konsekvenser? Har det gett dig ett bra resultat? Det finns en del avsnitt om det, vad man har för vinning på kort och lång sikt, positiva och negativa konsekvenser. Och att man ställer frågan om det skulle kunna finnas *någonting annat* som skulle kunna tillfredsställa behovet *utan* att ge negativa konsekvenser. För lever man det kriminella livet har man med sig risken att hamna i fängelse.

(Anita Nilsson)

Jag hade som sagt oturen att genomföra min studie av krimiprogrammet när det var brist på elever. Rällsögården var i regel fullbelagd men det var trots det få elever i krimiprogrammet. Min besvikelse över ett magert observationsmaterial blandades med nyfikenhet på frågan: Varför denna brist? Nyckel-

ordet visade sig vara *kvalificering*. Inte alla klienter var kvalificerade för att delta. Daniel, behandlingsassistent, förklarar.

När man ordnar en krimgrupp har man en PIKT, ett test. Man intervjuar alla klienter där man kan misstänka att det finns kriminalitet. De svarar på 80 frågor. Frågorna är så utformade att man inte ska kunna se något mönster, se vad man *tror* är ett bra svar. Sedan räknar man poäng. Jag tror det är över 60 poäng man är tvungen att ha inom vissa områden för att vara kvalificerad. Är man inte kvalificerad ska man inte vara med på krimgruppen, eftersom många använder det som en flykt, för att komma från annat, kanske komma ifrån sitt drogmissbruk. Att de flyr från annat. Jag kan (som klient) vara med på krimgruppen för där är det ingen som kan prata med mig om mitt drogmissbruk. Jag har inga speciellt kriminella saker. Men om jag går på den lektionen slipper jag det andra för en stund. Att de skyddar sig genom det. Plus att de kan lära sig mer, alltså åt det negativa hållet. Att de använder sig av kriminalitetsprogrammet för att lära sig att bli *bättre* kriminella. (Daniel Belsby)

Bestämmelsen är förbryllande. Det pågår i regel ingen annan behandlingsaktivitet när krimgruppen hålls så det handlar inte om att "smita" från annat. Man kan tycka att det vore nyttigt för klienten att vara med på så många aktiviteter som möjligt, även om man inte är en fullfjädrad livsstilskriminell. Tanken att man ska kunna "smita" från sitt *egentliga* problem är ju dessutom, som vi sett ovan, Rällsögårdens policy. ("Klienten får *välja* att jobba med det han *själv* tycker är hans problem, utifrån de sju ASI-områdena.")

De har inte kommit in i det *riktiga* kriminella beteendet och tankemönstren som de kriminella har, många av dem. De behöver *hålla på ett tag* innan de har kommit in i de tankebanorna och tankemönstren, så att det speglar sig i allt runt omkring. (Daniel Belsby)

Daniel och övriga berörda står alltså på sig. Och de har Bergströms stöd.

Ja, det var det vi fick lära oss av Gunnar. Det tryckte han väldigt hårt på. Det är därför en annan har blivit så hård på det. Att han tog upp det så mycket och att han förklarade varför. Varför man inte tar med såna som inte är kvalificerade. Som han sa så finns det klienter som har sökt det här programmet för att lära sig att bli bättre kriminella. (Daniel Belsby)

Det han höjde fingret för var om det är någon som deltar och *inte* är kriminell, *inte* lever så väldigt kriminellt. Att han drar lärdom av dessa kriminella tankemönster och kan nyttja dem på fel sätt. Det talade han om. Man behöver inte gå längre än till sig själv för att komma på att om man tänker på ett speciellt sätt så kan man faktiskt rättfärdiga ett och annat. Sedan är man tack och lov som man är. Att så där kan man inte tänka. (Göran Andersson)

Är det att säga till den okvalificerade klienten som kanske ändå vill vara med att du får inte vara med för du är inte *tillräckligt* kriminell?

En anledning kan väl vara att man kanske befarar att den här killen *inte* är motiverad, att han är med bara för att få tiden att gå. Och det är inte så det är tänkt. Han har förhoppningsvis inte den här kriminaliteten, så att man behöver så ett frö hos honom, utan hans problematik kanske i huvudsak är bara droger. Och då kanske han ska koncentrera sig på det. (Göran Andersson)

Dilemmat för behandlingsinstitutioner i allmänhet är kanske, trots allt, att klienterna påverkas mer av sina medklienter än av behandlingen. Det gäller förstås än mer i fängelserna.

Tyvärr lever de flesta fängelsedömda under större påverkan av kriminella värderingar än av ett brottsfritt perspektiv. (Bergström 2003:13)

I inledningen till sin bok klargör Bergström att han visserligen ser ett samband mellan droger och kriminalitet men att drogfrihet *inte* automatiskt medför att en före detta drogmissbrukare även upphör med brott. (Huruvida den dubbelproblematiker som upphör med sin kriminalitet kan förväntas sluta missbruka droger kommenteras inte av Bergström.) Konstaterandet att kriminaliteten så att säga kan stå på egna ben är kanske inte så märkligt. Det är först på senare år och i och med narkotikans kriminalisering och explosiva efterfrågeutveckling i västerlandet som droger och kriminalitet kommit att kopplas ihop.

Vad är behandling?

Många talar om behandling men konsensus saknas om vad behandling egentligen är.

Det är intressant. Om man ställer frågan till klienterna. De säger: Jag vill ha behandling! Vad är behandling för dig? Frågar vi. Det finns inte många som har något entydigt svar egentligen. Det går inte att slå upp i en bok. Ordet behandling. Vad det egentligen är när det gäller missbruk. Vid medicinsk sjukdom är det enklare. Men behandling mot missbruk. Det finns så många olika teorier. Vad är anledningen till att jag dricker eller droggar? Vilken funktion har missbruket? Och hittar klienten det svaret kan det vara lättare för klienten att hitta sitt eget sätt att komma ur sitt missbruk. Men jag tror att det handlar om *så mycket kunskap som möjligt om sig själv och sina egna reaktioner*. (Anita Nilsson)

En del behandlingsarbete syftar alltså till en medveten självkänedom hos klienten. Lär känna dig själv! Inför det känner vi alla ett motstånd.

Då ska man beskriva sina fördelar, nackdelar, bra egenskaper, mindre bra egenskaper. För att få så mycket självkänedom som möjligt. Och likaså tränar vi i

grupperna att beskriva vad man *känner*. Hur det känns här och nu. Det är också en svår bit. Särskilt i grupp. Det är ett stort motstånd mot det. Däremot har de flesta klienter lättare för att beskriva det här tillsammans med sin kontaktperson. Just känslor och tankar. Då kommer det lättare fram. I grupp bland medklienter är det känsligt. (Anita Nilsson)

Hur kan då denna ökade självkänndom leda till ett ändrat beteende?

Om jag får kunskap om hur jag reagerar och hur människor i stort reagerar på vad som händer. Det kan ge mig bättre förståelse för *andra* människor, vilket gör att jag inte blir arg i olika situationer. Många gånger är det det att man blir upprörd, man blir irriterad, man får ångest. Då tar man till droger för att döva det, för att slippa vara ledsen, för att slippa känna ångest. Många gånger använder man alkohol och narkotika för självmedicinering. Om man då vet vad som händer, vid olika former av motgångar, att det kanske är *naturliga* reaktioner, kanske man inte behöver ta till det här. Man förstår att så här kan det bli. Förstår du hur jag tänker? (Anita Nilsson)

Frågan är förstås om det är tillräckligt. Det är en bit på väg men hur förhåller sig den kunskapen till den *moraliska* regeln om att man ska vara hänsynsfull mot människor? Den gamla gyllene regeln, är den ett slags behandling?

Många missbrukare är otroligt självupptagna. Det är bara jag. Jag ska ha. Jag finns. Jag är. (Hur bryter man sådant?) Det är jättesvårt. Man kan använda sig av tankescheman. Vad tror du det var som gjorde att den personen bemötte dig på det och det viset? (Ett slags uppfostran?) Ja. (Anita Nilsson)

Att uppfostras hör till vår tid som barn. Barn är öppna för intryck, har en naturlig auktoritetstro och dras inte med "erfarenheter". Vuxna däremot har erfarenheter, status, prestige, roller. *Behandling handlar om problemet att uppfostra den vuxne*. Det är inte lätt att uppfostra barn. Att uppfostra vuxna är kanske omöjligt.

Vad tror du den och den tycker och tänker? Vad tror du den känner? Många gånger kan man få svaret: Det skiter väl jag i! (Hur bemöter man det?) Ja hur bemöter man det? Då kan man ta sig själv som exempel. När du säger på det där viset, gör så där, då blir jag ledsen. (Det skiter väl jag i säger han igen då.) Ja, men då blir det svårare (För ni känner varann?) Ja, är man klient på en avdelning under en tid lär man känna personalen. Det blir en annan relation. Vissa skulle absolut inte kunna tänka sig att göra ett inbrott i ett hem. Det är liksom heligt. Men däremot att gå in i en affär eller råna en bank. (Att råna en bank drabbar personalen där.) Jo, men det tänker de inte på förrän man börjar prata om det.
(Anita Nilsson)

Kriminalitetsprogrammet sägs vara *ett påverkansprogram*. Innebär det att kunskapsmaterialet är annorlunda än för den som till exempel ska lära sig

ett yrke? Den som går en yrkesutbildning sägs inte genomgå en *behandling*. Däremot förväntas han/hon i viss mån bli *en annan* än innan. Vilken är skillnaden? Hur kan vi definiera ett påverkansprogram? Som en lägre grad av behandling? Men klienten förväntas också i hög grad bli *en annan*.

Påverkan. Då försöker man få en människa att tänka i andra banor *utan att hjärntvätta*. (Men behandling?) Det är också en form av påverkan. Det är väl egentligen ingen skillnad om man tänker efter. Vi har ett behandlingsansvar. Min klient har upplevt en situation och beskriver vad som händer, vad han tänkte och kände. Då finns det också *alternativa* tankar. Man är inne på *det kognitiva tänkandet*. Och då jobbar man tillsammans. Klienten får tänka hur han skulle ha kunnat göra annorlunda så att resultatet hade blivit ett annat. Det är också påverkan (Fast du godkänner inte om han till exempel säger att egentligen borde jag ha slagit ihjäl den jäveln!). Nej, nej! På sätt och vis så sitter vi där som *lite moralpredikare* egentligen. Men däremot kan jag ställa frågan: Vilken konsekvens skulle det få för dig? Är det värt priset? (Anita Nilsson)

En normerande strävan är oundviklig i såväl behandling som påverkan. Den som inte bättrar sig genom "påverkan" kan behöva genomgå "behandling"? Att just kriminalitetsprogrammet betecknas som påverkan kan tänkas bero på dess förbindelse till "undervisning". En "text" är den gemensamma utgångspunkten för dem som utsätts för påverkansprogrammet. Materialet finns där som en obeveklig tredje part vid sidan om klient/elev och påverkare/lärare.

Man diskuterar omkring materialet. Det är det som styr egentligen. (Är behandling mer enskilt, en behandlare och en klient?) Ja. Men behandling för mig är självkänedom, kännedom om mina egna reaktioner, omgivningens reaktioner. Vad händer med en människa i olika situationer? För mig är det kunskap, så stor kunskap som möjligt om ganska mycket. Genom teman, föreläsningar, undervisningsfilmer, enskilda samtal, olika material som vi använder.

(Anita Nilsson)

Motivation och samvete

Det finns ofta en föreställning hos klienten om en önskvärd förändring, ibland representerad av "ett litet torp i skogen", ett sådant som svensson har. En tillvaro i svenssonstermer är ganska grå och trist och enahanda men å andra sidan är den förment lugn, trygg och säker. Få vill kanske fortsätta just det missbrukarliv de lever. Men det är inte bara den egna viljan som avgör om man slutar eller inte.

Kriminella och missbrukare har satt sig i en situation där samhället blivit avogt och inte gärna släpper in dem i samhället igen. Vägen är lång för den som vill bli en svensson. För många är det nästan oöverkomligt att få förtroendet åter ens från (tidigare) nära och kära. "De litar inte på mig, och varför ska jag då bli ärlig igen?" Om sådant handlar krimiprogrammet.

Programmet tar upp också det resonemanget att även om klienten skulle misslyckas med att bygga upp förtroendet för sin person, även om han skulle misslyckas med att åter få tråda in i samhället, få jobb och bli respekterad, även då bör klienten överge sin kriminella livsstil. Men varför ska jag anstränga mig? Ingen kommer att tro på mig, jag har bränt alla skepp, kan på sin höjd få pension. Varför ska jag bli hederlig?

Tycker du att det liv du har levat har varit så bra för dig tidigare? (Deras liv härifrån och framåt blir bättre om ...?) Det kan inte jag direkt säga, att om du nu blir nykter och drogfri så kommer ditt liv att bli så och så bra, utan det måste komma inifrån människan själv. (Anita Nilsson)

Att övertyga dem om att ett ärligt liv, att vara ansvarsfull, hänsynsfull, plikt-trogen, alla de fina egenskaperna, att *det* trots allt är bättre. Där avgörs troligen saken. Kan de förstå och ta till sig det? Och än viktigare: Har samhällets representanter bra svar på klienternas frågor? Handlar det om samvetet?

Man handlar hela tiden mot sitt samvete. (Jerry Andersson)

Man handlar hela tiden mot sitt samvete. Det gäller oss alla. Men hur går det till? Hur är det möjligt? Vilken mekanism, vilken faktor saknas i individens utrustning och gör ett kontrasamvetiskt handlande möjligt? Yochelson och Samenow talar om en "avstängningsmekanism".

Många mår fruktansvärt dåligt på grund av det de har gjort, samveten dödade med droger för att orka hålla på. Men till sist så blir de utbrända. Det går inte runt hur länge som helst. (Göran Andersson)

Jag kan inte se att Rällsögården, lika lite som andra behandlingsinstitutioner, har någon bra "information" att ge klienterna på den här punkten. Inget tyder på att ens krimprogrammet tillhandahåller en *transformativ kunskap* (Rouner 1993). Det kognitiva angreppssättet förefaller otillräckligt om syftet är något annat och mer än att bibringa klienten "information".

Stefan Bergström – ett samtal

Av vilken anledningen söker du dig hit till Rällsögården, som vikarie?

Anledningen är väl först och främst att jag har gett 23 år av mitt liv till droger och missbruk och kriminalitet. Och det har inte varit gratis och smärtfritt. Dels känner jag att jag nu står på en så stadig grund att det finns inget som skulle kunna få mig att falla tillbaka, utom någon psykisk smäll då möjligtvis. Men jag har så mycket att ge och jag har så mycket erfarenhet av allting – från drogerna till anstalter och kriminalitet – så att det är förhoppningsvis många som har svårt att komma upp i något motsvarande det jag har gjort. Jag känner att jag har en hel

massa att ge tillbaka, att försöka ge killarna, utan att vara någon "halleluja". Bara försöka ge lite goda råd och funderingar om vad de håller på med.

Någon nämnde att du är ute i skolorna och berättar.

Inte nu på några år men i början var jag väldigt aktiv på att ställa upp och vara ute i skolor och prata. Och då började jag med att säga att de får fråga precis vad som helst. Oavsett om det gäller droger eller kriminalitet så fick de fråga precis vad som helst. Det har blivit många konstiga frågor kan jag säga.

Hur upplevde du det?

Det var jättenervöst i början men samtidigt, efter de första två, tre gångerna, kände jag att det gav mig så mycket att se att de vart så intresserade. För liksom, hakan och allting vart längre och längre. Högstadiet och gymnasiet. Om det som jag kunde. Jag svarade på mitt personliga plan, vad jag hade upplevt och vad jag visste om frågan. Och det var jävligt uppskattat.

Du fortsatte inte med det?

Nej för de började ringa från Kristinehamn och jag hade min son i skolan i Kristinehamn. Och då hade jag inte berättat för honom. Jag hade inte lagt korten på bordet och berättat utan det gjorde jag förra året när han var 16 år, när han hade gått ur nian. Jag har inte velat ta risken att han ska få veta det bakvägen. Jag vill inte att några kompisar ska säga, du, jag tror det var din farsa som ... Utan jag vill göra klart med honom. Jag har diskuterat det med hans mor också, så jag håller mig åt andra hållet, åt Örebro och häruppigenom.

Nu har du ett vikariat här på Rällsögården. Hur ser framtiden ut?

Jag har tjänstledigt, från sex månader upp till ett år om jag vill, och om det är så att Rällsögården kanske vill försöka få in mig på någon längre tjänst. Sedan får man se hur de tycker att det har gått, och hur det känns. Om det är så att jag kanske sporras till att utbilda mig – om jag nu får en tjänst – vid sidan om, gå på några utbildningar. I dagsläget känner jag mig hur inspirerad som helst att jobba med det här. Det känns bra.

De vill uppenbarligen ha dig här.

Rällsögården har aldrig tidigare haft någon anställd som tidigare har varit klient, jag är nästan hundra på det. De har inte haft någon med den kunskapen jag har, från den sidan.

Märkte du någon oro hos dem när du ville komma hit?

Nej, tvärtom. All personal här är väldigt underbar på det viset, även mot såna som är intagna, faktiskt. Jag tycker till och med att de är lite *för* mjuka ibland. Jag vet inte men jag tycker det är lite *för* mycket plotter ibland. Det är liksom min personliga uppfattning. Jag skulle egentligen vilja strikta upp det lite mer. Men alla har sitt sätt att behandla människor på, och den kanske är helt rätt den linjen de kör. Men ibland tycker man att det är *för* mycket plotter.

När vi träffades i mars sa du att "Jag har varit drogfri från den 23 februari 1996". Att du exakt kom ihåg dagen?

Tjugo över nio till och med, på morgonen, tror jag polisen hämtade mig. Då vart jag häktad.

Det var en viktig tidpunkt?

Ja, det är bland de viktigaste skedena i mitt liv. Det var då vändningen kom för mig. Det var min vändning.

Du sa samtidigt att "När jag kom till Rällsögården hade jag inte en tanke på att sluta".

Nej men jo. Sluta. Alltså jag har aldrig haft en tanke på att sluta under alla gånger jag har suttit inne. Jag har blivit dömd till över nio år. Så när jag kom hit hade jag ingen tanke på att lägga av. Men samtidigt kände jag liksom att jag var *så jävla trött* på allt runt omkring. Allting! Så att när jag kom ut hit och liksom fick den här ron i kroppen som man får härute när man väl har kommit in i den. Först är det jättejobbigt genom att det inte händer någonting, det är *för* lugnt. Men när man väl kommer in i den där andningen och man känner att man börjar utvecklas igen som människa. Det var då först som jag tänkte att, nej fan, nu får det vara bra.

Så det var när du hade varit här en tid som du började tänka så, att den 23 februari, då ...

Ja, då var min vändning ändå på något vis. Att jag vart fast och att jag kom hit till slut också. Och på grund av att jag hade slagit en människa, nästan slagit ihjäl en människa.

Var det en viktig ingrediens i den här vändningen?

Ja, jag gjorde det när jag var drogfri. Jag var inte drogpåverkad när jag gjorde det, men ändå gör man en sån grej, och då är man inte riktigt frisk tycker jag, i huvudet. Då har man tappat så mycket känslomässiga grejer så att ... Klarar man av att göra det *odrogad* så vet jag vad jag kan åstadkomma när jag är drogad.

Det skrämde dig?

Ja, det gjorde det, helt klart. Så kände jag det.

Var det första gången på LVM?

Jag har aldrig haft LVM. Det var en § 34. De sista fyra och en halv månaderna. Jag hade suttit i två år. Jag hade aldrig haft en tanke på att söka mig hjälp förut, överhuvudtaget.

Du har inte missbrukat på det sättet?

Nej. Vad ska man säga, jag har ändå – om man nu kan kalla det så – skött mig. Man har skött sitt pundande så att säga. Jag har suttit väldigt många år och på kåken har jag aldrig missbrukat, till exempel. Då tränar man, löptränar och läser mycket och studerar. Så det har aldrig varit ett intresse för mig liksom, att missbruka på anstalt.

Men utanför?

Ja, utanför har jag satt igång med mina affärer igen, och under tiden man gör affärer måste man vara vaken och flänga runt och fara, och då tog man mycket tjack.

Affärer?

Jag har hållit på mycket med att deala, så jag har suttit för grova narkotikabrott.

Var du aktuell hos socialtjänsten?

Nej. Ja när jag var yngre var jag det men inte sedan jag växte upp. Då hade man så mycket affärer så då behövde man inte gå dit.

Och missbruket kontrollerade du?

Jag har alltid haft lägenhet eller hus och liksom ordnat. Men det är på grund av att man har dealat och kunnat betala in de där pengarna, och skött sitt hyfsat. Jag har alltid försökt att hålla mig fräsch liksom, i kroppen, att man klär sig ordentligt.

Det har inte synt på dig att du har missbrukat?

Jo då, det har det visst gjort. Vissa tider har det gått alldeles för mycket, då har det naturligtvis visat sig, både utseendemässigt och i beteendet. Men jag har nog aldrig varit ute och fladdrat liksom, utan har försökt hålla en lite snygg linje.

Hur förklarar du det?

Ja, det vet jag inte men jag har alltid varit mån om hur jag har sett ut. Jag har försökt att klä mig ordentligt. Ett intresse av att se bra ut, att se fräsch ut. Mitt idrottsintresse är mycket stort, jag följer både fotboll och ishockey och åker iväg på färjestadsmatcher. Och det gjorde jag även som missbrukare. Det har jag aldrig släppt. Jag har spelat Division III-fotboll 198 ... När jag hade mitt första straff då – på 1,5 år – då hade jag som det heter egen P14 från anstalten, åkte iväg och tränade tre dar i veckan och spelade match. Så jag har hela tiden försökt att aktivera mig. Men sedan vart man lite äldre och sedan kom straffen för tätt. Jag spelade i Strömtorps IF.

Du skötte det snyggt men ändå åkte du fast?

Det var på grund av att man höll på med såna affärer, stora affärer och så, och sedan hade jag en egen rörelse då, med biljard och kafé. Och så vart det för mycket snurr och man tappade kontrollen på vad man höll på med, och tyckte att man var kung och kunde klara av allt och alla. Och då, ja då bröt jag ett mönster som gjorde att de ganska snart upptäckte att det här var nog mer än kafé och biljardhall. På den vägen var det.

Du var med på den första krimgruppen här på Rällsögården. Nu måste man ha en kriminell livsstil för att vara med på krimprogrammet. Hur var det då? Talade man i såna termer då?

Ja, det tycker jag väl, för då var vi fyra stycken som kom hit på § 34, från Karl-skogaanstalten, och så var det några killar härifrån också som var med. Jag tror det var bara en alkoholist och resten var narkomaner. Så i princip var väl alla mer eller mindre kriminellt belastade i och med att man höll på med droger. Alkoholen är lite annorlunda. Där är det kanske oftast ett våldsbrott eller något sådant som kommer in i bilden, men det är inte en kriminell livsstil de lever utan det är mer om man missbrukar droger som man lever ett sådant liv. För det gör man automatiskt, antingen om man dealar eller om man bryter till sig.

Jag blir inte riktigt klok på vad man menar med kriminell livsstil?

Min personliga uppfattning om kriminell livsstil? Jag tycker att som missbrukare, som jag säger, att antingen så kanske man håller på att deala hela tiden eller också håller man på och bryter och stjälar, och överhuvudtaget, jag menar det tycker jag är ett och samma. Det är bara olika sorters kriminalitet. Det är ändå liksom en kriminell livsstil. Jag lever min kriminella livsstil genom att hålla på att deala. Många andra gör det genom att stjäla bilar och sälja och bryta sig in i sommarstugor och vad det nu är. Men det är ändå en kriminell livsstil.

Jag har hört uttrycket "ren kriminalitet" som en beteckning för att man gör brott därför att man får en kick av det, att man blir beroende av *det*, att det blir en stegring. Vad säger du om det?¹⁰

Jag kan inte fatta vad de menar med "ren kriminalitet" för jag tycker att det ligger i varann, alltså missbruket och kriminaliteten. Vad det gäller ren kriminalitet tror jag nog att de får ge sig på ekobrottslingar och såna där. Då kan vi nog börja tala om ren kriminalitet, för det är inte många av dem som sitter och blåser staten på en massa pengar som har några drogproblem. Det är där jag kan se "ren kriminalitet". Sedan om du är bankrånare och sitter på Kumla osv. så finns det alltid med att de har kickar, köper kokain, att det är missbruk med i bilden, för att göra de här grejerna. Men att hitta en ren kriminalitet bland missbrukarna?

Hur ser du på det här med kriminalitet som missbruk? Är det en tanke som du känner igen, att man trappar upp brottsligheten?

Jag tror säkert att det finns men de är inte på såna här program, det tror inte jag. För jag tror inte att de som har kriminalitet som enbart en kick sitter här och har missbruk, det tror jag inte. Att det sen blir en kick, under ett missbruk av något slag, det kan jag tänka mig att många har. Men inte ... För jag vet att de flesta som springer och gör ett rån, som är missbrukare, de är livrädda, de är livrädda varenda gång de går in i en källare och ska stjäla nånting. Det räcker med att någon stampar i golvet så skulle det nästan bli blött. Och de springer därifrån. Det är jag helt övertygad om. Sedan finns det naturligtvis människor som inte är friska i skallen men, nio av tio, det är jag övertygad om, lägger benen på ryggen och springer därifrån.

Att det har gått bra för dig vill man här på Rällsögården gärna koppla till att du var med på krimprogrammet när du var här. Var det viktigt för dig?

Ja, det har det varit men det trodde jag inte i början. Nej, när jag gick härifrån så trodde jag inte att krimprogrammet hade gett mig så mycket som jag i dag tror att det har gett. För att det är mycket grejer som jag har tänkt på under de här åren, till och från. Jag hade till exempel ett minneskort som jag fick av Jerry, och det hade jag i nästan sex år i plånboken, men sedan tror jag att jag tvättade sönder det, att det blev borta på grund av det. Men jag vet att ibland kunde jag ta upp det där kortet, när jag kanske letade efter något så fick jag se det där, och då vart man så full i skratt. Men sedan vissa bitar som vi hade diskuterat har kommit upp många gånger, sådant som jag definitivt inte trodde att jag hade lagt på minnet, i banken så att säga. Men det fanns där ändå.

Och påverkade dig?

Ja, det måste det ha gjort eftersom jag fortfarande har lagrat det. Så på något sätt har det gett mig någonting. Men jag kan liksom inte precisera, att det där gav mig det och det, utan att jag tror att det är vissa bitar som kommer på rätt pusselplats efter många år.

På det sättet är det viktigt?

Ja, jag tror att det är det skitviktigt, men jag tror också det är viktigt att man liksom är noga med att folk som påbörjar kursen, att det liksom inte ska vara när det passar dem, utan går de kursen då ska de vara med på *varje tillfälle*. Det är så många bitar som man hoppar över annars. Jag menar att det är inte bara att ta in en kille i en ny grupp liksom, att han ska hoppa in mitt i. Han missar en bra bit. Nej jag tror det är jävligt viktigt att man har en full, komplett kurs. Och är det så att man märker att en människa är borta, kanske flera gånger, och inte vill vara med, då tycker jag att såna bidrar bara till att förstöra för dem som kanske har intresse av det. Jag tycker det är bättre att ta bort en sådan och ge honom en chans lite senare kanske, fråga honom igen. Vill du gå igenom det här med kriminalitet? Eller också ha det så att är de här så ska de gå det programmet.

Ni var åtta stycken när du gick programmet?

Ja, vi var i princip hela öppna avdelningen. Och det var väldiga diskussioner hela tiden. Men jag har för mig att då var det ett måste att vara med, annars fick man inte vara på öppna.

För er var det obligatoriskt?

Du menar för § 34:orna? Ja för oss vet jag, men de andra var också med.

I dag bedöms inte alla vara "kvalificerade".

Jag vet inte vad de menar med det. Jag tycker det låter lite konstigt, att man ska uppnå en viss poäng för att få vara med och kanske kolla. Jag menar att det är så *mycket* i det här kriminalitetsprogrammet så jag förstår inte riktigt varför man ska uppnå en viss poäng. Det är så brett. Jag tror att de flesta har nytta av det.

"Tänker du annorlunda i dag", frågade Jerry dig en gång. Du tvekade lite.

Ja, självklart tänker jag annorlunda, men ibland kan jag gå – som vi kan ta som ett typexempel – om man går ute på stan, eller gick. Då gick man alltid och slog en flukt liksom, om dörrar står öppna, kände på dörrar ibland. Jag menar, man har ingen anledning att känna på en dörr till en affär om man inte är ute efter något kriminellt! Samtidigt kan man alltså få en sådan där tanke, och då kan jag bli full i skratt åt mig själv.

Tankemönstret finns kvar men det ger inte samma handling?

Nej, jag utför inte tänkandet, utan tankemönstret kan komma ibland, det är inte så konstigt. Det har funnits där halva mitt liv. Skillnaden är att jag inte utför handlingarna.

Men vad är det som *gör* den skillnaden?

Ja, skillnaden är väl att jag i dag, redan efter några år, eller något år, även om jag fick jobba mer med det de första åren än vad jag gör i dag, så i dag blir det ett leende bara på läpparna, när man tänker på det. Men då kunde man kanske väga för- och nackdelar. Jag fick jobba mer för det i början. Nu tycker jag, när det hade gått två, tre fyra år liksom, jag tycker ändå att jag har haft full kontroll på det, att jag inte har velat göra något mer, att jag inte vill börja droga eller börja deala igen osv. I dag är det så naturligt för mig att *inte* göra det. Det är så klart. Det finns inte i min framtid överhuvudtaget.

Du fick "jobba" på det?

Ja, det fick jag göra, naturligtvis, till att börja med. Jag jobbade och slet varenda dag, jag är fortfarande anställd på det företaget där jag började två dagar efter muck härifrån. Jag har varit på samma arbetsplats, det är mitt åttonde år. Jag tjänade kanske 13,5 tusen i månaden och av det så tog fogden 3000 så jag fick ut 6 000 nånting i månaden, och det fick jag i fyra år nästan och det är jävligt svårt att leva på det. Men ändå var jag tvungen att kämpa och bita ihop för att fixa det. I dag betalar jag "bara" 2.500 kr i månaden av min lön, till fogden. Men det är konsekvenserna jag får ta av det liv jag har levt. Och det är jag också jävligt noga med att tala om för folk, när vi pratar om det, att i dag, jag skulle kunna ha en resa till mig och min familj två gånger om året, både fickpengar och resa, i stället för att lägga de pengarna till kronofogden. Och jag har sökt skuldsanering, men det får jag inte, och det tycker jag är så himla dumt. Jag menar, som man har kämpat, visat i några år att man är beredd att ge allt och lite till. Jag är inne på mitt åttonde år med att betala, har ett par hundra tusen kvar.

Men du tvekar ändå inte?

Nej, det gör jag inte, men jag kan förstå många som gör det, att många inte orkar. Jag har jobbat åt min syster och hennes gubbe, jag kan göra lite vid sidan om, så att jag får in. Alla har inte den möjligheten.

Kan man gå från att vara mycket kriminell till att vara lite kriminell?

Det är ungefär som att säga att man ska gå från tre flaskor till en kvarting. Jag tycker att *det finns inga mellanlägen*. Det gör inte det. Jag är "kriminell" när jag gör svartjobb, så någon procent ligger alltid kvar, men det gör det hos alla i så fall, så felfri är man inte, nej. Men säg att man skulle gå ner till en lägre division så att säga. Då är det nog ganska snart att du tänker att varför ska jag göra de där smågrejerna? Det är väl bättre att satsa på något ordentligt. Det tror jag bara är en tidsfråga i såna fall. Att det snart kommer upp i samma kaliber som det har varit tidigare.

2 Ett påverkansprogram

Det program Rällsögården använder kallas *Utmaningen* och vänder sig till "vuxna som kommit i kontakt med kriminalvården eller på annat sätt visat sig ha ett kriminellt beteende". Ett annat dokument talar om "personer med kriminell livsstil" som programmets målgrupp. Vid sidan av *Utmaningen* (26 lektioner) finns en kortversion med namnet *Tankar på förändring* (8 lektioner) samt en variant som vänder sig till unga (upp till 23 år) som "uppvisar en kriminell livsstil eller är på väg in i en sådan".

Är detta en form av behandling, en typ av undervisning eller ett program? Det är kanske inte nödvändigt att så noga precisera dess natur. En kort presentation berättar om "26 lektioner á 2 timmar där föreläsningar, grupparbeten, hemläxor och spegling ingår". I den formuleringen är det bara "spegling" som associerar till behandling. Flest ord hör till utbildningens vokabulär. Efter att ha deltagit i några "lektioner" är jag själv osäker på hur kriminalitetsprogrammet bör karakteriseras. Är det kanske en ritual?

Den beteckning Rällsögården använder är *påverkansprogram*. Enligt Bergström själv (2003:213–214) är det ett "ambitiöst påverkansprogram" med "något lägre ställda förväntningar" än ett "genomgripande behandlingsprogram". Det förra är att föredra, menar Bergström, "om inte personalen besitter tillräckligt med kunskaper". Okunnig kan man som ledare orsaka mer skada än nytta. Målet är "en minskad kriminalitet, men kanske inte i lika hög grad som i ett heltäckande program". Följande avsnitt summerar Bergströms egen kortfattade presentation av påverkansprogrammet (s. 214–215).

För programmet gäller särskilda gruppregler. Sådana är kanske inte typiska för vare sig behandling eller undervisning, som snarare gör anspråk på att arbeta "evidensbaserat", med metoder på vetenskaplig grund och relativt oberoende av i vilken form de presenteras. Men här gäller regler.

- Det som sägs i rummet stannar där. Inget skvaller.
- Man ska komma i tid.
- Ingen lämnar sin stol förutom vid pauserna.
- Inget hot om våld eller personangrepp får förekomma.
- Ingen får avbryta någon annan.
- Inga solglasögon eller mössa inomhus.

Reglerna visar att kriminalitetsprogrammet värdesätter och eventuellt är *beroende* av sin form. Formens betydelse är ett av ritualteorins grundelement. Förutom reglerna gäller följande mötesrutiner.

Vi går en runda där var och en delar med sig (kortfattat) av

- en bra och en dålig sak som hänt sedan sist,
- känsla – vad känner jag just nu?
- kriminella tankar – har jag fått några impulser att begå brott sedan vi sågs sist?

Till rutinerna hör att varje deltagare efter helt genomgången program gör "en utvärdering avseende innehållet".

Om man startar med en sluten grupp (en grupp som inte tar in nya deltagare under programmets gång) så kan det vara bra att börja med en "intensivresa" (exempelvis ett internat). Detta är särskilt viktigt när det gäller ungdomar som ofta deltar i programmet under visst tvång. Programmet inleds med några gruppträffar kring kriminalitet, där avsikten är att skapa ett igenkännande och förtroende för programmet.

Programmet omfattar i sin helhet ungefär 30 grupptillfällen. Vid dessa tillfällen håller ibland gruppleddaren (eller externt anlitad föreläsare) lektioner. Lektionerna handlar om: drivkrafter, tankemönster, kriminell karriär, förnekelse och brottsoffer. Deltagarna gör arbetsuppgifterna på plats.

Programmet avslutas med ett avsnitt om rätt och fel, brottsoffer och de som drabbas av kriminaliteten. Det är med avsikt som detta avsnitt har lagts som en sista punkt i programmet, eftersom det kan uppfattas som hotfullt. Här får deltagaren försöka sätta sig in i hur det är att bli drabbad av brott och om han själv vill bli bemött på samma sätt. Hela programmet avslutas med resonemang om hur man ställer allt till rätta. Hur gottgör man sin brottslighet? Är man skyldig att göra det? Eftersom programmet i båda versionerna har sina begränsningar finns i slutet råd och tips för den som vill "gå vidare".

Beträffande *Vägvalet* – som riktar sig till ungdomar – avråder Bergström (2003:211) från att använda det programmet för grupper i öppen vård. Det *kan* användas om ungdomarna redan känner varandra, om andra insatser görs samtidigt och om man är vaksam på riskerna. På institutioner går det att använda *Vägvalet* eftersom de unga där redan *är* tillsammans. Bergströms markering är intressant eftersom ingen annan diskussion finns i boken av programmets eventuella risker. Det är ändå oklart hur Bergströms varning ska tolkas.

Erfarenheten är att klienten på en institution tillbringar den allra största delen av tiden tillsammans med andra klienter, inte tillsammans med personal. Det är en risk som negligeras i institutionsvården. Men vilken är då risken i att samla de unga i ett påverkansprogram? Kanske ligger risktagandet

i att en grupp klienter – i synnerhet unga klienter som ännu inte "slagit i botten" – utan större svårighet, genom sin större kunskap om drogerna och om livet som missbrukare och kriminell, tar över resonemanget i programmet och annullerar dess budskap.

Att arbeta med sin livsstil

Häftet – Steg 1 för Kriminell Livsstil. Det är titeln på ett dokument som är "en bearbetning och omarbetning av ett arbetsmaterial 'Criminality First Step' från Powder River Correctional Facility, Oregon, USA. Bearbetningen är gjord av Gunnar Bergström. Häftet får kopieras fritt."

Dokumentet – här kallat *Häftet* – är "en hjälpreda för dig i ditt arbete med din kriminalitet och med din kriminella livsstil". Denna inledande presentation innehåller flera viktiga preciseringar. Häftet är en "hjelpreda". Den primära betydelsen av det ordet är enligt ordboken "person som (i viss mån) hjälper till med ngt arbete vanl. i ganska obetydlig utsträckning el. med enklare uppgifter". Den betydelsen som anges är "hjelpreda, särsk. handbok e. d." Intressant slutligen är att ordet hjälpreda i sin fornsvenska form – *hiälparädhe, hielperedha* betyder "undanflykt; hjälp".

I det här sammanhanget är det naturligtvis "hjelpreda" som avses. Någon "person" nämns inte i inledningen till *Häftet* (även om krimiprogrammet som helhet är högst beroende av sina ledare). Man får som läsare intrycket att det är *Häftet* och jag som ska göra jobbet. *Häftet* – hjelpredan – som "undanflykt" bör nog inte tolkas som vi i dag ofta gör – som svepskäl, förevändning eller ursäkt – utan som en flykt undan det destruktiva, här den kriminella livsstilen. Hjelpredan erbjuder användaren en flyktmöjlighet, varför inte en lyftning, ut ur en *cul-de-sac*, en livsstil utan (positiv) utväg.

Inledningen gör klart för läsaren att *Häftet* inte är någon mirakelmedicin som verkar utan motprestation från läsarens sida. Texten är en hjelpreda, visar en väg ut, men det är jag, läsaren, den kriminelle, som själv måste fly, på egna ben.

Vidare skiljer författaren redan här mellan "din kriminalitet" och "din kriminella livsstil". Här "arbetar" man med sin "kriminalitet". Att arbeta med något har numera bibetydelsen att försöka "bli av med". Den som arbetar med sin övervikt försöker reducera antalet kilon. Den som arbetar med sin kriminalitet försöker således reducera det antal brott han begår.

Att arbeta med sin kriminella livsstil, vad betyder då det? Kan man ha en kriminell livsstil utan att begå brott? Det är antagligen ovanligt men knappast omöjligt. Livsstil – beteendemönster bestämda av personliga egenskaper, motiv och värderingar – kan vara *utan* konkreta handlingar. Kan man då vara kriminell utan att ha en kriminell livsstil? Förvisso. Det perfekta brottet begås inte av någon som har en kriminell livsstil. Riktigt grova brottslingar, i synnerhet i den ekonomiska sfären, skulle ivrigt avvisa alla beteckningar med brottslig association.

Är det nödvändigt att som *Häftet* skilja mellan kriminalitet och kriminell livsstil? Nyckelordet är väl ändå kriminalitet, de olagliga (och omoraliska) handlingarna? Arbetar man framgångsrikt med sin kriminalitet bör väl den kriminella livsstilen upphöra av sig själv?

Efter att ha ordat om att den som har såväl missbruk som kriminalitet i bagaget bör prioritera sitt drogberoende, presenteras Steg 1 sådant det formuleras av Anonyma Narkomaner.

Vi medgav att vi var maktlösa inför vårt beroende, att våra liv hade blivit ohanterliga.

Här gör *Häftet* en markering. Visserligen måste läsaren ge upp sin hela livsstil – både droger och kriminalitet – för att tillfriskna, men *Häftet* koncentrerar sig på kriminaliteten. Markeringen gör möjligen läsaren tveksam om huruvida "Steg 1" om den medgivna maktlösheten – alltjämt gäller som allvarligt menad. Förväntas läsaren medge sin maktlöshet även inför sin kriminella livsstil? Beträffande brottsligheten ges emellertid raka besked.

Det är då inte bara själva brottsligheten som du måste rikta in dig på utan hela den livsstil som gått ut på att tillfredsställa dina egna behov på andras bekostnad. Det handlar inte bara om att ge upp kriminaliteten utan också habegär, självupptagenhet och egoism. Det är alltså ingen lätt uppgift du har framför dig. Arbetet är till för att hjälpa dig att bryta förnekelsen kring ditt kriminella beteende och dina kriminella tankar. Uppgiften är omfattande men inte omöjlig och den är definitivt värd mödan om du vill leva resten av ditt liv i sinnesro och frihet.

Man tar sig förvånad för pannan. Citatet – ur inledningen till *Häftet* – innehåller i sanning ett revolutionärt budskap, ett sprängstoff! Programmet förväntar sig att den kriminelle ska "ge upp" inte bara sin brottsliga bana utan även sitt habegär, sin självupptagenhet och sin egoism. Tala om metamorfos!

Läsaren förväntas vidare att öppet medge inte bara sin kriminalitet (alla sina begångna brott) utan även sina kriminella idéer och fantasier. Författaren har mage att påstå att uppgiften inte är omöjlig! Avslutningen är magnifik och placerar *Häftet* i kategorin "nästan omvändelse litteratur".

Den kriminelle (läsaren) står inför en omfattande uppgift och ett val. Åliggandet (om man väljer att försöka) är att genom hårt arbete ("ingen lätt uppgift") förändra sin personlighet (sin "livsstil"). Det som ska förändras (ges upp) är bland annat de mänskliga svagheter som ofta anses vara de mest nödvändiga i vårt samhälle nämligen habegäret, självupptagenheten och egoismen. *Häftet* utlovar en belöning till den som lyckas, nämligen "sinnesro och frihet". Belöningen sägs vara "definitivt värd mödan".

Häftet har i sitt inledande avsnitt således omvändelsekaraktär och postulerar den kriminelles metamorfos. Första förutsättning är *insikten om behovet*

av omvändelse. Om detta handlar Steg 1 (medgiven maktlöshet inför beröendet).

Sinnesro och frihet. Orden har en något obestämd men positiv aura. Frihet är vanligast som honnørsord. Ett fritt tillstånd förstås bäst i förhållande till det ofria, som i fängelse, LVM-vård eller slaveri. Mer generellt står friheten för det "tillstånd som inte belastas av ngt oönskat", till exempel drogfrihet (ett ord som dock kan tänkas vänt till sin motsatta betydelse, den frihet som droganvändaren kan tänkas känna under påverkan). Slutligen kan någon egenmäktigt *ta* sig frihet. Den som tar sig friheter finns kanske alltjämt inom "lagens rāmärken" om än inte i den goda moralen. Den frihet som avses i *Häftet* torde ändå vara den särskilda form av frihet som finns inom den religiösa (rituella) retoriken, nämligen en befrielse från "ofriheterna hos status och roll" (Crapanzano 1980:84). Det handlar inte om en ospecificerad frihet utan om en frihet att mer troget följa ett strängt ideal, nämligen ett liv i frånvaro av habegär, självupptagenhet och egoism.

Här blir också friheten alltmer tydlig som ett betydelsefullt inslag i en *annan* livsstil än den kriminella. Det framgår inte klart av *Häftet* att bekämpandet och uppgivandet av en kriminell livsstil oundvikligen resulterar i ett *byte* av livsstil, inte i *frånvaron* av livsstil. Antagligen är det lika omöjligt att leva utan livsstil som att leva ett meningslöst liv. Det handlar om *byte* av livsstil, från en av samhället oacceptabel variant till en accepterad.

Även ordet sinnesro är ambivalent. Det har under många år tillhört vokalbulären hos AA och dess avläggare. Den så kallade sinnesrobönen lyder så här.

Gud, giv mig sinnesro
att acceptera det jag inte kan förändra,
mod att förändra det jag kan,
och förstånd att inse skillnaden.

Den politiskt aktive och troende kan finna bönen alltför defensiv, och det är kanske en bön mest för individen, inte för kollektivet. Ty kombinationen av sinnesro – i betydelsen nöjd till sinnes – och politisk aktivitet synes kunna vara äventyrlig. Under uppslagsordet sinnes-ro citerar *Svenska Akademiens Ordbok* författaren Raymond Abellio (pseudonym för Jean Soulès) följande förfärande förutsägelse.

I tidernas fullbordan kommer det att uppstå människor som besitter oändliga andliga resurser och som med fullkomlig sinnesro kommer att utföra de mest fruktansvärda handlingar. (Hämtat ur *Bonniers litterära magasin* 1954, s. 726)

Häftets inledning avslutas med ett stycke som i någon mån talar emot den föregående texten (uppgivandet av en kriminell livsstil). Läsaren förväntas redogöra för sina brott och för offren i dessa brott. Dessförinnan uppmanas läsaren dock att "inte skriva datum, fullständiga namn eller annan information som kan binda dig vid ett brott". Detta gäller "brott som du fortfarande kan åtalas för". De uppgifter som eventuellt skulle kunna leda till ett åtal uppmanas läsaren att ta upp med "en präst/etisk rådgivare" med "fullständig tystnadsplikt". I inledningens sista mening förefaller dock *Häftet* ta ett halvt steg tillbaka. Läsaren uppmanas där att noga ta med alla brott "eftersom hemligheter är ett gift som förstör ditt tillfrisknande".

Vad *Häftet* här talar om och förespråkar är en form av bikt. I Svenska kyrkan kallas bikten *enskilt skriftermål* och innebär "enskild syndabekännelse inför präst, följt av avlösning" (Nationalencyklopedin). Vi finner således här ytterligare ett inslag som har religiös eller åtminstone rituell karaktär, och som associerar mera till total förändring än till (delvis) påverkan.

Resten av *Häftet* består av en utförlig redogörelse för den kriminelles brott och konsekvenserna av dessa brott. Man kan säga att det som förväntas är en detaljerad hypotetisk bekännelse. Det villkorliga är att bekännelsen inte syftar till att den skyldige ska straffas för sina brott (i den mån straff inte redan utmätts). Syftet är ett annat. *Häftet* består av tio avdelningar.

- I. *Juridiskt.* (typ av brott, ålder då brottet begicks, antal gånger m.m.) Offer (vilka slags offer har drabbats av kriminaliteten m. m.)
- II. *Ekonomiskt.* (hur kriminaliteten har påverkat dig och din familj ekonomiskt osv.)
- III. *Arbete och utbildning.* (hur har utbildning, arbete, arbetsförmåga osv. påverkats av kriminaliteten)
- IV. *Upptagenhet och besatthet av kriminalitet och försök att kontrollera kriminaliteten.* (ge exempel på hur "du tänkt allt oftare på kriminella saker" osv., beskriv hur du manipulerat människor osv. Lista exempel.)
- V. *Farligt och nedbrytande beteende.* (beskriv hur du har försatt dig och andra i farliga situationer osv.)
- VI. *Känslor.* (vilka känslor har du känt då du varit aktivt kriminell, vilka känslor har du påverkat med din kriminalitet, t.ex. rastlöshet, oro osv.)
- VII. *Andlighet.* (beskriv den person du innerst skulle vilja vara, den du blivit genom kriminaliteten, värderingar och tankar som påverkats av kriminaliteten osv.)
- VIII. *Familj och andra närstående och vänner.* (beskriv vilken effekt din kriminalitet haft på din familj m.fl.)
- IX. *Kriminella Tankemönster.* (kryssa i de tankemönster du har, vilka du återfaller oftast i, vart det leder dig, använd taktik för att undvika att stå till svars osv.)
- X. *Sammanfattning.* (kriminell livsstil svårast att överge osv.)

Häftet Steg 1 avslutas med De Tolv stegen, i två versioner. Dels presenteras den version som används av Anonyma Narkomaner, dels "ett tänkbart förslag för Anonyma Kriminella den dag det bildas".

Utmaningen

Det program "för personer med en kriminell livsstil" som Rällsögården använder kallas *Utmaningen* och består av 26 avsnitt. En kortare version – i åtta avsnitt – har namnet *Tankar på förändring*. *Utmaningen* är avsedd för arbete i grupp. Filosofin bakom programmet är hämtad från Glenn Walters medan arbetshäftena för programmet är skrivna av Gunnar Bergström. Enligt handledningsmaterialet har Walters resonemang "omarbetats för svenska förhållanden samt kompletterats med annat, särskilt med tanke på att programmet gäller ungdomar".

Handledningen till programmet *Utmaningen* vänder sig till dem som deltagit i Bergströms särskilda utbildning, som i sin tur utgår från Bergströms bok *Kriminalitet som livsstil*. *Utmaningen* är som program inte styrt i detalj. Viss frihet finns för ledaren att planera övningarna och till exempel komplettera med filmvisning. Bergström ger ändå ett varningens ord på vägen.

Om gruppledaren efter eget huvud ändrar i materialet, lägger till och drar ifrån, då vet vi inte till slut vilket program klienten har deltagit i, än mindre om och vad som fungerat. (s. 1)

Ledaren förväntas hålla sig "inom ramen". Om ledarutbildningen skriver Bergström att en "särskild utbildningsinsats om 40 timmar är en förutsättning för att kunna leda gruppverksamheten, förutsatt att man sedan tidigare har gruppvana" (2003:212). Vad som menas med gruppvana anges inte men jag antar att det handlar om att *leda* grupper.

Det numera vanliga kravet från konstruktörer (och försäljare) av olika påverkansprogram att inget ska ändras i form och utförande torde ha flera bakgrunder. Det är kanske huvudsakligen en fråga om upphovsrätt och ett försiktighetsmått inför vår tendens att successivt förvanska en god historia. Men det kan också vara ett försök att ge programmet en rituell karaktär, vilket bland annat innebär att man önskar framställa programmet som oföränderligt, som något som "funnits i alla tider" osv. Det har troligen betydelse för programmets effektivitet att det bevaras och presenteras intakt. Samtidigt saknar dylika (sekulära) program effektiv sanktifisering vilket medför att oföränderligheten måste vidmakthållas med bland annat upphovsrättsliga medel.

Utmaningen är tänkt för grupper även om Bergström menar att programmet kan fungera, om än mindre effektivt, individuellt med en elev och en lärare. (Hösten 2004 introducerar Bergström en version av sitt program som är särskilt utformad för individuellt bruk.) Programmet är vidare tänkt för

män. För kvinnor finns en särskild version, *Kvinnor emellan*. Antalet deltagare i en grupp bör inte överstiga åtta.

Deltagarna i programmet bör vara "utredda" och "testade vad gäller kemiskt beroende och kriminell livsstil". Ett särskilt test, *Psykologisk Inventering av Kriminella Tankemönster* (PIKT) ska göras av deltagarna så snart som möjligt och senast före avsnitt åtta. I testet ingår frågor som avser att "se om någon försöker 'fejka' testet". Det syftar till att mäta och poängsätta de åtta tankemönster som programmet bearbetar. Tankemönstren baseras på Yochelson och Samenow men har bearbetats av Walters och Bergström. De åtta tankemönstren är: (Bergström 2003:101–114)

1. Rättfärdigande
2. Avskärmning
3. Utvaldhet
4. Makt/kontrollbehov
5. Sentimentalitet
6. Superoptimism
7. Intellectuell lättja
8. Osammanhängande tankar

Resultatet poängsätts och "De två tankemönster som har högst poäng är de viktiga att fokusera på" (s. 3). Markeringen antyder att programmet trots betoningen av dess gruppkaraktär fokuserar på individen. *Utmaningen* som program avser att "påverka attityder och värderingar kring kriminalitet och frågor som påverkar kriminalitet" (s. 3). Det är ett påverkningsprojekt.

Om man skiljer mellan informationsprogram, påverkansprogram och rena behandlingsprogram kan utmaningen sägas vara ett ambitiöst påverkansprogram, som om man använder det längre programmet (...) är på väg mot behandlingsnivån. (s. 3)

För att kallas behandling kräver företaget menar Bergström ytterligare insatser, som social träning och djupare problembearbetning samt en "annan kompetens i grupparbete och terapi" än vad som kan krävas av *Utmaningens* ledare.

Utmaningen markeras i första hand som ett grupparbete. Man kan som sagt arbeta enskilt och redovisa till en handläggare men då försvinner *gruppdynamiken*, "och man kan nog inte räkna med samma resultat". Gruppdynamik kan vara såväl positiv som negativ. Den positiva aspekt som oftast framfördes av ledarna på Rällsögården var att äldre deltagare (i regel alkoholiserade brottslingar) som tröttnat på sin tillvaro, med sin status som äldre och erfarna hade ett positivt inflytande på de yngre. Antagandet var att de yngre lät sig påverkas i positiv riktning. Är gruppen däremot homogent yngre ligger det nära till hands att de snarare till exempel stimulerar varandra till

försvar för vissa droger (som hasch och amfetamin) gentemot den minst lika farliga (men socialt accepterade) alkoholen.

En minskad kriminalitet

Bergströms översiktliga tredelning – information, påverkan, behandling – låter oss ana ett vidare spektrum än så. Finns det information som helt saknar påverkansinslag? Och i vilken mening är behandling en form av påverkan? I strängt formell mening handlar det kanske om vår syn på individens autonomi. Att vårt samhälle alls tillåter "påverkan" av sina medborgare tyder på att det handlar om något *nödvändigt* för vår gemensamma existens, för att upprätthålla vår sociala ordning.

Vilken grad av påverkan är *optimal*, inte främst för den direkta effekten men för individens möjlighet att av egen kraft – *av sig själv* – förstå vad som krävs. Kanske kan något vinnas på att inte tala om information som en form vid sidan om påverkan och behandling. Information är snarare det som karakteriserar hela spektret av påverkan.

Problemet med objektiv information – om sådan gives – är att den i regel inte ger besked om "rätt" eller "fel". Den är kort sagt ambivalent och pekar än hit än dit, beroende på *vem* som producerat informationen. Lönar sig verkligen brott? Svaret är antagligen ja i många fall. Dilemmat är att samhället inte kan acceptera slutsatsen att brott skulle kunna löna sig. Objektiv information är alltså inget för den socialtjänst som framför andra myndigheter (och i kyrkans frånvaro) har att se till att frågor om rätt och fel ständigt aktualiseras.

Om jag tolkar Bergström rätt är målet med *Utmaningen* att åstadkomma "en minskad kriminalitet" (2003:214). Även om effekten av påverkansprogrammet kanske inte blir lika stor som i "ett heltäckande program". (Påverkan är alltså i det här sammanhanget en svagare form av behandling.)

Resonemanget känns igen från gängse behandling av missbrukare. Ambitionen är *inte* fullständig drogfrihet utan snarare ett "förbättrat" tillstånd, kanske med lägre konsumtion och större tidsavstånd mellan missbrukstillfällena. Är samma ambition möjlig eller lämplig när det gäller kriminalitet? Är problemen missbruk och kriminalitet jämförbara i den delen? Är begäret efter brott jämförbart med begäret efter droger? Jag vet inte om den saken kan avgöras. Däremot förefaller sunt förnuft tala för att lagbrott inte är något man kan tillåtas göra "lite grann". Så *bör* det i varje fall vara. Den halvkriminelles är inte en för samhället acceptabel kategori.

Den *totala förändring* som ändå existerar som alternativ till en "minskad kriminalitet" förefaller jämställa missbruk och kriminalitet. Behovet av metamorfos uppstår i förhållandet mellan individ och samhälle. Samhället kan (uppenbarligen) tolerera att en rätt stor andel av dess medborgare missbrukar och/eller begår brott. Men för individen gäller det livet – *det egna livet som ansvarig människa*. Metamorfosen som alternativ vänder sig till individen för individens skull, inte för samhällets skull.

3 Kriminell livsstil

I det förra kapitlet redovisade jag kort innehållet i den text som utgör grund och utgångspunkt för Rällsögårdens kriminalitetsprogram. Det utförligare resonemanget finns alltså i Bergströms bok *Kriminalitet som livsstil* (2004). Bergströms främsta inspiration är Glenn Walters och hans texter om kriminell livsstil och mönster av kriminellt beteende (1990). Walters är en viktig person i det här kapitlet där vi således tar (ytterligare) ett steg bakåt i kriminalprogrammets genealogi.

För att påverka den som anses ha, eller anser *sig* ha, en kriminell livsstil är det kanske nödvändigt att försöka förstå denna livsstils lockelse, dess förförelse. Möjligen är ingen bättre informant i den saken än Jean Genet. Redan tidigt i *Tjuvens dagbok* beskriver han vaksamhetens attraktion. Man känner att man lever.

Men denna fullständiga uppmärksamhet förvandlas inom mig till en bomb, jag tror att dess kraft är fruktansvärd, och den ger handlingen sitt allvar, gör den till något slutgiltigt och enastående – i det ögonblick som man utför inbrottet är det alltid det sista, inte därför att man beslutar sig för att hädanefter aldrig upprepa det, ty man beslutar ingenting alls, utan därför att hela ens jag är så samlat som det aldrig mera kan bli (åtminstone inte i detta livet, ty det skulle föra bort därifrån om man drev det ännu längre) – och så får denna enastående handling också här värdet av en religiös rit när den vecklar ut sig (liksom rosen sin krona) i medvetna rörelser, säkra på sin verkan och skönhet, men också på den våldsamt som den fyller handlingen med. Ofta kan jag till och med tillägna den åt någon. Stilitano var den förste som fick åtnjuta en sådan hyllning. (1952:34)

I inledningen till sin bok skriver Bergström (2004:14) att han försöker föra ett "resonemang kring teorin om att kriminalitet kan betraktas som en livsstil". Formuleringen är inte helt lätt att förstå. Vari skulle "teorin" bestå? Nästan vad som helst betraktas numera som en "livsstil". Man kan förstås teoretisera om anledningen till ett sådant generaliserat *behov* av att beteckna sitt sätt att leva som en särskild "stil". Men för att *betrakta* något som en livsstil behövs kanske ingen teori, bara någon företagsamhet. Bergströms bok är kanske snarare, som han också skriver (s. 14), en *beskrivning* av kriminaliteten som livsstil. Kanske handlar det till och med om ett stilgrepp, ett sätt (en stil för) att *berätta* om fenomenet kriminalitet.

Beteckningen *livsstil* är som sagt populär som sammanfattning av en människas (en grupp)s sätt att leva. I regel betecknar livsstil något som i positiv eller negativ riktning avviker, mer eller mindre, från det normala. Den som eftersträvar ett "svenssonliv" riskerar knappast att få sig tillskriven en särskild "livsstil". Man kan själv ta sig beteckningen – åtminstone om man uppfattar *sitt* sätt att leva som positivt, rätt och riktigt, men ändå lite annorlunda än vad som förväntas. En lantbrukare som i dag alltjämt brukar jord och skog med hjälp av häst kan säga att "detta är en livsstil". Särskilt framgångsrika personer förefaller undvika beteckningen. Vd:ar för börsnoterade företag anser sig kanske inte ha en "livsstil".

Livsstil får allt oftare symbolisera ett yrke eller en fritidssyssla som innehavaren gärna vill lansera som något särskilt, spännande, modernt och eftersträvansvärt. Så fick vi till exempel sommaren 2004 höra att bokförläggare ingalunda är ett yrke utan en livsstil (Dorotea Bromberg). Lite avundsam kan man kanske misstänka att den som betecknar sitt liv som en "livsstil" helt enkelt vill göra sig märkvärdig.¹¹

Den som betecknar sitt *eget* sätt att leva som en "livsstil" kan alltså förmodas se *positivt* på detta sätt. Om han ändå inte själv väljer beteckningen kan han tänkas *acceptera* att bli etiketterad som innehavare av en "livsstil". Så långt handlar det hela knappast om någon "teori" utan om enkel kategorisering. Kanske blir det fråga om teori först när den etiketterade *inte själv* ser sig som representant för den pådyvlade livsstilen, men när någon annan ändå önskar bunta ihop honom med andra som har liknande beteenden. Termen livsstil ändrar i det ögonblicket karaktär och förblir inte längre något av samhället i övrigt självklart accepterat. Det finns tänkbara och än tydligare exempel än kriminell livsstil. Det dröjer antagligen inte innan vi hör orden "pedofil livsstil".

Av handledningen till krimprogrammet framgår att man kan "uppvisa" en kriminell livsstil eller "vara på väg in i" en sådan. Det är rimligt att en livsstil infinner sig successivt, att den byggs upp genom någon form av socialisation eller mer handfast inskolning. Den kriminella livsstilen är hos Walters *nota bene* reserverad för *de brottslingar som misslyckas*, eller snarare "lyckas" i det uppsåt som enligt Walters definierar den livsstilskriminelle, nämligen att *förlora* spelet, med dunder och brak.

Det tål att upprepa att det huvudsakliga syftet hos den livsstilskriminelle inte är att undfly gripande utan att förlora på sätt som är dramatiska och självdestruktiva.
(Walters 1990:190)

Det är, menar Walters, anledningen till överflödet av livsstilskriminella och den ringa tillgången på genuint lyckosamma kriminella i våra fängelser. (Samtidigt framstår denna precisering av den livsstilskriminelle som teoretiskt

äventyrlig. Den brottsling som – dramatiskt eller ej (vilket kanske inte alltid enbart beror på brottslingen) – åker fast har lättare att kvala in som livsstilskriminell än den som än så länge klarar sig.)

Något förleds man som sagt av ordet livsstil till att förknippa det med något accepterat, till och med något positivt. Utan attribut associeras ordet livsstil till något gott. Sammanställningen "kriminell livsstil" associeras därför, kan jag tro, i första hand till en brottsling som lyckas i sitt värv, och därmed undkommer rättvisan. Hos Walters är det alltså tvärtom. Livsstilsbrottsling är den som *misslyckas* som kriminell.

En svårighet med Walters livsstilsteori är att den gång efter annan tvingas *precisera sin avgränsning*. Vad är egentligen en livsstilskriminell? Den som illvilligt söker efter tveksamma fall torde bli lyckosam. Problemet är att Walters för att bibehålla sin teoris berättigande tvingas försvara den.

Walters tonar ner kriminalitetens roll i sin livsstilsteori när han konstaterar att "vårt fokus har här legat på personer som ägnar sig åt brott som en del av en bredare livsstil" (1993:192). Hur stor del av livsstilen ska vara brott för att den ska få kallas "kriminell"? Ännu en definitionsfråga. I slutet av boken (1990:193) förefaller Walters att placera kriminell livsstil under ett paraply med den tänkbara rubriken "förlorande livsstilar", ett fenomen som han anser vore värt ytterligare undersökning. Walters finner hos dessa individer fruktan, låg självkänsla och en benägenhet att själv bädda för misslyckandet.

Medan alla livsstilskriminella uppvisar ett förlorande mönster i sin anpassning till omgivningen reflekterar inte alla sådana förlustmönster en kriminell livsstil, konstaterar Walters. Kanske borde Walters ha gått vidare när det gäller "förlorande livsstilar" innan han fördjupade sig i den kriminella. Han konstaterar (s. 192) att kriminaliteten är "del av en vidare livsstil", och kanske är "livsförlust" en viktigare ingrediens än kriminalitet, åtminstone sett ur individens synvinkel.

Livsstilsteorin

Walters ambition är att utveckla teorin "att brott kan conceptualiseras i livsstilstermer" (1990:179) vilket rimligen innebär en teori om att brott kan "uppfattas" som uttryck för en livsstil. Man kan "föreställa sig" att åtminstone vissa brott är uttryck för ett sätt att leva. Walters arbete går ut på "att utveckla en modell av kriminellt uppförande (*conduct*) som kan vara nyttig för att förklara en särskild underkategori av lagbrytande beteende – lagöverträdare som närmar sig brott som en livsstil" (1990:179). Den starka kopplingen mellan livsstil och brott gör Walters teori sårbar. Gränsdragningen mot andra teorier blir avgörande.

Kort sagt måste vi förvissa oss om var teorin om livsstilskriminalitet slutar och var icke-livsstilsformer av kriminellt uppförande börjar. (Walters 1990:179)

Walters inför tre "moderator variables", variabler som bestämmer sambandet mellan livsstil och kriminalitet. De tre är ålder, kön och ras. Förhål-

landet mellan ålder och kriminalitet förefaller relativt enkelt. Bortsett från så kallad ekonomisk brottslighet som i många fall kräver en position i samhället som grundas på förtroende är det få människor som påbörjar en brottslig bana efter sin trettioårsdag. Sambandet mellan ålder och brott kan i sammanhanget således förefalla ointressant men Walters preciserar sin teori till att vara en *utvecklingsteori* vad gäller avvikande beteende som redovisar den interaktiva effekten av ålder på kriminellt beteende (1990:180).

Den teori Walters presenterar är, skriver han, uttänkt, härledd och bekräftad på en helt och hållet manlig grupp av återfallsbrottslingar. Trots det introducerar han kön som en "modererande variabel" i stället för att låta teorin gälla enbart män. Hänvisningar till andra studier ger dock Walters anledning att tro att hans livsstilsmodell är relevant även för åtminstone ett urval kvinnliga brottslingar (1990:181).

Ras – i Walters text reducerad till en fråga om vitt eller svart – förefaller peka mot att livsstilsteorin som helhet främst gäller vita. Rasfaktorn "modererar" självbild och identitetsaspekter hos livsstilskriminaliteten vilket dock, menar Walters, "inte nödvändigtvis kullkastar livsstilsteorin för användning gällande icke vita brottslingar" (1990:182).

En av grunderna för Walters livsstilsteori synes vara det förhållandet att ett relativt litet kluster av individer står för lejonparten av begångna brott. Teorin gäller denna lilla andel av alla dömda brottslingar, dem för vilka lagbrott blivit ett sätt att leva.

Walters markerar inledningsvis skillnad mot en annan livsstilsteori, nämligen den som utarbetats av Hindelang et al. (1978) och som handlar om en livsstil som ökar risken för att innehavaren ska bli *föremål* för brott. Den teorin handlar således om *brottsloftets* livsstil medan Walters teori gäller *brottslingens* livsstil, en teori som "undersöker aspekter av ens dagliga rutin som till synes speglar en livsstil i vilken andras rättigheter och samhällets regler kränks" (1990:50).

Under rubriken "Tidiga föregångare" presenterar Walters Yochelson och Samenow (1976). Fyra punkter summerar enligt Walters den filosofiska grunden för den behandlingsmodell som Yochelson och Samenow kommer fram till.

- Människan kan vilja (can will)
- Människan kan välja
- Avskräckningsmedel finns som kan korrigera en kriminells felaktiga tänkande
- Att konstruera en "moralisk inventering" av ens dagliga tankar är ett nödvändigt steg i korrigeringsprocessen

Walters ser föregångare även till Yochelson och Samenows modell och avfärdar ett senare försök att knyta deras idéer om kriminell kognition till psykodynamisk spekulering om omedvetna faktorer som bestämmande över mänskligt beteende (1990:52). Det är förståeligt, finner Walters, att Yochelson och Samenows arbete har blivit så svagt mottaget av de flesta teoretiker och forskare inom den kriminologiska forskningen. Han finner fyra huvudsaker till ointresset (1990:52).

- Teorin är dåligt operationaliserad och svår att evaluera empiriskt.
- Yochelson och Samenow avvisar övermodigt omgivningsfaktorernas roll i det kriminella beteendets etiologi trots bevis på motsatsen.
- Deras ansats vilar nästan enbart på fallstudien som metod och kan alltså tänkas sakna generaliserbarhet.
- Yochelson och Samenow har tagit en ateoretisk ansats till frågan om brott. Medan de tillhandahåller ett överflöd av deskriptiv information förlorar deras idéer en viss grad av tillämpbarhet genom att inte vara knutna till ett sammanhållet teoretiskt ramverk.

Innan Walters förvisar Yochelson och Samenows idéer "till de förlorade och förgätna idéernas rike" (1990:53) redovisar han en studie (Benson 1985) av 80 "white-collar offenders" ("manschetttyrkesförbrytare"), med andra ord en helt annan kategori än den som dominerade Yochelson och Samenows studie. Resultatet visar sig, medger Walters motvilligt, vara "anmärkningsvärt konsistent" med den tidigare fallstudien.

Detta förefaller tyda på att åtminstone en del av Yochelson och Samenows idéer har en hyfsad grad av generaliserbarhet. (1990:53)

Det sätt på vilken Yochelson och Samenow konstruerade sin teori om kriminellt beteende var, menar Walters, inte utan sina tillkortakommanden, trots att det kan ha "tänt fantasin hos många kriminalvårdsarbetare" (1990:53). Efter denna märkliga men intressanta markering medger ändå Walters att Yochelson och Samenow belyser frågor – till exempel val, tankar och personligt ansvar – som under tidigare decennier ignorerats i en strävan att göra studiet av kriminellt beteende mer "vetenskapligt". Walters avslutar sin kritik av Yochelson och Samenow med formuleringar som väl känns igen i det praktiska utförandet av krimiprogrammet på Rällsögården.

Yochelson och Samenow hävdar att den kriminelle är fri att välja sin väg i livet, att tänkandet är den primära vehikel genom vilken detta val uttrycks, och att för att en förändring ska kunna ske måste brottslingen ta på sig ett större ansvar för sina handlingar. (1990:53)

Walters avslutar med konstaterandet att dessa tre grunddrag framstår som Yochelson och Samenows huvudsakliga bidrag till utvecklingsteorin om livsstilskriminalitet. Det förefaller dock vara missledande. Yochelson och Samenow synes närmast presentera ett behandlings- eller påverkansprogram medan Walters teori främst är en teori om ett slags livsstil och där hans "behandlingsprogram" presenteras tämligen kort och endast har lösa kopplingar till den poängterade livsstilsteorin.

Om Yochelson och Samenow får en något nedlåtande behandling av Walters så är han desto mer entusiastisk inför teorierna om *kriminell karriär*. Det krävs föga, menar han, "för att uppskatta hur relevant forskning om den kriminella karriären är för utvecklandet av en teori om livsstilskriminalitet" (1990:54).

Det är naturligt att de livsstilskriminella och de karriärkriminella är en och samma grupp. Få till antalet står de för en stor andel brott. Den stora majoriteten (kanske 85%) av de intagna på våra fängelser meriterar sig inte som karriärkriminella.

Uppfattningen att en relativt liten grupp av individer står för majoriteten av allvarliga brott verkar vara både självklar och empiriskt giltig. (1990:57)

Det krävs kanske ingen särskild "teori" om det, i synnerhet om denna teori saknar idéer om *anledningen* till detta förhållande. Konstaterandet kan tänkas gälla även för livsstilsteorin om kriminalitet. Att en mindre grupp av de dömda förefaller se brott som sin uppgift i livet och försöker förverkliga denna mission är också uppenbart. Frågan är varför, eller snarare, hur åstadkomma en förändring?

Dessutom är det, som Walters själv påpekar (1990:57), visserligen intressant att de karriärkriminella är oproportionerligt få men det löser inte problemet att ett avsevärt (och kanske ökande) segment av befolkningen av och till hamnar i klammeri med rättvisan. Teorin om karriärkriminalitet löser inte problemet med att folk – i karriären eller inte – begår brott. Att vissa drag hos karriärkriminaliteten (av folkligt självklar natur) har tillämplighet på livsstilskriminaliteten hjälper inte.

- observationen att förfluten kriminalitet är en av de bättre prediktorerna av framtida kriminalitet,
- det faktum att tidigt inträde i kriminalitet är en stark prediktor för allvarliga lagbrott senare i livet,
- insikten att höggradig kriminalitet ofta är sammankopplad med tungt alkohol- och drogbruk. (Walters 1990:57)

I en presentation av *Life-Span Development Theory*, alltså ytterligare en variant på temat karriär/livsstil, konstaterar Walters att mycket forskning ägnats åt

inträdet i kriminalitet men betydligt mindre åt hur personer (mer eller mindre oprovocerat) lämnar brottets bara.

... en gradvis nednötning av den kriminella driften genom en ackumulation av bestraffningar och fängslanden, och en uppbyggnad av fruktan i förhållande till de negativa konsekvenserna av ens kriminella handlingar ingår i lagbrytares beslut att upphöra med brott. (Walters 1990:58, med referens till Cusson och Pinsonneault, 1986)

Teorier om livsloppsutveckling är intressanta i den mån de inkluderar den utveckling som kan kallas spontanläkning, dvs. att brottslingen (till synes) av sig själv överger den kriminella vägen av en eller annan anledning. Även dessa teorier förefaller emellertid sakna idéer om vem som i sinom tid kan tänkas självläka respektive hur (och om) erfarenheter av självläkning kan ges terapeutisk form.

Walters livsstilsteori innehåller den terapeutiska tanken att behandlingen syftar till att accelerera den utveckling mot "burnout" som erfarenhetsmässigt ger den kriminella en chans till förändring. I en kort redogörelse för *Rational Choice Perspective* gällande kriminellt beteende konstaterar Walters att bristen på nyttoinriktad precision är regel snarare än undantag i mänskligt beslutsfattande, kriminellt eller ej.

... våra tankar tenderar att kretsa runt irrationella, självförgörande teman oftare än vi inser eller är villiga att medge. (1990:60)

Walters tillägger att det kan vara särskilt sant för den livsstilskriminelle som, om än inte psykotisk, väljer att tänka på klart självdestruktiva sätt. Det kriminella tänkandet är visserligen logiskt, menar Walters, men eftersom det följer av vissa premisser är det samtidigt irrationellt, eftersom dessa premisser i sig själva ofta är bristfälliga och vilseledande (1990:60).

Walters preciserar vägledande *principer* för teorin om livsstilskriminalitet. Beträffande "människans natur" använder Walters en tredelning som möjlig approximering. Denna natur kan uppfattas som positiv, negativ eller neutral. Livsstilsteorin ansluter sig i huvudsak till en "neutral" variant.

... människan betraktas som i stort sett neutral i sin benägenhet att engagera sig i prosocial eller antisocial aktivitet, även om man inte kan bortse från att genetiska och prenatala faktorer kan vara viktiga för efterföljande beteendeutveckling. (1990:63)

Inom denna förment neutrala position finner livsstilsteorin människan dock vara omisskännligen orienterad mot egenintresse, hedonism och en omedelbar tillfredsställelse av vissa biologiska drifter. Människan är född med behov och impulser som går före hänsynen till andras välfärd. Det är *bara ge-*

nom socialisation som individen överhuvudtaget blir medveten om att andra kan ha ett skiljaktigt perspektiv. Walters medger att livsstilsteorin är en blandning av neutral och negativ syn på människans natur.

Walters synsätt är kanske inte ett resultat av egen forskning utan ett val som väl passar för den teori han anbefaller. Det avgörande är Walters medgivande att det är *den kulturella socialisationen* som avgör saken. Hurudan människans natur egentligen är beskaffad är relativt ointressant i sammanhanget. Det som bestämmer vårt samhällsklimat är vilka kulturella normer och regler vi bestämmer oss för att inpränta hos oss själva. En nödvändig vidgning av det perspektivet återkommer jag till längre fram.

Livsstilsteorin ansluter sig – vad gäller *mänsklig utveckling* – till "task theories". Dessa teorier förutsätter vissa tidiga *utvecklingsuppgifter* (developmental tasks) som individen måste lösa, snarare än en serie av *stadier* genom vilka individen gör framsteg (1990:64). Tre specifika *uppgifter* träder fram som viktiga i en utvecklingsteori om kriminellt beteende.

- attachment/bonding
- stimulus modulation
- self-image

Livsstilsteorin hävdar emellertid att det är *inte* lösningen av dessa tre tidiga livsuppgifter som avgör senare kriminalitet utan snarare de *val* individen gör inför dessa uppgifter. Den person som etablerar ett mönster av delinkventa eller kriminella val konstruerar även ett tankesystem som tjänar till att *stödja* de kriminella *val* han eller hon gör.

De tre C:na av mänsklig utveckling (conditions, choice, cognition) stiger omsider fram som ett självförstärkande system av interagerande influenser och beteendemässiga tendenser som reflekterar avvikande likaväl som normala mönster av utveckling. (1990:65)

Den kriminella livsstilen är alltså – som allas vår personliga livsstil, kriminell eller ej – ett självförstärkande system, en (skenande) ond cirkel, en "positive feedback loop" (Bateson 1972). Något annat vore kanske inte möjligt eller ens önskvärt. Den klient som genom krimiprogrammet på Rällsögården lyckas bryta sin onda cirkel tillönskas inte någon tillvaro av ständig omprövning av sin nya livsstil utan en "god" cirkel i stället för en ond.

Vilka är då orsakerna till *avvikelsen* från den "normala" mänskliga utvecklingen? Enligt livsstilsteorin tar den "prekriminelle" på ett otillfredsställande sätt itu med de tre tidiga livsuppgifterna (attachment, stimulus modulation, self-image) och gör vissa brottsliga val i anslutning till dessa tidiga erfarenheter. Valen leder till positiva och negativa konsekvenser för individen och kan i sin tur leda till framtida beslut ifråga om samhällets lagar, regler och

påbud. Över tid formar den framväxande livsstilskriminelle ett mönster av tänkande som *förstärker* hans beslut, *berättigar* hans handlingar och *lanserar* den kriminelles syn på sig själv som en bra människa trots lagbrytande beteende (1990:66).

Hur ser då livsstilsteorin på möjligheten till *förändring*? Walters avvisar de tankar som lägger det mesta av ansvaret på samhällets axlar. I stället intar livsstilsteorin en "personorienterad" hållning inför förändringsmöjligheten. Individens förändring är individens ansvar och fenomenet förändring omspänner en mängd tekniker som är utformade för att uppmuntra individen till att undersöka sitt tänkande och sina kriminella val. Förändraren (change agent) har som sin viktiga roll att undervisa den kriminelle om hans tänkande och uppmuntra honom att utmana detta tänkande. Huruvida individen (verkligen) förändras avgörs av den tid, ansträngning och energi som han själv investerar i förändringsprocessen.

Detta innebär *inte*, påpekar Walters, att samhället är utan skuld i brottutvecklingen eller att inte samhället kan vara en katalysator för förändring. Men för att förändringen ska bli av måste individen *erkänna behovet av personlig omvandling* och åta sig att ta de steg som kommer att göra verklighet av en sådan förändring. I livsstilsteorin ges det personliga ansvaret en central position i frågan om förändring, även om det inte fråntar samhället dess förpliktelse att ständigt finna effektivare sätt att underlätta denna förändring (1990:67–68).

Walters sammanfattar kapitlet om brott som livsstil med att konstatera att samhället i själva verket har kommit att bli en ofrivillig medbrottsling i den livsstilskriminelles ansträngningar att undgå ansvar, genom att förse honom med ett överflöd av förment legitima ursäkten för sina olagliga handlingar. (Se där en lite annorlunda ansvarsfördelning än ovan. Om de kriminella har samhället som medskyldigt kan man förstå att de tvekar inför att ändra sig.) Det kanske mest intressanta i avsnittet om en möjlig förändring – ur den här textens synvinkel – är Walters konstaterande att *individen måste erkänna sitt behov av personlig förvandling*. Här är kanske steget inte så långt till en metamorfos.

En arbetshypotes

Inkongruensen mellan en interns uttalade önskemål och föresats – att vara fängslad för sista gången – och samma interns beteende att snart bli inburad igen fick Walters att gå på djupet med frågan om brott. En viktig slutsats levereras redan i bokens inledande kapitel.

... kriminalitet har mindre att göra med intellektuell förmåga eller påstådda önskinningar, och har mycket mer att göra med hur en person strukturerar sin erfarenhet i specifika kognitiva mönster. (1990:11)

Walters studerade en rad forskningsarbeten om brottsligt beteende, däribland Yochelson och Samenows (1976), men fann att "någonting saknades". En egen kombination av kliniskt arbete och forskning blev metod och utväg i jakten på det felande.

Litteraturgenomgången visade en rörelse bort från "personligt ansvar" till en mer "deterministisk" syn på människan. Den "klassiska" tanke som hävdar att brottslingen *väljer* att ägna sig åt brottsligt beteende övergavs av forskarna och blev kvar bara i kriminalvården. Den kriminelle väljer brottet när nöjet av det bedöms vara större än en förebådad pina. Enligt Walters uppfattning står Yochelson och Samenow för "en modern version av det klassiska perspektivet" (1990:12).

Den "positivistiska" tankeskolan fick ursprungligen ett tydligt men lyckligtvis nu övergivet uttryck genom Cesare Lombroso.

Lombroso hävdade att kriminalitet var ett nedärvt drag som kunde identifieras med hjälp av vissa fysiska drag (...) och antog att den kriminelle var en återgång till ett mer primitivt stadium av mänsklig utveckling. (Walters 1990:12)

Hos den modernare (sociologiska) positivismen är omgivningsfaktorerna avgörande.

Det finns föga rum för val, fri vilja och personligt ansvar i en ansats sådan som denna. (1990:13)

Walters finner alltså klassiska och positivistiska teorier ofullständiga. De kan framstå som inkongruenta men Walters ser en potentiell kompatibilitet. De är "två sidor av samma mynt" (s. 14) och inbördes beroende. Tre karakteristika träder fram.

- *Conditions*, dvs. individens inre och yttre villkor
- *Choice*, dvs. individens medvetna beslutsprocess
- *Cognition*, dvs. individens (medvetna) tänkande

Med utgångspunkt i dessa tre kvaliteter avser Walters att genom en försoning mellan ett klassiskt och ett positivistiskt synsätt underlätta förståelsen av den kriminella livsstilen. Den tredje faktorn, kognition, får väl anses vara den viktigaste länken mellan de båda synsätten.

Den tankestil vi utvecklar som svar på de tidiga villkor vi utsätts för och de tidiga val vi gör i förhållande till dessa villkor är upphovet till allt beteende, kriminellt likaväl som icke kriminellt. (1990:16)

I det här citatet talar Walters om en "thinking style", ett sätt att tänka, en tankestil. Från denna tankestil, som vi alltså var och en har i en alldeles egen

version, gör Walters ett abrupt och oförklarat kast till en tänkbart generaliserad "livsstil". Boken handlar om kriminalitet som *ett sätt att leva* – brott som livsstil. Walters presenterar därmed sin hypotes.

... den livsstilskriminelle konstruerar ett trossystem grundat i olika tidiga villkor och åtföljande val som tjänar till att rättfärdiga, stödja och bortförklara hans efterföljande kriminella handlingar. Därför måste vi förstå kriminellt tänkande om vi ska förstå kriminellt beteende. (Walters 1990:16)

Antagandet har karaktär av arbetshypotes, vilket innebär att Walters inte avser att testa sin hypotes utan använda den i funktionen *preliminär teori*. Walters hypotes säger dock inget annat än att vi alla – dömda och ännu inte dömda – av nödvändighet håller oss med "ett trossystem", eller en "epistemologi", som vi har utformat så gott vi har kunnat utifrån vad vi så långt varit med om. Att den som fullt ut *vill/måste* förstå våra handlingar/vårt beteende nödvändigtvis måste förstå våra tankar låter troligt.

Ett problem är kanske att "våra tankar", våra medvetna tankar, bara är en liten del av vårt totala mentala system. Människans kropp ingår som en del i en större självkorrigerande enhet som bearbetar information eller som med Batesons ord *tänker, agerar och beslutar* (1972:309 ff). (Men kanske behöver inte Walters bry sig om denna invändning. Hans syfte är trots allt teoretiskt. Tanken är att åstadkomma en "modell", något som går att generalisera till metod och program. Tanken bakom sådana ansträngningar är att det *är* möjligt.)

Walters skriver att hans bok – *The Criminal Lifestyle* – behandlar brott som "ett mångdimensionellt begrepp". Vad det betyder framgår inte men sägs ändå kontrastera mot det mer typiska, att närma sig brott "unitarily". Boken sägs fokusera på den grupp av individer som står för majoriteten av allvarliga, "predatory-type" brott som begås i USA, om inte i världen.

Eftersom dessa individer närmar sig brott som ett sätt att leva kommer vi att ta i anspråk termen livsstilskriminalitet för att beskriva deras beteende. (1990:16)

Så här långt har dock inte Walters gett läsaren några skäl till sitt påstående att "dessa individer" närmar sig brott som "ett sätt att leva" i någon annan mening än att vi alla beter oss på ett sätt som bestäms av vår situation i världen.

Varför då komma med termen *livsstilskriminalitet*, frågar Walters, när vi redan har *kriminell karriär* och *kriminell personlighet*? Syftet var "att fånga den inrotade beteendenatur som kan observeras och att placera detta beteende inom en utvecklingskontext" (1990:17). Dessutom kan man, menar Walters, ha en kriminell karriär utan att ha en kriminell livsstil. Det konstaterandet markerar kanske att Walters menar något speciellt med kriminell livsstil.

Villkor och behov

För att få delta i Rällsögårdens krimprogram gäller det för klienten att nå ett tillräckligt högt poängtal i det prov som mäter klientens halt av kriminell livsstil (PIKT). Den som inte når gränsvärdet får inte delta ens om han skulle vilja. Jag tycker den bestämmelsen är svår att förstå. Såvitt jag kan se finns inga motsvarande villkor uppsatta av Walters (1990) än mindre av Yochelson och Samenow (1976), vilket förstås kan bero på att man arbetat med tydligt kriminella klienter.

Ett motiv till bestämmelsen om kvalificering kan vara föreställningen om en nödvändig koppling mellan *villkoren* för att kvalificera sig som livsstilskriminell (en teori) och det *behov* som kan finnas hos den enskilde klienten (och hos oss alla) av *livsförändring*, till exempel enligt krimprogrammets principer eller de steg och stadier Walters kallar *The Lifestyle Model of Intervention*.

Trots Walters benämning på detta sitt program har det, efter vad jag förstår, ingen uppenbar anknytning till Walters livsstilsteori, och det är heller inte villkorat vad gäller sin potential (eller risk). De tre stegen: 1. *Grunden* – en moralisk inventering som kan motsvara Yochelson och Samenows modell, 2. *Vehiklar* – tekniker för att förändra ett kriminellt tänkande, 3. *Förstärkning av en icke kriminell livsstil* – i princip ett påskyndande av den (symboliska) utbränning (*burnout*) som har sin motsvarighet i alkoholists eller narkomanens "slå i botten". En "burnout" sker inte på någon objektiv nivå, lika för alla, utan varierar från individ till individ och kan sannolikt inte förutsägas.¹²

Att Walters såvitt jag kan förstå inte ser sin livsstilsmodell som *en modell för förändring* (annat än möjligen genom en "naturlig" utbränning) utan snarare som en *diagnos* har betydelse för hur livsstilsbegreppet kan användas i ett påverkansprogram som krimprogrammet.¹³

För krimprogrammet på Rällsögården är Gunnar Bergström viktigaste person och inspiratör. Det är "hans" program och han utbildar och vidareutbildar dem som startar och leder programmet på olika institutioner i landet. Bergström beskriver i sin tur Glenn D. Walters som "huvudarkitekten bakom livsstilsmodellen" (2004:8). I den senaste upplagan av Bergströms bok (2004) aviseras vissa förändringar och omarbetningar i beskrivningen av den kriminella livsstilen. Bergström hänvisar här till följande citat från Walters.

Det har tagit mig 14 år, 120 skrifter, och ett oändligt antal timmar för att inse att en livsstil är ett trossystem, eller snarare, en serie trossystem. (Hänvisning saknas. Min avkursivering.)

Bergström fortsätter:

Dessa trossystem utgör en världsbild som den kriminelle byggt upp under ett helt liv och för att kunna hjälpa denne att byta livsstil måste vi förstå och sätta oss in i den världsbilden. (2004:9)

Här möter vi två för livsstilsmodellen *nya* beteckningar: trossystem och världsbild. Båda är inga småsaker och konsekvensen av deras inblandning i resonemanget är svårbedömd. Det förefaller även Bergström tycka. Han använder ordet "trossystem" i två kapitelrubriker men i övrigt har inte jag lyckats hitta termen i hans bok. Inte heller jag spekulerar närmare i vad Walters syfte kan vara med den förmenta förändringen. Att beteckna något som ett "trossystem" (*belief system*) och att ibland koppla termen till just "livsstil" synes vara något av en modenyck, att döma av termens bruk på Internet.

Bergströms konstaterande – att vi för att kunna hjälpa måste "förstå och sätta oss in i" den kriminelles världsbild – tyder på att hans program alltmer vänder sig till individen i stället för till gruppen. Enligt uppgift (Jerry) lanseras nu en ny version av programmet *Utmaningen* avsedd för individuell behandling.

Därmed blir det också tydligare att programmet handlar om *påverkan*, inte *total förändring*. Den som noga försöker sätta sig in i en annans problem och tänkesätt gör så för att finna en möjlig strategi för påverkan *utifrån* till klientens *inre* förändring. Föreställningen om en total förändring, å andra sidan, förutsätter inte någon närmare kartläggning av vare sig problem eller person utan förevisar i stället en generaliserad utväg, möjlig för klienten att gå själv, om än med stöd.

Bergström nämner i inledningen till sin bok (2004:7) "tvångsmässigheten" i den kriminella livsstilen. Ordvalet är oväntat. Att den kriminella livsstilen skulle vara tvångsmässig innebär rimligen att man – som brottsling – riskerar att mot sin vilja "sugas in" i den.

Bilden strider hursomhelst mot den annars vanliga uppfattningen att valet av livsstil är frivilligt. Bellah et al. ser termen som "länkad närmast till fritid och konsumtion och ... vanligen utan samband med arbetsvärlden" (1985:72). Fenomenet sammanför dem som liknar varandra, socialt, ekonomiskt och kulturellt och ett av dess mål är att få vara med dem som "delar ens livsstil".

Det är givet att även en frivilligt vald livsstil av och till kan upplevas som ett tvång. Även när man bestämmer sig för en stil måste man tåla dess avigsidor. Men Bergström förefaller mena något annat, som att *ingen* del av den kriminella livsstilen är fritt vald. Om det är riktigt – att den kriminelle lever på ett sätt som *inte* är resultatet av medvetna val – kan valet av termen livsstil vara ett misstag.

Det förhållandet att Walters och Bergström ägnar ingående uppmärksamhet åt att precisera kvaliteterna i den kriminella livsstilen tyder på att det handlar om *en kategorisering utifrån* snarare än ett sätt att leva, valt inifrån. Det är såvitt jag förstår inte de kriminella själva som menar sig representera en livsstil utan det är socialarbetare och forskare som använder termen *om* en grupp i behov av (totalt) förändrad livsriktning.

4 Kriminell personlighet

Vår slutprodukt är en systematisk process som under specificerade villkor kan uppnå det odelade målet att hjälpa en brottsling att förändra sig själv till en totalt ansvarskännande och konstruktiv person.

(Yochelson och Samenow 1976:1)

Det här avsnittet redovisar utförligt inledningskapitlet till Yochelson och Samenows studie (1976) av en möjlig förändring hos kriminella personer, i obrottslig riktning. Rubriken nedan syftar dock inte i första hand på de kriminella utan på forskarna själva. De var länge ovilliga att ge upp principer och teorier som hade fungerat i behandling av icke kriminella, dvs. "patienter som ville ha hjälp" (s. 1).

Om de kriminella var obenägna till förändring (och det var de), var också vi obenägna till förändring. Likväl ändrade vi oss. (s. 1)

Forskningsprojektet startade vid *Saint Elizabeths Hospital* i Washington DC, där "brott kunde betraktas som en produkt av mental sjukdom" (s. 2). Forskarna kunde garantera tystnadsplikt även gentemot sjukhusets personal. Ingen skulle få veta vad som hände i projektets lokaler. Inledningsvis rekryterades deltagare som var omedelbart tillgängliga, nämligen de av sjukhusets patienter som befunnits "icke skyldiga på grund av mentalsjukdom". Forskarna bedömde själva patienternas mentala tillstånd och försäkrade sig om att inte ha något inflytande över hur länge de kunde bedömas kräva sluten vård.

Efterhand breddades gruppen till patienter i pågående bedömning av mental status vid tiden för brott, till icke intagna personer som till exempel villkorligt frigivna och även till brottslingar som ännu inte gripits. Den totala gruppen intervjuade var betydligt större än patientgruppen och omfattade viktiga personer i brottslingarnas liv. Populationen innehöll svarta och vita, unga och gamla, missbrukare och icke missbrukare.

Forskarna började sitt arbete som ett öppet och omsorgsfullt sökande efter fakta. Det man inte förstod antecknades noggrant och blev "en kontinuerlig källa till metodologisk förändring" (s. 4).

Vi var inte intresserade av diagnostiska etiketter eftersom vi i årtal trott att såna etiketter dolde mer än de avslöjade. (s. 4)

Det stora intresset gällde de psykologiska faktorerna bakom brott. Forskarna ville veta vad som skilde mentalt sjuka kriminella från icke mentalt sjuka kriminella och vad som skilde var och en av dessa kategorier från andra delar av den psykiatriska populationen (s. 4). En rad fysiska undersökningar gjordes för att förstå de kriminellas natur och för att utveckla tekniker som kunde bota den mentala sjukdom som förmodades orsaka brott.

Resultaten av dessa studier var antingen resultatlösa eller negativa ... (s. 4)

Som gottgörelse för en patients deltagande i undersökningen erbjöds han psykoterapeutisk behandling vid fem tillfällen per vecka i omkring tjugo veckor. Forskarnas primära syfte var att få en uttömmande förståelse av den kriminellas mentalitet (mind). Resultatet kommunicerades samvetsgrant till klienten.

I själva verket dikterade vi ofta våra noteringar i patientens närvaro. Kort sagt gav vi oss in i projektet med öppenhet och god tro. (s. 5)

Forskarna förväntade sig att deras öppenhet skulle förbättra patientens möjligheter till korrekta berättelser och eliminera hans behov av att fabulera och förfälska. Allt eftersom patienterna insåg forskarnas engagemang i att lära och hjälpa avslöjade de mer.

... det som kom fram var en hel del material om brott förutom de för vilka de anklagats. Den som antastat barn var också en revolverman och tjuven en förövare av våldtäkt. Vi noterade detta men ägnade det inte särskild uppmärksamhet. Vi tänkte inte på dessa män som härdade brottslingar men som mentalt sjuka patienter. (s. 6)

Forskarna betraktade materialet i analytiska termer och använde analytiska tillvägagångssätt. Inte alla patienter var mottagliga men man var följsam och tvingade sig inte på. Allteftersom de större dragen blev beskrivna för respektive patient visade sig ett frustrerande och gåtfullt fenomen.

Materialet tycktes "sina" och sessionerna blev mindre och mindre produktiva. (s. 6)

Männen blev otåliga och ville veta hur länge terapin skulle hålla på. De försökte bli villkorligt frigivna, ett intresse som alltmer tog överhanden. Denna fas av arbetet avslutades och först nu beslöt forskarna att ta reda på allt de kunde få reda på om patienterna.

Motsträviga konvertiter

Erfarenheten från denna första grupp gjorde forskarna mer självkritiska. De var till exempel missnöjda med en del stereotypa svar där patienterna genomgående *lade skulden på andra* för sin lott i livet. Forskarna trängde nu djupare och ställde hårdare frågor. Attitydförskjutningen gav ett förändrat resultat. Till exempel visade sig de flesta av männen ha hårt arbetande och omtänksamma föräldrar som gjorde sitt bästa för att orka med sina bråkmarkare till barn. Några av forskarnas tidigare kausala antaganden började vackla.

Vi antecknade samvetsgrant allt men vår orientering förblev densamma: att komma till brottets "rötter" vilka fanns i familjefaktorer och sociala faktorer. (s. 7)

En del patienter kunde till forskarnas förvåning lätt återkalla tidiga händelser i minnet. Yochelson och Samenow beskriver en (som man uppfattade det) *tydlig behandlingsframgång* med en våldtäktsman. Men efterhand "sinade" även den patientens material och han blev mindre angelägen om sin terapi. Det visade sig att patienten samtidigt i veckor varit involverad i mindre brottslighet. Han lade fram sitt kriminella tänkande för forskarna men hade inte bestämt sig för att förändra det och hans kriminella aktivitet upphörde inte. Några månader senare blev patienten åter arresterad för våldtäkt. Forskarnas misslyckande var uppenbart.

Vi hade trängt ned till problemets "rötter" som vi såg det. Men C:s insikt i det förflutna ändrade uppenbarligen inte alls det kriminella mönstret. *I själva verket hade insikten gett honom mer material för att ursäkta sitt beteende.* (s. 9)

Yochelson och Samenow vars forskningsprogram framstod som en fristad av välvilja i en kärv omgivning hade trots sig ha framgång med den psykoanalytiska behandling som visat sig effektiv för icke kriminella. En patient sökte behandling för övergrepp på barn, en av en serie åtalbara förbrytelser, men det brott som orsakat hans samvete betänkligheter. Forskarna trodde att behandlingen skulle ha effekter på flera av patientens brottstyper. Att patienten faktiskt slutade antasta barn tillskrevs de insikter patienten fått genom psykoanalytisk teknik. Senare insatser för denne man visade emellertid att *insikt* inte var anledningen till framgången utan snarare det faktum att patienten tillämpade det han lärt sig (enbart) på det brottsmönster som verkade stötande på honom själv.

Trots detta framhärdade patienten i brott och begick väpnat rån, homosexuell prostitution, våldtäkt och andra våldshandlingar. Erhållen insikt hade sålunda inte haft någon effekt på andra kriminella mönster och vi såg återigen detta; att tränga ned till "rötterna" är otillräckligt för förändring. (s. 10)

Forskarnas terapeutiska arbete kunde vara kontraproduktivt genom att en del män använde det som hänt i deras tidigare liv för att *urskulda* ett pågående beteende. De var "goda patienter" men effekten på deras dagliga liv var obetydlig.

Att argt klaga på förhållandena vid sjukhuset upptog mycket tid för de kriminella patienterna. Fenomenet gjordes till ett ämne för studien och tilldelades en särskild sessionsserie. I det sammanhanget visade det sig att en del av dessa män hävdade att de *inte* var "sjuka" och att deras kriminella handlingar var kalkylerade och noga övervägda.

Det visade sig att elva av de tolv gruppmedlemmarna hade planerat och simulerat mental sjukdom för att komma till sjukhuset och undgå att bli funna skyldiga. (s. 12)

Så snart de blivit inskrivna på Saint Elizabeth ogillade de tanken att på obestämd tid vara dömda till en plats de betraktade som ett fängelse, och de började planera för att slippa ut. Åtskilliga sessioner ägnades temat "sjukhus eller fängelse?". Klagomål levererades närhelst en kriminell inte fick som han ville. Någon hänsyn till personalens ståndpunkt togs i regel inte. Patienterna insåg att forskarna sympatiserade med en del av klagomålen och såg dem som "på deras sida". Och det fanns skäl för den synpunkten.

Vi visste det inte men dessa "pojkar" som inte hade gjort "något allvarligt fel" förbröt sig alltså både inom och utanför sjukhuset. Vi såg dem inte som "kriminella" och vi var kritiska mot dem som så gjorde. (s. 13)

Patienterna uppfattade forskarna som tillåtande och deras lokaler som ett "frihetshus" med förståelse, färre restriktioner och avspänd övervakning. De betraktade samtidigt forskarna som uppriktiga, hårt arbetande, sanna och vänliga. Allt i motsats till personalen vid Saint Elizabeth. Men sjukhusets personal var skeptisk.

Kanske såg de något i våra "sig förändrande män" som inte vi såg. (s. 14)

Patienterna pressade på för att forskarna skulle intervensera till deras fördel. De ville till exempel alla vara på en och samma avdelning; de var ju "Yochelsongruppen" dit inga andra hörde. När de fick mothugg hade de ytterligare något att klaga på.¹⁴

Det dröjde inte länge förrän vi började se att vad som till synes var en terapi-grupp i själva verket opererade som ett gäng. (s. 14)

Männen fungerade på sjukhuset ungefär som de hade fungerat i samhället. De började begå brott tillsammans. De täckte upp för varandra. De undanhöll information eftersom de inte ville skvallra på varandra.¹⁵ Deras lojalitet till gruppen och till forskarna uttrycktes i öppet kriminella termer.

Men där fanns aldrig en tanke på att hjälpa varandra att undvika kriminellt beteende. Deras version av "att hjälpa" var att rädda varandra ur problem genom att lura, förödmjuka, vara våldsamma och täcka upp. Kriminalitet ansågs vara "fel" bara om den innebar alltför stor risk. (s. 14)

När patienterna ställdes till svars kunde de till sitt försvar erbjuda material från forskarnas gruppmöten om sjukhusets tillkortakommanden. Under denna period var förhållandet mellan forskare och sjukhus spänt. Personalen såg de förment så kunniga forskarna bli svårt lurade.

De såg kriminella återvända till avdelningen från sina möten med oss och prisa vårt arbete men fortsätta att begå brott. (s. 15)

Forskarna insåg till sist att deras individuella terapi och gruppterapi inte bidrog till förändring. Materialet fanns där, forskarna antecknade det, men det tog sin tid att ompröva de ursprungliga tankegångarna.

Kriminella sa till exempel att de hade planerat att komma in på sjukhuset för att undgå en anklagelse. De påstod också att de visste att deras brott var "fel" från samhällets ståndpunkt men att när brotten begicks var de "rätt" i deras egna tankar. (s. 15)

Inget av detta gick hem hos forskarna. De betraktade dessa män som psykiskt sjuka patienter, inte "kriminella". Patienternas ljugande, intrigerande och andra mönster sågs som symptom på ett underliggande mentalt tillstånd för vilket de behövde behandling. Men de procedurer forskarna använde var inte effektiva.

Våra patienter var primärt intresserade av att komma ut, snarare än av att förändras. I själva verket fanns där inget som ens påminde om ett engagemang för förändring. Vi fick lov att finna en annan väg. (s. 15)

Långsamt började forskarna modifiera sin syn att kriminella var produkter av tidig deprivation, emotionell eller socioekonomisk. De data som samlades in stödde helt enkelt inte det synsättet. I en ny undersökningsgrupp fokuserade man på vad subjektet *gjorde* snarare än på vad han påstod *hade gjorts* mot honom. När en person beskyllde skolan för sitt misslyckande frågade forskarna om hans studievanor och attityder.

De beskyllde sina vänner för att ha ett dåligt inflytande på dem. Men i fall efter fall hade dessa män som ynglingar sökt upp andra som delade deras intresse att göra det förbjudna. De blev inte "förledda" till brott utan sökte snarare efter det de önskade. (s. 17)

Det utmärkande för dessa män var ett extensivt mönster av kriminellt beteende. Varje deltagare i studien hade bokstavligen begått tusentals brott men gripits bara ett fåtal gånger. Mönstret växte fram från tidiga år.

Vi var rättframma och lät patienterna veta att vi visste att de var kroniska förbrytare. (s. 19)

Forskarna började se motsägelser i den kriminelles tänkande och handling. Såväl orädd som räddhågad, såväl grandios som beskedlig, självständig och parasitär, sentimental och brutal, lättpåverkad och rigid.

Tillfälligt såg dessa män med avsmak på vad de gjort men denna avsmak varade inte tillräckligt länge för att hindra dem från upprepning. (s. 19)

Dessa män som varit i brottsligheten hela sina liv betraktade sig som *goda* människor. De hade aldrig sett sig som kriminella. Ett brott var något som begicks av någon annan. Forskarna ägnade avsevärd uppmärksamhet åt den mentala mekanism genom vilken en kriminell kan göra sig kvitt samvetsbetänkligheter och rädslan för att åka fast.

Det var genom denna "avstängningsmekanism" som vi kallade det som en man kunde förändras från sentimental till brutal. (s. 19)

Och det var under dessa diskussioner om "från idé till utförande" som forskarna förstod att en del kriminella hörde en röst strax innan brottet begicks. Som de beskrev det var det tydligt att det inte var ett uttryck för psykos.

Snarare var det en inre samvetsblockering som en kriminell kunde välja att lyssna till eller ignorera. Han trodde inte att han styrdes av yttre krafter. (s. 19)

Forskarna närmade sig ståndpunkten att kriminella i hög grad hade kontroll över sina handlingar. För att kunna utföra vad som ibland var tämligen elaborerade företag måste de vara "i kontakt med verkligheten".

En aktiv kriminell ... hade en ständig ström av kriminella idéer från vilka han måste välja, delvis på basis av görlighet. (s. 19)

Handlandet var resultatet av moget övervägande (jfr kopplingen mellan alkohol och våld, Johansson 1998). Det var bara *när han stod till svars inför andra*

som han använde de ursäkter han trodde skulle ta honom ur knipan. Forskarna började undersöka psykologin bakom detta, men alltfjämt betraktade de kriminella som psykiskt sjuka, och de val de uppenbart gjorde kallade forskarna för "sjuka val".

Forskarna fortsatte att se dessa kriminella som "sjuka" men började formulera sig lite annorlunda. Det var de missanpassade underliggande "dragen" som var "sjuka" (s. 22). Det anmärkningsvärda var att vart och ett av dessa "drag" fanns hos varje patient utan undantag. Ett slående drag var deras rädsla som de försökte att dölja för andra.

Medan en icke kriminell övervinner många av sin barndoms rädslor levde de kvar i en kriminells vuxna liv. (s. 22)

Dessutom var de skräckslagna för fysisk skada och smärta. Men den största rädslan hos dessa kriminella var *att andra skulle se någon svaghet hos dem*. Ett annat drag hos alla var tendensen att se sig själv som värdelös.

Trots intelligens, bra utseende och begåvning såg sig dessa män ofta som enfaldiga, fula och totala fiaskon. (s. 22)

Forskarna trodde att den enorma mängden brott kunde stå i direkt proportion till storleken hos känslan av att vara ingenting. Ett annat drag var ljugandet.

För dessa män var ljugandet nästan lika oundgängligt – faktiskt automatiskt – som andning. (s. 23)

Ett attribut som alltså studerades intensivt var "avstängningsmekanismen". Att kunna skjuta ifrån sig fruktan, bort från medvetandet, tycktes vara en snabbare process än undertryckandet. Forskarna trodde det kunde vara ett hysteriskt fenomen, "nästan en amnesisk eller dissociativ reaktion" (s. 23). De fann mekanismen vara ett kritiskt psykologiskt försvar och insåg att en sådan mekanism utgjorde ett formidabelt hinder i förändringsprocessen.

Med den kunde en kriminell stänga av allt som sagts vid ett möte. Det betydde att även ansvar kunde stängas av. (s. 23)

Efter att ha diskuterat ett särskilt "drag" under en tvåtimmars sittning kunde det hända att en patient vid nästa möte inte ens kunde minnas vilket ämne som varit uppe; långt mindre hade han påbörjat någon som helst förändring för egen del.

Allteftersom forskarna orienterade sig mot studiet av karaktärsdrag skiftade deras fokus från *varför* saker och ting är som de är till en deskriptiv dissekering av *vem* den kriminelle är (s. 24). Man brydde sig mer om "the fabric of mind" och mindre om orsak. Forskarna hade nu en mängd information om de kriminella och deras karaktärsegenskaper men visste inte vad de skulle göra med det.

Vi hade varit bättre på att slå fast fakta än att uppnå förändring. (s. 24)

Tanken fanns att en del kriminella drag skulle kunna "omkanaliseras" i riktning mot ansvarsfullhet.

Vi trodde till exempel att en kriminells vakenhet och perceptionsförmåga i att oavbrutet avsöka omgivningen kunde appliceras på självrannsakan. Vi trodde också att en kriminells överflödande energi kunde utnyttjas för förändring. (s. 24)

Forskarna hade arbetat på att ge den kriminelle insikt i hans karaktärsdrag men det visade sig inte vara mer effektivt än insikter i hans tidiga erfarenheter. Patienten höll med om existensen – hos honom själv – av dessa drag och förväntade sig att forskarna skulle se det medgivandet som ett tecken på en förändring i patienten. Och det gjorde forskarna. Först senare insåg de sin naivitet på den punkten.

Vad männen höll på med var att bygga upp sig själva och ta poäng, ofta genom att golva andra. De relaterade inte drag till beteende. De talade om sitt ljugande, att de kontrollerade andra och törstade efter makt osv. men de gjorde inget för att förändras. Det överordnade målet förblev att komma ut från sjukhuset. (s. 25)

Forskarna blev än mer besvikna över männens bruk av dessa karaktärsdrag som *ursäkt* för sitt beteende. "Jag är sån här. Vad hade du väntat dig?" Återigen var det dags för forskarna att omvärdera och revidera sina förutsättningar.

I alla skeden av forskningsarbetet sökte man ytterligare information från släktingar, vänner, arbetsgivare och andra som var villiga att tala. Det var inte heller problemfritt.

Blod är tjockare än sanning. Det betyder att ärligt folk skyddade sina kriminella släktingar; de fördömde den kriminelles beteende men de beskyddade honom. (s. 25)

Ett annat problem var att en patient kunde säga till sin familj och sina vänner att forskarna *inte ville* träffa dem. Kom träffar till stånd kunde det hända att

ingen talade om den kriminelles beteende, kanske bortsett från att han *inte druckit* på sistone. Forskarna fann efterhand att *en mer direkt ansats* till den kriminelles familj var utvägen, dvs. samma ansats som till den kriminelle själv.

Snarare än att erbjuda "stöd" till familjemedlemmar var det viktigt att tala klartext om problem och brister så att konstruktiva åtgärder kunde vidtas. (s. 26)

Utan att i detalj beröra särskilda brott berättade forskarna för familjen att de kände till den kriminelle släktingens karaktär. Det bidrog till att eliminera en del försök att dölja och förneka och öppnade upp diskussionen i största allmänhet.

Våren 1964 etablerades en ny grupp som var en blandning i alla tänkbara avseenden. Deltagare kom och gick och gruppen pågick till hösten 1965. Nya riktlinjer etablerades av vilka den viktigaste var att gruppmedlemmarna fick veta att forskarna *inte* (längre) betraktade dem som mentalt sjuka.¹⁶ Det tidigare ramverket "psykisk sjukdom" hade bara resulterat i *en illusion av att resultat uppnåddes*. Att finna vad som troddes vara grundorsakerna till en mans kriminalitet hade *inte* eliminerat kriminella mönster.

Nu medgav vi inslaget av val i kriminellt beteende. Dessa män hade kontroll över vad de gjorde. Begreppet "val" snarare än "sjukdom" var grundläggande i betoningen av personligt ansvar. (s. 28)

Förutom beteckningarna "mental sjukdom" och "sjuka val" eliminerades även ordet terapeut, av två skäl.

1. En terapeut erbjuder terapi för en sjukdom; om någon inte är sjuk behöver han ingen terapeut.
2. För en kriminell betyder "terapeut" en person som lätt kan påverkas och leddas. (s. 28)

Så långt hade forskarna undvikit att kalla sina patienter "kriminella" eftersom man trodde sig ha att göra med psykiskt sjuka personer. Nu tvekade man inte längre. Deras definition av "kriminalitet" var emellertid inte beroende av villkoret att ha kunnat bli arresterad eller av brottets allvar i övrigt.

Vi hade konstaterat att en kriminell handling var slutprodukten av specifika tankeprocesser och personlighetskaraktistika; med vår föreställning om ett kontinuum blev sålunda termen "kriminell" vidgad till att omfatta en lång räckvidd av såväl tankeprocesser som kriminella handlingar. (s. 28)

Den tillåtande attityd forskarna så långt hade intagit hade inte fungerat. Dessa män hade gillat forskarna som terapeuter och till och med ordnat fester till deras ära.

Men det mest signifikanta vittnesbördet förelåg inte – en förändring i deras kriminella mönster av tanke och handling. (s. 28)

Forskarna ändrade ansats. De ansåg nu att de kriminellas undanflykter endast kunde brytas ned genom "kraftfull invasion av den inre människan" (s. 28). De var förstas osäkra på hur dessa män skulle reagera på en intensiv direkt ansats. Men andra metoder hade misslyckats. De hade inget att förlora.

Vi var övertygade om att vi måste vara fasta, konsistenta och väckande utan att vara provokativa. Vi måste drabba de bekväma (comfortable) snarare än att trösta (comfort) de drabbade. (s. 28)

Förändringen – från eftergivenhet till fasthet – inträdde inte från en dag till en annan, men gradvis. Ändringen gav nytt material, ledde till ytterligare förändring och öppnade för fräscha tolkningar av tidigare insamlat material.

I stället för att ses som exploaterade var de exploatörerna. I stället för att lida av skedda trauman var det de som hade traumatiserat andra. I stället för att fokusera på vad andra hade gjort mot dem undersökte vi vad de hade gjort mot andra. I stället för att gå med på rättfärdigande i efterhand ansatte vi det aktuella tänkandet. (s. 28–29)

Av och till återföll forskarna till analytisk teori. Men analytiska beteckningar var otillräckliga som förklaring och analytiska tekniker kunde inte åstadkomma förändring. Forskarna hade sett hur "insight" (insikt) blivit till "incite" (bevekelsegrund) när en kriminell i rättmätig indignation rasade mot andra för att frita sig själv från ansvar.

Forskarnas fortsatta intresse var att förstå "the fabric of the criminal mind". De initierade nu tematiska diskussioner där varje gruppmedlem fick undersöka hur han hade hanterat olika aspekter av livet. Forskarna utvecklade närmare behovet av mönster för förändring av tanke och handling.

Vår ansats var inte att komma till deras hjälp eller predika men att hjälpa dem att lära. (s. 29)

Det handlade om att lära dessa konkreta tänkare att tänka begreppsligt. Forskarna fann nämligen de kriminellas kategorisering av livet vara bortom begriplighet. Den samtidiga närvaron av extrem sentimentalitet och extrem brutalitet var ett exempel. Det som var påfallande paradoxalt för forskarna var oproblemiskt för patienterna.

Ur vår synvinkel levde en kriminell i ett tillstånd av anarki. Ur hans synvinkel var det inte så. Trots att han inte var psykotisk tycktes han skapa sin egen verklighet. (s. 30)

Patientens annorlunda verklighet gjorde honom inte psykotisk. Ur den kriminellas synvinkel var det de *icke* kriminella som var tokiga.

Forskarna försökte förstå sig på hur de kriminellas *samvete* fungerade och undersökte en tid komplexet *skuld*. Patienternas insikt i den eventuella grunden för känslor av skuld tycktes inte avhålla dem från att skada andra. Forskarna såg inget skäl till att försöka lindra känslor av skuld hos de kriminella.

I stället för att se skuld som handikappande – som det kan vara hos icke kriminella – betonade vi nyttan med skuld och uppmuntrade de kriminella att hålla i minnet de många kränkande saker de hade gjort mot andra. (s. 31)

Forskarna fann efterhand "de kriminella" vara mycket annorlunda, nästan "ett annat släkte" (a different breed of person). Och de använde språket på ett annat sätt. Forskarna fick lov att bli semantiker. Någon kunde säga sig vara "ensam" (lonely).

"Ensam" betydde att inte ha någon att kontrollera och utnyttja. (s. 31)

Forskarnas ord bidrog inte till en förståelse av världen sådan den kriminelle såg den. Och trots forskarnas tystnadsplikt berättade inte de kriminella allt.

Han matade oss med vad han trodde vi ville ha och berättelsen var vanligtvis genomsyrad av förvrängning och bagatellisering. (s. 32)

Ett stort hinder var de kriminellas krav att förändring skulle åstadkommas med hjälp av deras egna regler. Forskarnas program skulle vara av typen "gör det själv". Egentligen önskade var och en av dem kontrollera forskarna och övertyga *dem* om *sin* ståndpunkt.

Han konfronterade andra men reagerade ilsket när han blev konfronterad. (s. 32)

Ibland verkade det som om de kriminella inte alls varit närvarande vid de föregående mötena. De stängde forskarna ute precis som de kunde stänga av andra hinder för att utföra brott. Mekanismen var densamma.

Dessa män inte bara bekämpade förändring utan hävdade att de var inkapabla till förändring. (s. 32)

De hävdade helt enkelt att "Jag kan inte göra det". Forskarna fann att "Jag kan inte" betydde att de inte satte in tillräcklig ansträngning för att leva ansvarsfullt. Det betydde att "Jag kommer inte att göra det" eller "Jag vill inte".

Detta var män som i sina kriminella liv sällan sade "Jag kan inte" om något som helst. Emellertid gnällde de nu "Jag kan inte" när det handlade om att måsta ge upp sin kriminella upphetsning. (s. 32)

I takt med ökande kunskap började forskarna omgående tala om för de kriminella att de visste hur deras mentalitet fungerade och vilken deras taktik var.

De fann vår öppenhet uppfriskande och något de inte tidigare varit med om. (s. 32)

Det kom att handla om *känslor*. Känslor kunde av de kriminella anföras som ett *hinder* för förändring. Forskarna å sin sida ansåg det meningslöst att sitta och vänta på att känslorna skulle förändras. Känslor förändras inte i ett vakuum utan som ett resultat av tankeprocesser, menade de.

Vi hade funnit att det tänkande som gav upphov till känslor var den viktigaste enheten att dissekera. Om tankeprocesser förändrades skulle känslor förändras. (s. 33)

Forskarnas metod blev att visa på vilka *tankefel* de kriminella gjorde. (Det förefaller som om Yochelson och Samenow här lägger in något särskilt i tänkandeprocessen, något mer och annat än att "tänka" på ett annat "förfarande" än det brottsliga. Det verkar som om de talar om ett slags epistemologisk brytning, vilket rimligen är något större än en "förändrad tankeprocess" som ju låter enkelt och lätt.)

Trots allt ansåg sig forskarna inte göra de framsteg de räknat med. Just när det såg ut att börja gå bra för några i gruppen begynte saker gå på tok.

... han började vara borta från gruppen eller, om han kom, vara närvarande enbart med kroppen. Han sa oss att det inte fanns något mer att lära och att han inte behövde oss eftersom han var färdig att hantera saker och ting på egen hand. Alla de "insikter" som vi trodde att han hade fått tycktes dö bort. (s. 34)

Vägen till misslyckandet för en sådan patient gick via lögner, slarv med pengar, rymning, missbruk och brott. Detta var en besvikelse för forskarna som åter tvingades revidera idéer och tekniker. De började nu betona sin roll som *lärare* snarare än *terapeuter*.

Vi visste att ord enbart var otillräckliga för att åstadkomma förändring. Ny kunskap måste implementeras. Gamla mönster måste förstöras och nya vanor etableras. (s. 34)

Mycket hade hänt sedan starten (1961). Man hade övergett sökandet efter orsaker, förkastat mental sjukdom som en faktor i kriminalitet, slängt ut psykologiska och sociologiska ursäkter och antagit en fast dirigerande inställning grundad i en avsevärd kunskap om kriminell mentalitet (mind).

Forskarna visste vad som måste förändras. De hade själva förändrats från "terapeuter" som lätt leddes omkring till "förändringsagenter" som visste mer om vad som måste åstadkommas. Forskarna insåg nu att en radikal förändring måste ske, och den måste kulminera i *ett totalt nytt sätt att leva*. Forskarna formulerade sig i ett påbud (dictation).

När jag överväger den utmaning som en kriminell utgör för oss är jag övertygad om att det finns inget sätt att hjälpa dessa människor med mindre än att det föreligger en "metamorfose". "Förändring" är inte en tillräckligt deskriptiv term för den grad av översyn som är nödvändig. Översynen, nedrivandet och återuppbyggandet av maskinen (mekanismen) är absolut grundläggande. Jag ogillar att säga detta. Det är hårt, det är tråkigt och det kommer att finnas kolossala praktiska problem i att uppnå detta mål. Men vad som måste göras måste göras. Jag önskar att det finnes genvägar men jag kan inte se någon. Kanske kommer det att finnas genvägar i framtiden. Om man inte tar itu med grundläggande karaktärsstruktur – även när kriminella operationer inte ämnas eller det har funnits hinder för sådana – kommer karaktärens brister att åstadkomma dilemman som i sin tur till sist leder till brott. (s. 35)

Forskarna stod nu inför uppgiften att utveckla innehållet i ett program för att uppnå *metamorfose*.

Mot en total förändring

Under den rubriken inleder Yochelson och Samenow sin programförklaring med ett avsnitt om *omvändelse*. Forskarna menade sig ha utvecklat "mer effektiva tekniker" med större möjligheter till "inbrytningar" (s. 35). De hade gjort sig kända (på sjukhuset) för ett annorlunda sätt att arbeta och för kunskap och hängivenhet. De patienter som kom var seriösa och entusiastiska i sin vilja till förändring.

De ryggade emellertid snart nog inför att leva i ett vakuum utan exaltation. För dem var det meningslöst. (s. 36)

Det blev forskarnas uppgift att försöka hantera även detta. Framgångar fanns samtidigt med bakslagen. En del av männen ändrade sitt sätt att tänka och bete sig.

Vi intresserade oss alltmer för en förändring i tankemönster snarare än i en reduktion av överträdelser. Vi visste att utan det förra skulle det senare bli kortlivat. (s. 36)

Redan sommaren 1964 hade forskarna tanken att en *omvändelse* till en helt ny livsstil – *en total förändring* – var nödvändig. Efterhand klarnade det specifika innehållet i en så radikal växling.

En total tillintetgörande av en kriminells personlighet, inklusive mycket av vad han betraktade som "goda" delar. Konverteringen innefattade en "kapitulation" till en ansvarsfull förändringsagent. (s. 36)

Men det skulle inte vara en omvändelse i religiös mening, ansåg forskarna. Personen ifråga skulle inte övertygas till en tro. Forskarna ansåg det vara meningslöst att uppmana klienten att överlämna sig till ett sätt att leva som han inte visste något om. För att kunna besluta om han verkligen *ville* förändras behövde den kriminelle information.

Eftersom han inte kunde konvertera till något amorft var det vår uppgift att definiera vad denna omvändelse innebar. (s. 36)

En intentionsförklaring (*statement of intention*) ansågs vara tillräcklig som en början. Huruvida *intention* skulle komma att skifta till *övertygelse* kunde inte förutses.

Till att börja med måste den kriminelle ha fått nog av sig själv. (s. 36)

Det var till forskarnas fördel att de aktuella männen hade erfarenhet av (övergående) faser av avsky inför sin kriminalitet. Forskarna prioriterade dem som föreföll vara i en sådan fas av självvämjelse. Man försökte visa dem hur deras liv varit och försökte undervisa dem om hur deras liv kunde bli efter *omvändelsen*. Männen påmindes barskt om de utvägar som står till buds för en kriminell: brott, självmord eller förändring.

Forskarnas hållning hade förändrats från en amoralisk attityd till *en betoning på moraliskt leverne i mycket starka termer*. Ordet *ansvar* fanns men ansågs alltför oprecist och samtidigt begränsat. Man ville åt *en uppsättning av mentala processer*. I en särskild grupp av patienter formulerades – under åtskilliga timmar per vecka i tre månader – *principer för ansvarsfullt tänkande och handling*.

Vi undervisade kriminella om principer som var andra natur för ett ansvarsfullt skolbarn men helt nya för dem. (s. 37)

Ansträngning, tillit, beroende, ansvarsfulla initiativ, tidsperspektiv, hänsyn till konsekvenserna för andra och ansvarsfullt beslutsfattande fanns bland ämnena.

Om implementerade skulle dessa tankemönster för ansvarsfullhet vara oförenliga med gamla mönster och i sinom tid ersätta dem. (s. 37)

Forskarna fungerade mer och mer som lärare och mindre som traditionella psykiatrer. Men *undervisning* i sig var ett otillräckligt medel för förändring. Det krävdes *implementering*. Och det krävde *försakelse* från patienternas sida.

För att kunna bli fria måste de kriminella bli detta programs fångar. (s. 37)

Det fanns emellertid ett stort gap mellan undervisning och implementering. De kriminellas kunskap om "redskapen" för förändring förblev "akademisk". Den nyvunna kunskapen kunde "stängas av" på samma sätt som tidigare hinder för brott kunde blockeras. Serier av diskussion "postmortem" fick hållas.

Tanken att redskapen skulle kunna vara första hjälpen för att förhindra brott visade sig vara en missuppfattning. Det alltför didaktiska ersattes av en "procedurmässig förändring" förlagd till vardagliga situationer. Forskarnas outtröttliga ansträngningar ledde förstas till oklara förväntningar på patientsidan. De kriminella förväntade sig att forskarna på något sätt skulle göra jobbet *åt* dem.¹⁷

Han ville ha garantier och räknade med mirakel. Han väntade sig att andra skulle "motivera" honom. Han väntade på att hans känslor skulle ändras eller på att han skulle bli intresserad av att göra något. (s. 37–38)

Så hade hans liv varit. Han hade intresserat sig för det som gav honom en "kick" och sådant var vanligen oansvariga ting. Han var "inte intresserad" av skolan och "kände inte" för att arbeta. Nu "väntade" han på en förändring.

Forskarna hade kommit fram till att sådant som var viktigt i psykoterapeutiskt arbete – som känslor, intresse och motivation – var irrelevant i arbetet med kriminella. En intressant tanke tog form.

Vi observerade att allteftersom kriminella förändrades *följde* omsider en förändring i motivation, intresse och känslor. Insikt inträffade *som en konsekvens av* förändring. (s. 38, min kursivering)

Behovet av ett obegränsat fullföljande blev tydligt. Ansträngningen måste vara total. En "spricka i muren" (crack in the door), dvs. minsta överträdelse, öppnade oundvikligen falluckan till oansvarighet och brott.

Det var absolut nödvändigt för en kriminell att gå från en extrem i livet till den andra – från total ansvarslöshet till oklanderligt ansvarigt uppträdande. (s. 38)

Den inställningen – hos forskarna – var ett långt steg från deras ståndpunkt några år tidigare. Då såg de "mindre överträdelser" som oviktiga. Det nu oeftergivliga kravet på *oklanderlighet* innebar en varning till de kriminella att förändringsarbetet *aldrig* skulle bli klart och att de *aldrig* skulle kunna vila på några lagrar. Den kriminelle måste bli *en ny människa*, en person som handlade och *tänkte* på ett ansvarsfullt sätt.

Vi betraktade självbelåtenhet som ett särskilt farligt sinnestillstånd. (s. 38)

Forskarna beslöt att inte slösa på berömmet vid framsteg utan hela tiden fokusera på de *ytterligare* korrigeringar som krävdes. Jämförelsen med alkoholism blev oundviklig. En gång alkoholist alltid alkoholist överfördes till "en gång kriminell alltid kriminell" (s. 38).

Frågan om *mening* var ytterst viktig i programmet. Redan som barn hade de kriminella funnit den ansvarsfulla världens förväntningar meningslösa. Men de kriminella var samtidigt missnöjda med det liv de valt. De hade förkastat den ansvarsfulla tillvaron och nu föreställde de sig att det livet skulle vara problemfritt.

I stället för att finna ansvarsfullt liv vara utan problem stötte de på det ena nya problemet efter det andra. (s. 39)

Av självömkan återföll några i "jag kan inte". Det förekom anfall av kriminellt tänkande och ibland våld. Forskarna uppmanade de kriminella att utvärda obehaget och ta världen sådan den var i stället för att kräva en annan.

Man vinner inte tillfredsställelse i den ansvariga världen genom att sitta passiv. (s. 39)

Processen är meningsfullare än uppnåendet. När ett uppnått går man vidare till något nytt. Forskarnas uppgift blev att hjälpa den kriminelle att *förstöra* gamla mönster och att undervisa honom så att han skulle välja att bli ansvarig, och att göra honom kapabel till det valet. Man fann drogmissbrukare vara en särskilt svår uppgift.

Droger erbjöd alltid en snabb och effektiv väg till att uppnå det önskade mentala tillståndet av att vara "tre meter lång" samtidigt som de förjagade tråkigheten hos det ansvariga levandet. (s. 40)

Forskarnas problem var att finna det mest effektiva medlet för att få fram *den kriminellas hela tänkande*, så att korrektiv kunde erbjudas. En ny idé ledde till en ny procedur. Målet var att få grepp om hela spektret av kriminellt tänkande utan begränsning av data. Därefter trodde sig forskarna kunna undersöka hans mentala processer utan förvrängning, tolkning eller tidigare omdömen.

För att uppnå denna fenomenologiska rapportering måste vi träna honom i att observera sitt eget tänkande. (s. 41)

Nu accepterades inte längre att "inget särskilt hänt". Forskarna *visste* att hjärnan ständigt var i farten. Tankefel blev uppenbara och tänkandet – från idé till utförande – kunde observeras.

Genom den fenomenologiska rapporten kunde vi få ett mikrokosmos av en kriminells funktion i livets alla vinklar och vrår. (s. 41)

Feedback från patienterna förfinade forskarnas möjlighet att fungera som förändringsagenter. Men de kriminellas många taktiker för att stänga kanalen mellan forskare och patient motsvarades av forskarnas misstag.

Vi begärde att de kriminella skulle vara självkritiska och vi måste också vara självkritiska. (s. 41)

Ett annat problem var att en del ville förändras bara precis så mycket att de kunde få det bästa av två världar. De ville helt enkelt bli "bättre kriminella". Om de kunde förstå sig själva ytterligare skulle de bli mer framgångsrika i brott.

Önskan att se bra ut medan man opererade i enlighet med gamla mönster ... indikerade för oss att vi inte hade nått fram till "omvändelse". (s. 43)

De kriminella ville alltjämt ha sin exaltation. När de ansåg sig berättigade till det stängde de kanalen till forskarnas ansträngningar. Några ansåg sig kunna nå målen på sitt eget sätt, dvs. att de inte behövde nå hundra procent.

De hade bestämt att de var förändrade nog. (s. 43)

När en patient erhöll större frihet och privilegier blev han stöddig och säker på att kunna gå sin egen väg. De patienter som avbröt sin ansträngning gjorde det på grund av programmets tryck, inte genom forskarnas beslut.

När forskarna betraktade sitt arbete kunde de se följande: De hade övergett traditionella tekniker, särskilt sökandet efter orsaker. Först hade de drivit på och försökt övertala den kriminelle att förändring var det bästa för honom, men senare släppt den ansatsen. Forskarna kom fram till att den kriminelle behövde två typer av utbildning: självförståelse och kunskap om världen utanför kriminaliteten. De insisterade på omvändelse som en indikation på att den kriminelle menade allvar, att det inte bara var munväder.

Men forskarna kunde inte åstadkomma omvändelse genom utbildning. Det fanns ett gap mellan utbildning och implementering. Efterhand förstod forskarna att omvändelse uppnås som en *slutprodukt* av det sätt på vilket människan lever, inte som en startpunkt. Den viktigaste utbildningen måste äga rum *utanför* institutionen, i själva livet. Prat var inte någon giltig indikation på omvändelse. Efter nio år tyckte sig forskarna vara på rätt väg och såg viss framgång.

Arbetet fortsatte även efter 1970. Varje förändring i proceduren gav nytt material som i sin tur ytterligare förändrade proceduren. Bland annat utvecklades benämningen *kriminalitetskontinuum*.

Under flera år observerade forskarna vad de såg som "motsägelser" i den kriminella personligheten. Först när de kriminella betraktades utifrån egna premisser kunde man se att deras tänkande var konsistent. Problemet – paradoxer – uppstod när forskarna blandade *sitt* tänkande med de kriminellas tänkande.

Vi blev mycket effektivare – i att närma oss en person för första gången – när vi kunde visa att vi förstod hans syn på livet snarare än att gräla om den. (s. 45)

Forskarna fann att en person var mer disponerad för ett förändringsprogram om alternativet var fängelse. En viktig inre motivationsfaktor var att forskarna försökte åstadkomma och vidmakthålla den kriminelles avsky för sig själv.

Vi försökte visa honom vilken rutten person han var. Vi var frispråkiga i vårt fördomande av hans sätt att leva. Det var långt ifrån vår vägran 1961 att ta moralisk ställning. (s. 46)

Samtidigt indikerade forskarna sin vilja att arbeta med personen ifråga, och hjälpte honom att förstå det slags liv han skulle komma att leva om han blev en ansvarig person. Hårt arbete, självdisciplin och uthållighet framhölls som oundgängliga villkor. Men hur skulle den kriminelle kunna förstå allt detta? För honom var det bara ord och i bästa fall ett slags "verbal förståelse". För att visa att en total förändring var möjlig bad forskarna de lite mer avancerade i programmet att delge sina erfarenheter. Men inte alla ville ha del av det liv forskarna försökte räcka fram.

Som en uttryckte saken: "Jag är hellre härskare i helvetet än tjänare i himlen."
(s. 46)

Forskarna tog sig inte an vem som helst. Presumptiva deltagare undersöktes på olika sätt, bland annat för grad av självförakt. Men oftast utestängdes ingen utan de avböjde själva när de fick programmets krav klart för sig. Gruppformen användes först efter inledande intervjuer med en och en.

I regel hade inte forskarna några problem med att få patienterna att inse *hur* kriminella de var. Svårigheten var att få dem att acceptera den disciplin som krävdes för att uppnå något som de var osäkra på om de ens *ville* uppnå. Bara en minoritet av de kriminella valde att delta och forskarna såg en fördel i om en deltagare tidigt snarare än sent bestämde sig för att hoppa av.

Vi hade tillförsikten att om den kriminelle höll fast vid programmets fordringar var det omöjligt att han *inte* skulle nå grundläggande förändring. (s. 47)

Forskarna tillbringade allt mer tid för att utveckla tekniker för förändring snarare än att lära mer om mentala processer. En operativ och produktiv fenomenologisk ansats blev det främsta utfallet av ansträngningarna. Efter hand formaliserades stadierna för deltagandet i programmet. Efter en urvalsprocess skulle den kriminelle delta i en grupp som möttes femton timmar varje vecka i ett helt år. Individuell uppföljning skedde därefter med varierande frekvens.

Samarbetet med Saint Elizabeths Hospital upphörde, bland annat på grund av motsättningar mellan sjukhusets personal och forskarna.

På sjukhuset förekom en stor mängd varierande synpunkter och arbetssätt beroende på vilken läkare som hade ansvaret. (s. 48)

Den inre konsistensen på sjukhuset lyste med sin frånvaro. Sjukhuset som "arena för förändring" visade sig otillräcklig. Den kriminelle behövde vara i samhället under sträng övervakning, men med möjligheter till erfarenheter av familj, arbete och vänner, allt för implementering av nya mönster.

Forskarna rörde sig också bort från det didaktiska. Den rena undervisningen minskade till förmån för kontextuell presentation av viktiga beteckningar i konkreta livssituationer, för större operationalitet.

När en kriminell presenterade sin fenomenologiska rapport gav vi mikroskopisk uppmärksamhet till såväl tankar som handlingar. (s. 48)

Från till synes oviktiga incidenter prövade forskarna att generalisera till jämförbara situationer och sedan vidare till en livssyn. Man började i det konkreta, gick vidare till det generella och hamnade sist i det abstrakta.

Där fanns inte längre några "redskap" i form av abstrakta idéer. Det materialet var nu uppblandat i vår analys av en kriminells dagliga rapport. (s. 48)

En blick ut mot den tidens (1972) debatt och litteratur medförde uppmärksamhet av existencialistiska teman som vilja, val, mening och personligt ansvar.

Vi betonade att kriminella inte är offer. Vi berättade för den kriminelle att vi hade verktygen till hands för att försäkra honom att om han implementerade programmet kunde han bygga ett meningsfullt liv. Detta krävde beslut och implementering av beslutet. (s. 48)

Forskarna sa inte längre att den kriminelle skulle komma att få utstå ett hårt program. I stället försäkrade man klienten att om valet att bli ansvarig var ärligt menat skulle programmet bli lätt. Den kriminelle skulle se programmet som en livlina. *Men programmet krävde ett oklanderligt genomförande.* Den mest utförliga fenomenologiska rapport var utan värde om inte den kriminelle realiserade det han lärde.

En del av våra män förlösade hundratals timmar på att rapportera men stängde inte helt och hållet dörren till brott. (s. 48–49)

Det medförde att tiden med forskarna gick åt till "bekännelser" och "post-mortems". *Dörren till överträdelser måste stängas helt.* Misstag kunde man tolerera – på grund av ovana med ansvarigheten – men *inte* ett kriminellt tänkande.

Forskarna vägledde inte längre de kriminella i deras beslut. Beslutet var mindre viktigt än det faktum att man *kommit fram till det* på ett ansvarigt sätt. Om själva beslutet var ett misstag skulle den kriminelle lära från sitt felgrepp. För att utvärdera förändring använde sig forskarna inte bara av patientens egna utsagor utan tillfrågade också andra källor, som familjemedlemmar.

En tydlig förändring inträdde i forskarnas attityd till en kriminells inre förändring och yttersta motiv för att gå in i programmet.

Vår attityd var att det handlade om den kriminelles liv. Han måste göra valet. (s. 49)

Om *han* valde verklig förändring kunde forskarna hjälpa till. Om han valde *egna vägar* skulle det visa sig så småningom. Misslyckandet skulle vara hans, inte forskarnas. Det var alltså den kriminelle som skulle betala priset, inte förändringsagenten.

Det format man nådde fram till startade med en kriminells detaljerade tjugofyrtimmars fenomenologiska rapport. Forskarna undersökte tankeprocesser och tankeinnehåll utan att redigera eller psykologisera. Det kriminella tänkandet påvisades och bemöttes genom rationellt och logiskt resonemang.

Allt som ens påminner om oansvarighet attackeras. Vi vill ta bort varje frö av oansvarighet så att brottets ogräs inte kan gro. (s. 49)

Den kriminelle lär sig en ny uppsättning tankeprocesser som korrektiv. Beslutsprocesserna diskuteras in i minsta detalj. Implementering av det inlärdas krävs för att evaluering och ytterligare korrigerande ska kunna ske vid nästa möte.

Programmet betonar vikten av att självföraktet bibehålls och att den fruktan tjäna som hörnsten och vägledning till ett ansvarsfullt leverne. (s. 50)

Vilja och uthållighet blev operationella koncept och forskarna säger sig vara förvånade över effektiviteten i sina procedurer, för att eliminera kriminellt tänkande och ersätta det med ansvarsfullt eftersinnande och handlande.

Forskarna följde en del av sina patienter under mer än tio år, även de fall som misslyckades eller endast kortvarigt fanns i programmet. Några ville skryta med hur bra de klarade sig på egen hand men de flesta hade andra grunder för att behålla kontakten.

Vi hade visat dessa män en kunnighet, en hängivenhet och en ansats som de inte hade mött på annat håll. (s. 50)

Det positiva resultat som forskarna så långt kunnat redovisa var i form av "ett dussin män som fungerar oklanderligt" (s. 50). De menar att andra som har granskat dem har funnit graden av förändring vara i det närmaste otrolig.

Forskarna menar sig presentera en berättelse av "sökande" (search) snarare än "undersökande" (re-search). Det här (utförligt) presenterade kapitlet handlar om svårigheten att "omvända" kriminella. Men betoningen har legat på det än större problemet med att "omvända" forskarna själva. Endast långsamt och gradvis kunde de leda "heliga kor" till slakt.

Vi var i sanning "motsträviga konvertiter". (s. 51)

Ett sökande som detta kräver, skriver forskarna, både idealism och realism. Det kräver också att den som försöker åstadkomma förändring hos andra även är självkritisk och beredd att själv förändras.

5 Teori och diskussion

Vi vet alla vad som är rätt och fel men *vi lever inte* efter det. Det är en biblisk visdom som ingalunda gäller enbart kriminella.

Ty jag förstår inte mitt sätt att handla. Det jag vill, det gör jag inte, men det jag avskyr, det gör jag. (Rom 7:15)

Konstaterandet är samtidigt *den centrala kärnan* i det här beskrivna påverkansprogrammet. Vi vet vad som är rätt och fel men vi har inte kraften att göra det rätta. Eller vi vill inte? Vad krävs? Det handlar om att backa upp våra värderingar (tanken) med känslan (i "bröstkorgen"). Det är en grundförutsättning som egentligen är viktigare än att vi – i vår hjärna – vet, har fått information, känner till, är medvetna om och kan skilja emellan vad som är rätt och vad som är fel. Det är känslan, den som planteras samtidigt som vi får i oss grundläggande värderingar som ska se till att inte "buken" – våra animala ingivelser – får bestämma våra handlingar så att vi gör tvärsenot vad vår hjärna vet är rätt (Lewis 1957).

För den som anses ha en kriminell livsstil har något fallerat mer än för oss andra. I det läget är det personalen på vårdande och påverkande institutioner som är kruxet. De har i sin hand nyckeln till problemets lösning, kanske inte främst i form av vetenskapliga metoder utan i form av *sin egen inre hållning* till detta med rätt och fel, till moralen. Men i det längre perspektivet hjälper det inte ens att vårdarna vet vad de ska göra. Dessutom krävs att *alla vi andra* ständigt bättrar oss.

Kognitiv vetenskap

Rällsögårdens ledning försäkrar att man har *ett kognitivt förhållningssätt* i sitt samlade utbud av *strukturerad* behandling. Mot bakgrund av att den kognitiva vetenskapen är en omfattande, mångfacetterad och inte oomstridd disciplin är det berättigat att undra vad Rällsögårdens styre menar, närmare bestämt.

För krimprogrammet är det enklaste svaret att man utgår ifrån och tror på att följden *tanke* → *känsla* → *handling* representerar en logisk kedja av företeelser (fenomen) som – om praktiserad – på sikt möjliggör en omstrukturering av den kriminelles beteende. Genom att lära sig tänka annorlunda uppkommer "rätt" känsla som kommer att följas av "rätt" handling.

Följande avsnitt hämtar sitt resonemang i huvudsak från inledningen till en antologi med den betryggande titeln *The Foundations of Cognitive Science*

(2001). Antologins bakgrund är en internationell konferens i ämnet i Lissabon år 1998.

Ett stort antal akademiska discipliner är engagerade i den kognitiva vetenskapen. Trots det försöker man upprätthålla föreställningen om ett enda teoretiskt företag. Bland de inblandade vetenskaperna finner vi neurovetenskap, lingvistik, filosofi och psykologi. Även antropologin är förstås insyltad. Det handlar om det mentala systemet, intellektet, hjärnan, språket, världen och handling. En vanlig definition av den kognitiva vetenskapen är att det handlar om det vetenskapliga studiet av intellektet (mind) och av dess roll i produktionen av intelligent (målmedvetet, målorienterat) beteende (s. xii).

Det engelska ordet *mind* är inte enkelt att översätta. I ordboken har det ett otal synonymer, en uppräkningslista som dock börjar med *intellect*. Jag har därför tills vidare utsett det svenska ordet intellekt. I ett svenskt synonymlexikon föreslås förstånd, intelligens och fattningsgåvor som alternativ till intellekt. I ordboken anges följande innehåll för ordet intellekt: "sammanfattningen av själsliga egenskaper som är inriktade på systematiskt tänkande och analys ibl. med tonvikt på själva förmågan till el. intresset för tänkande och analys" (Nationalencyklopedins ordbok).

Branquinho påpekar att termen intellekt (mind) vanligen inte enbart syftar på det mänskliga intellektet utan generellt gäller intellektet hos varje intelligent informationsbearbetande system. Där inkluderas djuren, naturligtvis, men även "maskiner och artefakter" (s. xii). Man kan hursomhelst inte utesluta att alla dessa har mental aktivitet i någon relevant mening. Det är förmågan till intelligent informationsbearbetning som avgör saken.

Den underliggande tanken i den kognitiva vetenskapen är att intellekt i huvudsak bearbetar information eller – givet att kognition är just informationsbearbetning – att intellekt (mind) i huvudsak är kognitiva mönster (devices). Denna idé tycks vara "ganska genomgripande i nutida kognitiv vetenskap".

I själva verket tycks det till och med vara en av de få väsentliga grundläggande antagandena på området som så här långt har varit relativt immuna mot kontrovers. (s. xii)

Två motsatta metodologiska tankeskolor finns för närvarande i den kognitiva vetenskapen, nämligen klassiska eller symboliska ansatser till intellektet respektive "konnektionistiska" eller icke symboliska ansatser.

Vad menar man då med intellektets (eller hjärnans) informationsbearbetande aktivitet? De processer som är involverade gäller mottagandet, förvarandet, återfinnandet, modifierandet och överförandet av information av olika slag. Visuell perception och språkförståelse är, skriver Branquinho, "paradigmatiska" exempel på informationsbearbetning. Villkoret informations-

bearbetning öppnar naturligtvis för en rad mentala fenomen att inkluderas i den kognitiva vetenskapen. "Erfarenheter" och "upplevelser" till exempel faller tydligt innanför den kognitiva ramen.

Två relativt okontroversiella grundläggande påståenden kompletterar antagandet om informationsbearbetning. Påståendena är svar på följande frågor.

- a) Vad är det i allmänhet som bearbetas av det "kognierande" intellektet (eller hjärnan)? Med andra ord, av vilken natur är den information som manipuleras av intellektet (eller hjärnan)?
- b) Vilken är den allmänna formen hos denna bearbetning? Hur ser den ut och hur går den till? (s. xiv)

Svaret på fråga a) är att det huvudsakligen handlar om "mentala representationer". Dessa representationer "avspeglar" sådant som finns utanför men i närheten av systemet, som objekt, händelser, situationer osv.

När det intelligenta informationsbearbetningssystemet hos ett intellekt (eller en hjärna) utför kognitiva uppgifter är det mentala representationer som bearbetas. Det kan vara "enkla" uppgifter som att upptäcka närvaron av ett rovdjur i närheten eller mycket komplexa uppgifter som att bevisa ett matematiskt teorem.

Beroende på smak, eller teori, eller syfte, kan man tänka på mentala representationer som bilder, scheman, symboler, modeller, ikoner, sentenser, kartor osv. Deras uppgift är att förse systemet med den information de behöver för att kontrollera sitt beteende och vägleda sina interaktioner med omgivningen. (s. xiv)

Mentala representationer kan antas framställa inte bara aspekter av och tillstånd hos den *yttre* världen utan även aspekter av och tillstånd hos den *inre* världen, systemets inre tillstånd. Representationerna kan förväntas använda varje "bärare" som visar sig användbar för uppgiften.

Bearbetningen (fråga b) karakteriseras som i huvudsak bestående av en serie beräkningar utförda av systemet (eller av dess intellekt eller hjärna). De kognitiva uppgifter som intellektet utför består i att på ett effektivt sätt generera vissa mentala representationer som outputs med utgångspunkt i vissa mentala representationer som inputs. Två antaganden förutsätts således, hos såväl den symboliska som den icke symboliska kognitionsmodellen; "antagandet att intellektet (mind) representerar och antagandet att intellektet (mind) beräknar (computes)" (s. xv). Branquinho noterar att dessa fundamentala förutsättningar blir kontroversiella så fort man försöker att "sätta kött på benen" och bli lite tydligare om såväl mentala representationer som "komputationerna".

Man kan ha synsättet att de mentala representationer som är involverade i kognition till sitt väsen är symboliska eller lingvistiska, att de är satser i ett

”tankespråk”. Och man kan vilja koppla den föreställningen till idén att de beräkningar som är involverade i kognition liknar operationen i en dator, och alltså består i tillämpningen av rent formella regler eller procedurer på syntaktiskt definierade språkliknande mentala representationer (s. xv). Något sådant är emellertid ingalunda immunt mot kritik. Men det definierar delvis det klassiska, ortodoxa eller symboliska synsättet på kognitiv vetenskap. Den är, skriver Branquinho, alltjämt inflytelserik men numera i hög grad kontroversiell.

I den rivaliserande konnektionistiska (icke symboliska) inriktningen finns det alltjämt plats för mentala representationer och beräkningar på dessa, men konnektionistiska representationer och beräkningar är radikalt annorlunda. Mentala representationer är definitivt icke symboliska och icke lingvistiska och representerar inte på samma sätt som ord och satser representerar.

Enligt vanliga versioner av konnektionism bör intellektets informationsbearbetningsaktivitet betraktas som till sitt väsen länkat till och omöjligt att skilja från dess fysiska medium: hjärnan. (s. xvi)

I den konnektionistiska kopplingen mellan kognition och dess fysiska förutsättning, hjärnan, faller möjligheten bort till en jämförelse med digitala datorer. Komplexiteten växer starkt trots att även konnektionisterna måste arbeta med förenklingar.

Kognition modelleras på basis av artificiella neurala nätverk, strukturer som på ett förenklat sätt imiterar de komplexa operationerna och processerna hos hjärnan. (s. xvi)

Även denna inriktning är kontroversiell men har accepterats av många kognitiva forskare, särskilt inom kognitiv neurobiologi.

Utvecklingen tycks visa, skriver Branquinho, att kognition i själva verket *inte är allt* när det gäller intellektet, som är av intresse för kognitiv vetenskap. Det gäller även om man intar en ”liberal” position och utöver det strikt kognitiva eller konceptuella vad gäller händelser och tillstånd även inkluderar sfären av upplevelse och erfarenhet.

Termen ”kognitiv vetenskap” antyder en begränsning till ”kognition”, skriver Branquinho, dvs. till studiet av informationsbearbetande aktivitet sådan den äger rum i perception, minne, kunskap, språklig förståelse, slutledning, problemlösning osv. Trots det fokuserar den kognitiva vetenskapen alltmer på vad som vid första anblicken är *icke kognitiva* mentala processer, tillstånd och händelser, särskilt de som tillhör de så kallade viljebestämda och emotionella delarna av intellektet. Branquinho utgår här ifrån en ”klassisk” tredelad bild av det mentala livet, enligt vilken intellektet (mind) ses som upp-

delat i de separata områdena kognition, vilja till handling (konation) och affekt.

Antingen är de ifrågavarande mentala fenomenen i slutänden korrekt beskrivbara som genuina exempel på informationsbearbetande aktivitet och visar sig i botten vara av kognitiv natur, eller är en adekvat ombeskrivning nödvändig av området kognitiv vetenskap, en ombeskrivning som bland annat skulle inkludera en revidering av uppfattningen av intellektet som en informationsprocessor. (s. xvii)

En avsevärd mängd forskning har alltså pågått inom den kognitiva vetenskapen, angående mentala fenomen som inte enkelt kan reduceras till eller som inte i sin kärna involverar kognition eller informationsbearbetning. Emotion är ett sådant fenomen. Ett av de heta ämnena är just i vilken grad kognition är involverad i emotion. Att kognition *finns* i emotionen tycks man vara enig om. *Medvetenhet* är ett annat fall, *moral* ett tredje.

Branquinho redovisar två relaterade huvudslag av forskning inom den kognitiva vetenskapen. Det ena slaget handlar om att klargöra och belysa de mer grundläggande beteckningar som disciplinen använder, till exempel information, kunskap, begrepp, medvetenhet, kognition osv. Det andra slaget handlar om högst generella och spekulativa frågor som intellektets natur, kognitionens natur och kropp-själ-problemet.

Branquinho urskiljer tre teman som tilldragit sig särskild uppmärksamhet. Ett tema gäller relationen mellan intellekt och hjärna, eller snarare mellan intellektet och det centrala nervsystemet. Ett annat gäller intellekt och språk där språk inte bara kan vara ett "naturligt" språk som svenska utan även varje annat symboliskt system. Ett tredje tema handlar om intellektet och världen, bland annat om bådars evolutionära historia.

Sammanfattningsvis kan man kanske säga att den kognitiva vetenskapen eventuellt står inför att öppna sig mot skikt av vårt medvetande som ligger "under" eller "före" våra kognitiva kapaciteter. Om det är riktigt finns också en öppning för den förskjutning som förespråkas i den här rapporten, mot en ökad betoning av frågan om moral och metamorfos.

Intellektet

Med utgångspunkt i ordet *omvändelse* – som inte bara förekommer hos Yochelson och Samenow utan även antyds hos Bergström (*Häftet*) – kan den tanken prövas att det finns en förändringsmöjlighet som går *utöver och bortom det kognitiva*. Branquinho redovisar hur den kognitiva vetenskapen alltmer intresserar sig för de *viljebestämda* och *emotionella* delarna av hjärnan (mind), dvs. områden som åtminstone inte vid första anblicken tillhör gruppen kognitiva processer, tillstånd och händelser. Det finns eventuellt en murbräcka i den kognitiva vetenskapens självbild.

Kanske är det läge att ta ytterligare steg bort från den moderna epistemologi som alltjämt är fången i Descartes modell.¹⁸ Huston Smith ger oss en introduktion.

Finns det en kunskapsförmåga som inte har utvecklats ur vår sinnesutrustning utan i stället föregår och bemyndigar sinnena medan den gör mycket mer? Min *konklusion* är att det finns ett sådant organ. (Smith 1993:17)

Smith kallar inledningsvis detta "organ" för *Hjärtats öga* för att senare gå från det symboliska och metaforiska till det abstrakta och filosofiska och kalla det *Intellektet*. Han koncentrerar sig på *en* viktig anledning till att uppmärksamma detta Intellekt.

Det gör det möjligt för oss att komma från det vetande subjektet till dess objekt, från det epistemiska subjekt som *känner till* det objekt som det känner till. (1993:17)

Den moderna epistemologins oförmåga att åstadkomma denna skarv står, menar Smith, för en stor del av vår tids förvirring. En konsekvens av denna tids villervalla är föremål för Rällsögårdens behandlingsprogram i allmänhet och dess krimprogram i synnerhet. Alltså står mycket på spel och frågan är viktig.

Smith konstaterar att vi på ett ödesdigert sätt överförenklar när vi tror att vi i vårt inre är själ (mind) och i vårt yttre den kropp som läkaren handskas med. Descartes förenklade kropp-själ-dualism räckte långt på vägen mot att avlägsna Gud och ande från vår omedelbara medvetenhet. Den gjorde det, menar Smith, genom att avlägsna de mellanliggande utrymmena i det mänskliga jaget. Dessa mellanrum har ingen mening för det moderna. Trots det säger oss den mänskliga intuitionen att det *finns* något vid sidan om "mind and matter", något "bortom bergen". I vår tid ger denna intuition upphov till forskning i parapsykologi och intresse för olika former av så kallad New Age (1993:19).

Denna uppmärksamhet är lovvärd menar Smith men den förlorar sig i förvirrelse utan en "vägkarta". Smith redovisar flera vishetsstraditioner som tar upp olika former av en och samma verklighet där benämningen *Hjärtats öga* kommer från islamisk mystik (sufism).¹⁹

Med det filosofiska Intellekt som benämning på förhandenvarande "objekt" tänker sig Smith att återvinna balansen hos den syn på det mänskliga intellektet (mind) som föregick den moderna vetenskapens uppstigande och dess centrala representant Descartes. Men den synen har gått så förlorad att Smith måste börja från början.

Genom att arbeta mig bakåt från hur vi nu tänker på intellektet ska jag hävda att vi förbiser saker som våra föregångare hade bättre reda på. Det som intresserar mig smälter samman, som jag har sagt, i begreppet Intellekt. (1993:22)

Smith presenterar välkända exempel på saker vi gör utan att förstå hur det går till, saker vi kan utan att kunna förklara *hur* vi kan. Omedveten förmåga får oss att utföra enormt komplicerade uppgifter. Denna talang finns hos oss alla och är viktig inte bara för vårt tänkande utan också för vårt praktiska liv, via en *dygd* som Smith kallar *klokhed* (prudence).

Klokhed är en subliminalt rörlig men fokuserad koncentration som ... (som i kognition) arbetar för oss instinktivt utan att vi vet hur den arbetar eller ens tänker på den som en särskild operation. (1993:23)

Dygden fungerar som ett gyroskop. Det övervakar våra benägenheter och dirigerar våra "ja" och våra "nej" – "dessa viljans två magiska ord" (1993:24). Men för att göra detta spinnas inga system av tankar och idéer.

I stället syntetiserar den allt vi har lärt oss och för fram denna syntes till varje beslut vi tar. (1993:24)

Det kan förefalla som om varje beslut sker *ad hoc*, spontant och genialt och mestadels lämpligt.

Men dess spontanitet är bara skenbar för om vi reflekterar över saken finner vi att alla dess *ad-hoc*-svar uppkommer från en helhet som dirigerar dem och gör dem lämpliga. Dess aktiviteter är häpnadsväckande äkta. (1993:24)

Den odelade sanningen hos vårt varande – ur vilken allt detta kommer – innesluter och inspirerar allt det vi medvetet och även omedvetet gör. Det ger våra liv deras *form och stil*, och ser till att varje handling och varje beslut reflekterar denna stil (Smith 1993:24).

Vår stil är enligt detta resonemang egentligen inte något ytligt, inget påklistrat som är möjligt att när som helst byta ut. (Det är alltså något annat än "livsstil".) Inte heller är vår stil något vi delar med andra. I stället är vår stil det synliga resultatet av vår inre helhet, vår visdom, vårt Intellekt.

Vi vet inte hur denna helhet arbetar, betonar Smith. Kanske bör vi också, om vi följer C S Lewis (1957), förhålla oss kallsinniga till vetenskapliga försök att "avslöja" även detta. Risken är kanske stor att vi i så fall än en gång förleds till en förenklad "klarsyn".

Smith hävdar att Intellektet skiljer sig från "tyst kunnande" (tacit knowing) och han avvisar tanken att mentala operationer som vi inte kan förklara rider på vågen av enklare operationer som i sin tur går att rationellt förklara.

Jag för min del antar det motsatta, att Intellektet föregår och är den drivande kraften hos alla andra slag av vetande. (1993:24)

Smith försöker bevisa sin tes med ett intressant om än intrikat exempel – den talande papegojan. Med en helt annan talapparat än människans lyckas

papegojan reproducera ord och skratt så exakt att vi ibland luras. Den kognitiva psykologin bygger på en evolutionär hypotes. Slumpmässiga responser på givna stimuli stärker stimulusresponser som är adaptiva, som fungerar. Men människan och hennes tal och skratt kom långt *efter* det att papegojans adaptiva mekanism fanns på plats.

Vi har här en *ad-hoc*-bit av intelligent handling, framburen av någon form av intelligens inom papegojan som inte kan förklaras av dess evolutionära betingelse. (1993:26)

Så långt har vi således två påståenden om Intellectet.

- a) det opererar subliminalt och mysteriöst, och
- b) det *föregår* och *möjliggör* enklare kognitiva komponenter snarare än här-rör från dem.

På denna grund ställer Smith sin tredje proposition.

- c) Intellectet förbinder oss med världen. Genom att arbeta genom våra sinnesorgan för det världen till oss genom sinnena, medan det genom hjärnbarken gör det möjligt för oss att tänka om världen och resonera allmänt. (1993:26)

Det är denna tredje egenskap som är Smiths viktigaste skäl till att introducera Intellectet. Allt som möjligen kan ge oss hopp om att kunna avlägsna den sprängkil som moderniteten har drivit in mellan oss och vår värld förtjänar uppmärksamhet. Smith misstänker att roten till vår tids alienation är att vår moderna epistemologi inte leder oss från subjekt till objekt. Descartes hade sina skäl men vår tid har sina behov och Smith ser inget skäl till varför Descartes behov ska fortsätta att fjättra oss.

Den cartesianska förändringen från "mind-as-reason" till "mind-as-inner-arena" [markerade] triumfen hos sökandet efter visshet över sökandet efter vishet. [Den öppnade] vägen för filosofer att antingen uppnå strängheten hos matematikern eller den matematiske fysikern eller att förklara uppträdandet av stränghet på dessa fält, snarare än att hjälpa människor att uppnå sinnesfrid. Vetenskapen snarare än levandet blev filosofins objekt och epistemologin dess centrum. (Rorty 1979:61 citerad hos Smith 1993:28)

Smith ställer i förbifarten frågan om Intellectet är divint. Han tycks dock inte anse frågan vara särskilt viktig. Det är viktigare att erkänna Intellectets existens och dess avgörande betydelse.

Om vi nu lyckas acceptera att Intellectet finns, sådant Smith har presenterat det, återstår frågan om dess förhållande till utbildning (förändring).

Intellectets utbildning är förbunden med utbildning för dygd, fastslår Smith. Och en viktig komponent i den traditionella epistemologin var termen *adequatio*, vilket innebär att utbildningen av Intellectet måste vara *adekvat*, dvs. ske på ett sådant sätt och med sådana medel att Intellectet kan ta emot.

Därför följer att om det finns andliga objekt krävs det andliga urskilningsförmågor för att notera dem. I mänskliga varelser är Intellectet denna förmåga. (1993:30)

I dag föreligger inte, menar Smith, någon allmän enighet om att andliga realiteter existerar, än mindre vad något sådant skulle kunna vara. Föreställningar om kunnandets möjlighet föreligger således det andliga förutan.

För inte så länge sedan var det annorlunda. Smith berättar anekdoten om studenten vid *Baillol College* som anförtrodde sin lärare att han förlorat sin tro på Gud, och som beordrades att finna den igen före frukost nästa dag, och han refererar uppgiften att Harvarduniversitetets baktjoeka *Statement of aims* för grundutbildningen helt saknar ordet "sanning".

Lära ut dygd

Om krimprogrammet är en form av undervisning, vad är det då som lärs ut? Enligt det kognitiva förhållningssätt som sägs präglade Rällsögårdens behandlingsarbete skulle väl ämnet vara "rätta tänkesätt". I krimprogrammet försöker ledarna att träna klienterna i att *tänka* rätt för att de sedan ska kunna *handla* rätt. Betoningen på det kognitiva innebär att man koncentrerar sig på den medvetna tankeförmågan, den medvetna informationsbehandlingen.

Det är i linje med rådande uppfattning – inom både SiS och SoS – att behandling av klienter med sociala problem ska baseras på metoder och tänkesätt som är identifierbara, medvetna och möjliga att vetenskapligt urskilja, diskutera och pröva, om man så vill ett slags *metodism*. Denna inriktning genomsyrar även Rällsögården. Det viktigaste och det eftersträlvade är att behandlingen har *struktur*, att man *vet* vad problemet är och att man *förstår* hur det ska behandlas.

De låga (om än realistiska) förväntningarna, internt och externt, på tydliga resultat från behandlingen av kriminella och missbrukare och – frestas jag säga – det därav följdriktiga utfallet, kunde eventuellt stämma till eftertanke. Finns det alternativ?

Den möjlighet som eventuellt står till buds – alternativet till ett strikt kognitivt synsätt – är att tränga längre ned och bakom det som synes vara. Smith talar om att "öppna Hjärtats öga" (1993), Bateson om "Hjärtats reson" (1972:138) och "inkorrekt epistemologi" (1972:313). Huxley talar om "nåd" (hos Bateson 1972:128) och i traditionell kristendom är "omvändelse" en välkänd och arketypisk möjlighet. Kan fenomenet *dygd* vara en nyckel?

Och kan dygd läras ut? Det är ämnet för Platons *Protagoras*. Leroy Rouner (1993) är min ciceron. Frågan är alltså inte om man kan lära sig dygd utan om

dygd kan läras *ut*. Ur Sokrates synvinkel är det generella syftet med undervisning *inte* att lära ut definitioner eller bibringa information.

Syftet med att undervisa någon om mod är att göra någon modig. (Rouner 1993:141)

Sokrates fråga till den yngling som vill ha filosofens hjälp att bli elev hos Protagoras är grundläggande menar Rouner.

”Vad kommer han att göra av dig?”

Läroplansdebatten tenderar att missa den poängen. Men den kritiska frågan efter årtal på undervisningsanstalt är inte primärt mängden erhållen *information* utan graden genomliden *transformation*. Frågan är *vem* studenten har blivit i processen. ”Vad har de gjort av dig?” Det handlar om *transformativ kunskap*.

Om vi *verkligen* visste vad dygd innebär skulle vi *vara* goda. (Rouner 1993:142)

Etikens grundfrågor – kärlek, dygd, lojalitet och liknande – är långt ifrån klara och distinkta fenomen. De är som moln snarare än som glaciär. Som mysterier. Kan man lära känna ett mysterium? Och kan det läras ut? Hos Sokrates, skriver Rouner, förenar *kunskapens djupaste dimension* hjärta och sinne, vilja och förståelse.

Problemet är inte huruvida *etik* kan läras ut. Etik är inte ett mysterium; det är en intellektuell struktur av moraliska principer. Etik *per se* är bara det stumma stadgandet av sociala borden. (1993:142)

Dygd däremot är en sång. För att känna dygden måste man sjunga rent. Kan själen sjunga? frågar sig Rouner. Kan den *läras* att sjunga?

Dygd är ett mysterium, en sång, en transformerande vision. (1993:142)

Rouner tar hjälp av Illich, Gandhi och Sokrates och närmar sig efterhand svaret på frågan om dygd kan läras ut. Det måste hursomhelst ske i en kontext.

Vår fråga handlar om att lära ut dygd *i ett sammanhang* (in context). (1993:143)

Och det handlar om att inte acceptera ”service” som ersättning för ”värde”. Socialt arbete är *förbättring av samhällsgemenskapen*, inte service.

Människan består av tre delar, kropp, själ och ande. Av dem är anden det enda permanenta elementet i människan. Kropp och själ fungerar på grund av den. Alltså kan vi kalla det utbildning (education) som uppenbarar andliga kvaliteter. (Gandhi, återgiven av Roy (1984:44), citerad av Rouner 1993:146)

Slutsatsen tycks bli att man inte kan "undervisa i" (teach) dygd, "men man kan hjälpa människor att komma till den plats där de kan lära den för sig själva" (Rouner 1993:149).

Om dygd är en sång är det en sång sjungen med ens egen röst, och ett viktigt syfte med högre utbildning är att hjälpa studenter i såväl konst som vetenskap att finna sina egna röster som artister eller forskare. (Rouner 1993:150)

En personifiering av utbildningen innebär alltså, skriver Rouner, en ökad uppmärksamhet och inriktning på den "andliga naturen", märk väl inte bara hos eleven utan även och samtidigt hos läraren. Andlig/inre natur (inwardness) är inte en *psykologisk* kategori utan en *andlig*.

Ande (spirit) är inte bara vad som mest definitivt karakteriserar någon som en individ. Det är också en indikation på vad som driver den karaktären, dvs. vad någon djupast bryr sig om. Anden hjälper själen (mind) i det ögonblick då den når bortom den empiriska erfarenhetens dialektik, till den "synoptiska insikt" som handlar om själva dygdens natur. Det är anden som lär själen att sjunga, med sin egen röst. (Rouner 1993:151)

Det är mot denna bakgrund uppenbarligen inte lätt att lära ut dygd. Få utbildningsprogram innehåller i dag elementet "ande" och att "lära sig" något inkluderar i dag knappast någon beredskap (hos eleven) för egen inre transformation. Att transformeringen dessutom skulle kunna innefatta läraren är närmast otänkbart.

Rouner uppmärksammar de många faror som finns i en personifierad undervisning men menar att de kan övervinnas. Konservatorier och liknande, för konstutbildning, har en inbyggd modell för att "finna sin egen röst", och genom sträng disciplin skyddas studenterna från sentimentalitet och överpersonifiering.

Personlig transformation är uppenbarligen en hjärtesak för konstutbildningen och bör i hög grad kunna gälla även annan utbildning. Behovet av sådan personlig förvandling är utan tvivel stort, inte bara vid våra institutioner för vård av missbrukare och kriminella. Frågan är i vilken mån personal vid "institutioner" är beredda på *egen* inre förändring. En sådan beredskap tycks nämligen vara ett villkor.

Dygden och klientens val

Klienten har alltid ett val. Det påståendet är vanligt på Rällsögårdens behandlingshem. Tesen riktas i regel (in)direkt till klienten. "Man har alltid ett val!" Det låter riktigt men är samtidigt bestickande. Anledningen till att klienten befinner sig på Rällsögården – som deltagare i krimprogrammet – är kanske inte att han har valt *fel* utan snarare att han inte har *kunnat* välja eller helt enkelt inte *förmått se* valögonblicket. Klienten tycks inte ha sett sig stå inför något val, åtminstone inte inför ett val mellan rätt och fel. Den bristen på valmöjlighet – inte bara för så kallade missbrukare och kriminella – är kanske den viktigaste grunden och orsaken till problematiska belägenheter, enskildas och samhällets. En teori om detta finns att hämta hos Zygmunt Bauman. Enligt Bauman är dilemmat lika aktuellt för oss som det var för romarna.

Är moral utlärd (taught) eller residerar den i den mänskliga existensens själva förhållningssätt (modality)? Uppstår den ur socialisationsprocessen eller finns den "på plats" innan all undervisning startar? Är moral en social produkt? Eller är det snarare som Max Scheler insisterade tvärtom: medkänslan, substansen av allt moraliskt beteende, är en nödvändig förutsättning för allt socialt liv? (1991:138)

Alltför ofta avfärdas frågan, menar Bauman, som akademisk, suspekt, metafysisk. Sociologerna anser till och med frågan vara avgjord sedan länge. I den sociologiska praktiken är den en icke-fråga.

Åtminstone för sociologerna är samhället roten till allt mänskligt och allt mänskligt uppstår genom social inläring. (1991:138)

I den sociologiska diskursen kan man inte, menar Bauman, *tala* om moral annat än som resultatet av socialisation och lärande.

Den livsform som upprätthålls av sociologins språk innehåller inte socialt osanktionerad moral. (1991:138)

Sociologin kunde kanske tålas om inte stora saker stode på spel. Bauman positionerar sitt argument genom att nämna orden Auschwitz, Hiroshima och Gulag, och han presenterar sin grundläggande tes.

Efter att ha utdekreterat eller omöjliggjort sådana distinktioner mellan gott och ont som inte bär samhällets sanktionerande stämpel kan vi inte på allvar avkräva individer moraliskt initiativ. (1991:139)

Individens ansvar för sitt moraliska val kan inte utkrävas om det valet är *föreskrivet* av *samhället*. Normalt önskar vi inte heller ställa ett sådant krav därför att det kunde öppna för ett moraliskt ansvarstagande som kunde underminera samhällets lagliga rätt.

Baumans artikel är delvis en erinring om hans bok *Auschwitz och det moderna samhället* (1989, 1998) där han vänder sig mot hur förintelsen har betraktats, med den tvåsidiga effekten av att marginalisera nazisternas brott – som en eruption av förmodernt barbari – och samtidigt *frita* moderniteten från ansvar.

Den etiologiska myten om modern civilisation som en förnuftets triumf över passionen, och en understödjande tro på denna triumf som ett otvetydigt progressivt steg i moralens historiska utveckling. (1991:141)

Uppfattningen att vår europeiska historia representerar höjandet av "mänskligheten" (humanity) över "djuret i människan" som den rationella organisationens triumf över livets brutala grymhet är, menar Bauman, ohållbar. Lika ohållbar är föreställningen om det moderna samhället som en "otvetydigt moraliserande kraft" liksom att dess institutioner är "civiliserande krafter" och dess tvingande kontroll "en fördämning som försvarar bräcklig mänsklighet mot de animala passionernas störtfloder" (1991:142).

Svårigheten att påvisa denna ohållbarhet ligger, påminner Bauman, i att den sociologiska diskursen – som alla diskurser – *konstruerar* sina objekt medan den gör anspråk på att *beskriva* dem. Samhällets moraliska auktoritet är, skriver han, självbevisande i den meningen att allt beteende som inte överensstämmer med samhällets sanktionerade regelverk per definition är omoraliskt.

Socialt sanktionerat beteende förblir gott så länge som all samhällligt fördömd handling definieras som ond. (1991:142)

En ond cirkel alltså. Att använda det sociologiska språket innebär att acceptera den världsbild det språket frammanar.

Ontologiskt innebär struktur, skriver Bauman, relativ enformighet, händelsemonotoni. Epistemologiskt medför struktur därmed förutsägbarhet. Och vi talar om struktur närhelst vi träffar på ett utrymme inom vilket sannolikheterna inte är slumpmässigt fördelade. Det är i den meningen människans miljö är "strukturerad".

En ö av regelbundenhet i havet av slumpmässighet. (1991:142)

Det som åstadkommit detta – en prekär regelbundenhet – är den sociala organisationen. All social organisation – målinriktad eller sammanförande – består menar Bauman i att *underställa* dess enheters uppträdande antingen *instrumentella* eller *procedurmässiga* utvärderingskriterier. Än viktigare är att alla *andra* kriterier underkänns och undertrycks.

Bland de grundprinciper som markeras för bannlysning hålls förstaplatsen av den moraliska drivkraften (moral drive) – källan till ett högst iögonenfallande autonomt (och därför från organisationens fördelaktiga utkiksplats, *oförutsägbart*) beteende. (1991:143)

Autonomin hos moraliskt beteende är, skriver Bauman, slutgiltig och oreducerbar. Det moraliska handlandet undflyr all kodifiering eftersom det inte tjänar något syfte utanför sig självt och inte går in i någon relation med någonting utanför sig självt, dvs. ingen relation som skulle kunna kontrolleras, standardiseras eller kodifieras.

Bauman hänvisar till Emmanuel Levinas som menar att moraliskt beteende utlöses av själva närvaron av den Andre som ett *ansikte* (face), dvs. som en auktoritet utan makt (force). Den Andre begär utan att hota med straff eller utlova belöning. Den Andres krav saknar sanktion.

Den Andre kan inte göra något, det är precis hans svaghet som uppenbarar min styrka, min förmåga att handla, som ansvar. Moralisk handling är vad som än följer på det ansvaret. (1991:143)

Till skillnad mot den handling som utlöses av fruktan för sanktion eller löfte om belöning skänker den moraliska handlingen inte framgång och bidrar inte heller till överlevnad. Ändamålslös undflyr den all möjlighet till heteronom lagstiftning eller rationell argumentering. Den moraliska handlingen förblir döv för *conatus essendi* (försöket att vara till).

Den Andres ansikte är, menar Levinas, "en gräns påtvingad ansträngningen att existera" (a limit imposed on the effort to exist) (Bauman 1991:143). Det erbjuder därmed den ultimata friheten. Frihet gentemot källan till all osjälvständighet, gentemot allt beroende och gentemot naturens framhårdande i varandet. Moralen är ett "ögonblick av generositet". "Någon spelar utan att vinna ... Något man gör gratis, som är nåd ... Tanken på ansiktet är tanken på frivillig (gratuitous) kärlek, utförandet av en frivillig (gratuitous) handling" (Levinas, citerad hos Bauman 1991:143).

Det är på grund av dess obevekliga gratishet (gratuity) som moraliska handlingar inte kan lockas, förledas, köpas ut, rutiniseras. (1991:144)

Om svårigheten att möta den Andre utan organisationernas intervention och veto skriver Ola Sigurdson i en kommentar om Martin Luther (SvD 15/10 2004).

Men vart har Luther med nåden tagit vägen i vår tid? Den Luther som hävdade att inför Gud hjälper inga prestationer, och att nåden är en ren gåva? Den Luther som ville att vi skulle vara fria att göra de gärningar som är sakligt betingade av våra medmänniskors nöd, inte de "religiösa" gärningar vi tror vi måste göra för att bli rättfärdiga inför Gud alternativt socialt accepterade?

Från organisationens synvinkel är det moraliskt inspirerade uppträdandet ytterst oanvändbart för att inte säga *subversivt*. Det kan inte tas i anspråk för något syfte och det sätter gränser för hoppet om monotoni.

Eftersom den inte kan bortförklaras måste moralen undertryckas eller manipuleras till irrelevans. (1991:144)

Organisationens svar på autonomin hos det moraliska beteendet är *osjälvständigheten* hos instrumentella och procedurmässiga rationaliteter.

Lag och intresse tränger undan och ersätter den moraliska drivkraftens gratishet (gratuity) och brist på sanktion. (1991:144)

Aktörer uppfordras till att rättfärdiga sitt handlande genom det förnuft som definieras av antingen beteendets mål eller beteendets regler. Endast sådana handlingar godtas som genuint *socialt* handlande, dvs. *rationellt* handlande, dvs. handlingar som definierar aktörerna som *sociala aktörer*. Handlingar som inte motsvarar dessa kriterier för målsträvan och procedurmässig disciplin betecknas som icke-sociala, irrationella och *privata*.

Organisationens sätt att socialisera handling inkluderar som sin oundgängligt naturliga följd moralens privatisering. (1991:144)

All social organisering innebär därför en neutralisering av den söndrande och upphävande inverkan som moraliskt beteende har. Den effekten uppnås genom flera komplementära arrangemang.

1. Genom att *tänja på avståndet* mellan en handling och dess konsekvenser, bortom räckhåll för moralisk impuls.
2. Genom att *undanta* en del Andra från rangen av potentiella objekt för moraliskt uppträdande, potentiella "ansikten".
3. Genom att *maskera* andra mänskliga handlingsobjekt till aggregat (samlingar) med funktionellt specifika drag, hållna avskilt så att tillfälle till att åter sätta ihop (reassemble) ansiktet inte uppkommer, och att den uppgift som gäller för varje handling kan vara fri från moralisk evaluering. (1991:144)

Dessa arrangemang innebär *inte*, betonar Bauman, att organiserandet *främjar* omoraliskt beteende. Men det *främjar* inte gott beteende heller, trots sin självbefrämjande ansats. Den gör helt enkelt den sociala handlingen *adiaforisk*. Bauman förklarar att "adiaphoron" ursprungligen betydde något som av kyrkan ansågs vara oviktigt eller betydelselöst. Det klassas som varken gott eller ont och är mätbart mot tekniska men inte mot moraliska värderingar.

På samma sätt gör organiseringen det moraliska ansvaret för den Andre verkningslöst. Det är, inskjuter Bauman, frestande att anta att de sociala filosofer som på tröskeln till den moderna tiden uppfattade social organisation som en fråga om design och rationell förbättring, förde fram just denna kvalitet hos organisationen som den *Människans odödlighet* som överskrider och privatiserar – till social irrelevans – dödligheten hos *enskilda* män och kvinnor.

Angående uttänjningen av avståndet mellan en handling och dess konsekvenser ser Bauman den anordningen som en stor landvinning för handlingens position, i hierarkin mellan befallning och utförande. När aktörerna en gång placerats i "handlingstillståndet" (the "agentic state") och skiljts från såväl den medvetna intentionen som de ultimata effekterna av handling – genom en kedja av medlare – möter aktörerna sällan *valets ögonblick*.

Än viktigare, de uppfattar knappast alls det de stirrar på som konsekvenserna av sina gärningar. (1991:145)

Eftersom varje handling både är *förmedlad* och själv "bara" *förmedlar* kan misstanken om en kausal länk effektivt avvisas genom att se spåren som en "oförutsedd konsekvens" eller ett "oavsett resultat" av en i sig själv moraliskt neutral handling, som ett slutledningsfel snarare än ett etiskt misslyckande.

Social organisation kan alltså beskrivas som en apparat som håller det moraliska ansvaret *fritt flytande*. Det hör inte till någon särskild eftersom vars och ens bidrag till det slutliga resultatet är alltför litet eller partiellt för att rätteligen kunna tillskrivas en orsaksfunktion. Ansvaret dissekeras och det som blir kvar sprids ut på det strukturella plan som kan beskrivas som "ingens herravälde" (Hannah Arendt). På det individuella planet lämnar det aktören – som ett moraliskt subjekt – förstummad och försvarslös, när han ställs inför dubbelmakten hos uppgiften och den procedurmässiga regeln.

Det andra arrangemanget kan, menar Bauman, beskrivas som "ansiktets utplånande". Det består i att tilldela handlingsföremålen en position från vilken de inte kan utmana aktören i sin kapacitet av källa till moraliska krav. Det sker genom att de vräks från den kategori av varelser som potentiellt *kan* konfrontera aktören som ett "ansikte". Den räcka av medel som kan utnyttjas för detta ändamål är enorm, menar Bauman. Den sträcker sig från det explicita undantaget – av den som utnämnts till fiende – från moraliskt beskydd, hela vägen till avlägsnandet av främlingen från det rutinmässiga mänskliga möte i vilket främlingens *ansikte* kan bli synligt och stirra som ett moraliskt anspråk. Det gemensamma är att den begränsande verkan hos det moraliska ansvaret för den Andre suspenderas och görs överksam.

Det tredje arrangemanget förstör handlingsobjektet som ett jag. Objektet maskeras till drag och det moraliska subjektets totalitet reduceras till en samling av delar eller attribut av vilka ingen enskild del eller enskilt attribut kan

tillskrivas moralisk subjektivitet. Handlingarna riktas sedan mot specifika delar av denna uppsättning egenskaper och därigenom undviks helt varje möte som kan tänkas ha moraliskt signifikanta effekter. På detta sätt – genom att handlingen riktas mot ett avgränsat mål hos individen – skymms handlingens följder för totaliteten av dess mänskliga objekt, och det undantas från moralisk evaluering eftersom någon sådan effekt inte varit avsedd.

Adiaforiseringen av mänskligt handlande förefaller faktiskt vara en nödvändig konstitutiv åtgärd hos varje överindividuell social totalitet, hos all social organisation för den delen. (1991:146)

Det som tillkommit i vår tid, och som möjliggjort Gulag, Auschwitz och Hiroshima (för att inte ta närmre exempel) är, menar Bauman, skalan hos den destruktiva *tekniska potential* som i dag kan ställas i den adiaforiska handlingens tjänst.

Dessa nya hemska krafter bistås dessutom i dag, och understöds, av den tilltagande vetenskapligt baserade effektiviteten hos ledarskapsprocesser. (1991:146)

Till dessa "styrande" processer hör förstas forskningen. Den kvantitativa expansionen förebådar en (redan skedd) kvalitativ förändring.

Det är sant att teknikens värld – dessa sfärer av samröre med den icke-mänskliga världen eller den mänskliga världen stöpt som icke-mänsklig, i alla tider behandlades som moraliskt neutrala tack vare adiaforiseringens medel. (1991:147)

I samhällen *utan* den moderna teknologin och, frestas man tillägga, *utan* den moderna forskningens adiaforiska filt utbredd över allt mänskligt handlande, är avståndet kortare mellan handlingen och dess onda och goda konsekvenser. Handlingens räckvidd är liten liksom dess potentiella konsekvenser, avsedda eller oavsedda. I dag, hos oss, är det annorlunda och möjligen utan återvändo. Människans tekniska obegränsning hör ihop med Guds frånfälle.

Gud innebar, först och främst, en gräns för mänsklig potential: en påtvingad restriktion genom vad människan *kan göra* (*may do*) i förhållande till vad människan *får göra* (*could do*) eller vågar göra. (1991:147)

Budorden begränsade individens frihet men de begränsade också vad människorna *tillsammans* kunde bestämma sig för. Den moderna vetenskapen trängde undan och ersatte Gud och tog därmed bort det hindret.

Den skapade också ett tomrum: ämbetet som suverän lagstiftare och ledare, som designer och administratör för världsordningen, blev nu fasaväckande tomt. Det måste besättas, för annars ... Gud var detroniserad men tronen var alltjämt oskadd. (1991:148)

Guds detronisering har följts av den vite mannens detronisering, proletariats och den ariska rasens detronisering, men bara därför att vår värld befriats från alla andra mål och meningar och blivit "det universum av medel som inte tjänade något annat syfte än sin egen reproducering och expansion" (1991:149). Tekniken utvecklas därför att den utvecklas. Forskningen utvecklas därför att det (alltid) finns nya forskningsämnen.

Vägen till teknisk allmakt har öppnats genom avlägsnandet av de sista resterna av mening. (1991:150)

Bauman efterlyser en ny etik, "en distansens och distanta konsekvensers etik", och en ny moral, olik den vi hittills känner. Ett återinsättande på tronen – av något Gud likvärdigt – är det möjligt? Det mig veterligen första systematiska försöket att formulera en sådan möjlighet har gjorts av Roy Rappaport (1999). Det handlar om grunderna för utvecklandet av en religion för de omständigheter mänskligheten möter under vårt århundrade.

Bauman noterar hur organisationen uppfordrar sina aktörer att rättfärdiga sina handlingar genom det förnuft som definierats av beteendets (organisationens) mål eller regler. Hos Rappaport ställs *organisationen* principiellt emot ett i grunden helt motsatt fenomen, nämligen *ritualen*. Organisationens ordning ställs emot den konventionella ordningen, uttryckt i ritual.

Sammanfattningsvis är existensen av en konventionell ordning beroende av att den accepteras. I själva verket kan en regel eller en förståelse av något – en uppfattning – inte sägas vara en konvention med mindre den är accepterad. I ritualen innehåller emellertid *acceptans* och *existens* varandra. En liturgisk ordning är nödvändigtvis accepterad när den utförs, dvs. i det utförande som ger den substans. Eftersom förpliktelsen innefattas i accepterandet – och att bryta en förpliktelse är *per se* omoraliskt – förenas, menar Rappaport, oupplösligen, konventionens existens, acceptans och moral, i ritualen. De är i själva verket ett och detsamma.

Något sådant kan inte sägas om principer, regler, procedurer eller uppfattningar som etableras genom proklamation eller lagstiftning eller genom daglig praxis.

Det innebär att det finns en logiskt nödvändig relation mellan *den form* som är ritual – det utförande av mer eller mindre oföränderliga sekvenser av formella handlingar och yttranden som inte kodats av utförarna – och *de budskap* ritualer innehåller beträffande både vad som utförs och om förhållandet mellan utföraren och det han utför.

Ritual är inte bara ett annat sätt att "säga saker" eller "göra saker" som lika gärna eller bättre kan sägas eller göras på andra sätt. Tvärtom *saknar* den form som är ritual motsvarighet när det gäller kommunikation och är, skriver Rappaport, *utan* funktionella eller metafunktionella motstycken. Att ritualens förmågor är inneboende i dess form och oupplösligen förenad *bara* med

dess form leder, menar Rappaport, långt i att förklara dess allestädes närvaro.

Men ritualens form får inte hindra oss att se den fundamentala naturen hos det som ritualen *gör* som ett logiskt resultat av sin form. Genom att uttala, acceptera och göra konventioner moraliska rymmer ritualen inom sig inte bara en symbolisk representation av socialt kontrakt utan, menar Rappaport, det sociala kontraktet självt. Som sådan är ritualen – som också etablerar, skyddar och överbryggar gränserna mellan publika och privata system – *den grundläggande sociala handlingen* (1999:137–138).

Tankemönster

Grundläggande i krimiprogrammet är att klienten ska bli varse sina (kriminella) tankemönster, och att behandlaren ska kunna förstå varför den kriminelle handlar som han gör. Genom dessa båda faktorer ska en korrigering kunna ske av klientens (felaktiga) tankemönster. Det kan tyckas att man tar lätt på möjligheten till förändring av tankemönster som man förstår tillkommit under lång tid och under komplicerade villkor.

Enkelt uttryckt kan man säga att de grundläggande livsvillkoren utgör själva ramarna. Inom dessa formas individens tankar och känslor. Individens tankemönster påverkas också av de val han/hon gör och de uppgifter han/hon ställs inför i livet. Ur alla influenser, konflikter och problemlösningar som en tonåring tvingas göra, utkristalliserar sig olika tankemodeller och tankemönster. (Bergström 2004:127)

Trots en komplicerad tillblivelse av det individuella sättet att tänka tycks krimiprogrammet förutsätta att man som behandlare, genom att identifiera vissa "irrationella" tankemönster, får en "större möjlighet att förstå varför den kriminelle handlar som han gör" (Bergström 2004:128). I förlängningen av förståelsen ligger den tänkta behandlingsmöjligheten som sålunda, till skillnad från klientens tankemönster, är "rationell".

Man kan kanske ifrågasätta formuleringen "irrationella tankemönster" utifrån den synvinkeln att irrationaliteten rimligen ligger *tidigare* än i den kristallisering av erfarenhet som bildar själva tankemönstret. Mönstret som sådant är kanske varken rationellt eller irrationellt, lika lite som narkotikan eller alkoholen är det.

Bernhard Smit, icke-alkoholist i ledningen för AA i början på 1950-talet, menar att medlemmen i AA aldrig var förslavad av alkohol. Alkoholen tjänade bara som "en flykt från personlig förslavning under de falska idealen hos ett materialistiskt samhälle" (AA 1991:270). Bateson förefaller ställa sig bakom det uttalandet och tillägger att det inte handlar om någon "revolt mot vansinniga ideal runt omkring honom utan om att fly undan sina egna vansinniga premisser, som bara är kontinuerligt förstärkta av det omgivande samhället" (1972:311).

Min invändning är kort sagt att *tankemönstret* strängt taget kanske *inte* är problemet. Problemet är i stället det *underliggande* komplex – av Huston Smith kallat *Intellektet* – som *bestämmer* hur det tankemönster ser ut som i varje ögonblick avgör individens val.

På något sätt summerar det allt vi någonsin har erfarit och gjort, och gör det möjligt för den summeringen att forma våra aktuella beslut. (Smith 1993:23)

En invändning skulle således kunna vara att krimprogrammet genom att så att säga skumma på ytan – genom att främst intressera sig för (de ytliga) tankemönstren – inte lyckas åstadkomma den "omvändelse" som Yochelson och Samenow anser vara nödvändig.

Vårt Intellekt som opererar på ett sätt som vi inte kan förklara ligger djupare i oss än våra kognitiva förmågor och gör det möjligt för dem att fungera. (Darling-Smith 1993:2 med referens till Smith 1993)

Att främst intressera sig för och koncentrera sig på tankemönstren hos klienten kan vara att ägna sig åt symptomen på en underliggande brist.

Att bli en bättre kriminell

Det är som sagt en viktig princip i kriminalitetsprogrammet att man måste vara *kvalificerad*. I ett test bör man uppnå en lägsta *grad* av kriminellt tänkande och kriminell livsstil. Regeln tarvar (ännu) en kommentar.

Dels får man intrycket att "det måste bli värre innan det kan bli bättre" vilket enligt sunt förnuft är en diskutabel eller felaktig förutsättning. Oftast anses det vara bättre att "stämna i bäcken" och försöka lösa problemet så tidigt som möjligt. Den klient som efter genomgången test får beskedet att han inte är *tillräckligt* kriminell blir förhoppningsvis glad och kan tänkas se hoppfullt på sin situation. Å andra sidan kan beskedet tolkas som ett besked från "samhället" att de brott klienten (med viss sannolikhet) trots allt begått i någon mening kan tolereras.

Ett motiv för kvalificeringsvillkoret är att klienterna kan tänkas *lära av varandra* i programmet, inte att bli hederligare utan att bli mer (bättre) kriminella. Om elevgruppen i detta avseende är tillräckligt homogen – alla är lika kvalificerade – minskar risken att den kriminellt fåkunnige och oerfarne lär sig att bli mer kriminell.

Men argumentet är märkligt om man tänker på att krimprogrammet upp-tar ett fåtal timmar av klienternas tid och att de däremot är tillsammans, mer eller mindre, under *all* vaken tid. Att själva samvaron – mellan kvalificerade och okvalificerade klienter – skulle utgöra ett problem för ett mer allmänt deltagande i programmet faller på sin orimlighet, åtminstone så länge man talar om institutionsvård.

Då återstår alternativet att programmet som sådant, till sitt innehåll och genomförande, utgör en risk om det inkluderar en kriminell oerfaren. Det vore givetvis katastrofalt för programmet om det i sig självt lika gärna kunde stimulera till en *mer* utvecklad kriminell livsstil som motsatsen. Kursens syfte är rimligen att eliminera en sådan livsstil genom att avslöja den, nedvärdera den och visa på utvägar. Inget tyder heller på att programmet i sig – i form av text – skulle kunna fungera som manual för den som vill bli en bättre (effektivare) brottsling.

Däremot är krimiprogrammet som utförande (performance) en annan sak. Bergströms, Walters och Yochelson & Samenows texter är som sådana rimligen ofarliga som instruktion/manual för mer utrerad kriminalitet. Dessa texter är tillgängliga för alla och är inte riskfaktorer. Krimiprogrammet i form av text anses också, av Rällsögårdens instruktörer, vara nyttigt som "läsning". När en klient genomgått programmet och står inför att rycka ut till en hägrande och hotande verklighet uppmanas han att då och då "ta fram pärmen" och läsa, påminna sig, reflektera.

Det effektiva och riskabla – om något – i krimiprogrammet uppstår rimligen inte av sig självt vid enskild läsning av krimiprogrammets texter utan i dess uppförande, dess form av "föreställning". Det är troligen i denna "representation", där klienterna är en aktiv part – inte enbart publik eller åhörare utan medagerande – som potentiellt "förförande" situationer kan tänkas uppstå. Ett exempel kan vara att klientgruppen "tar över" föreställningen så att den kriminella livsstilens positiva förtecken kommer att dominera över programmets preventiva, avskräckande och behandlande avsikt.

Krimiprogrammet innehåller en uppsättning regler vars syfte bland annat är att hindra "föreställningen" från att kantra. Det är viktigt att dessa regler och rutiner noggrant upprätthålls och ges erforderlig tyngd.

Om metoden

Ett problem med "metoden" i socialt arbete är att den kollektiviserar klienten. En metod som bara kan tillämpas på *en enda människa* är (kanske) inte värd namnet. Metoden karakteriseras av att den standardiserat ett sätt som kan tillämpas på många, i socialt arbete på många klienter. Problemet är att metoden därigenom inte undviker att i någon mening uniformera sitt objekt, forma klienten till *något annat* än vad han/hon *egentligen* är i sin egenskap av människa. Att i socialt arbete tillämpa en metod är att negligera klientens egenskap av människa, unik individ, ensam i sitt slag.

Ingen vill – som människa bland andra människor – identifieras eller jämföras med någon annan. Varje individ *vet* att han eller hon i ytterst liten mån *kan* jämföras – i historia, egenskaper, personlighet, synsätt, världsbild – med någon annan. Att som social varelse buntas ihop med andra upplevs som kränkande och omänskligt. Varje individ anser sig med rätta vara enastående i tillvaron.

I sin uniformering av den unika individen åstadkommer metoden inte bara föreställningen om en möjlig identifiering av individen med en målgrupp utan utför samtidigt en oundviklig stympning av människan. Att tillämpa en metod på en människa – i syfte att i någon mening *förändra* denna människa – är att på ett okontrollerat sätt *bortse* från en stor mängd av de faktorer som konstituerar detta unikum.

Vad är då alternativet? Finns det en "metod" som tar hänsyn till människans alla olika systemiska aspekter? Kanske är vi då tillbaka i den motsägelsen att den enda rimliga (mänskliga) metoden i socialt arbete är den metod som bara gäller *en enda människa*. I den motsägelsen mister ordet metod sin innebörd, åtminstone i den mån metoden beskriver en konkret strategi för handling.

Det som eventuellt återstår är en "etik", en hållning till den unika människan och till hennes konkreta (och problematiska) situation. Och den enda etik som framstår som rimlig inför den unika människans problematiska situation är *dumhetens etik*. Alternativet riskerar bli att *klienten* tvingas "spela dum", som i en del "tester".

Dumhet gör starkare anspråk på vetande och på uppvisandet (the presencing) av vetande än rigoröst skarpsinne någonsin skulle tillåta sig själv att göra. Det är därför, på sätt och vis, som sådana tester som ges till barn beständigt hör till dumhetens sfär. I den utsträckning de kräver ett svar och instrumentaliserar frågans betydelse undflyr de den villrådighetens, komplikationens eller hypotetiska tvetydighetens (*redoubling*) vända som karakteriserar intelligens. I det fall hon åstadkommer ett svar måste den intelligenta examinanden *spela* dum.

(Ronell 2002:43)

Som förhoppningsvis framgår av andra avsnitt i den här texten finns det undantag från regeln att *inte* bunta ihop människor och anse dem alla vara lika goda kålsupare. Yochelson och Samenow kom, som vi sett, fram till "metoden" att konfrontera de kriminella genom att deklarerat för dem att forskarna kände väl till deras sätt att tänka utan att först behöva veta något särskilt om deras bakgrund.

Att de flesta människor har en tendens till feltänkande har av Bateson och Bateson betecknats som en arvsynd, dvs. något oberoende av individens historia. Lösningen kan tänkas vara att ifråga om kategorisering av problemgrupper inte dra någon entydig gräns mellan "dem" och "oss". Vi är alla offer för feltänkande och för kriminella böjelser och behöver alla moraliskt förbättras. I det svepet infångas det mer uttrerade.

Dumhetens etik behövs även i socialtjänsten. Alla former av intelligens har sin hemvist i dumheten skriver Martin Thomasson i en anmälan av Avital Ronells bok *Stupidity* (under strecket, SvD 27/6 2003). Dumheten i Ronells redogörelse är förstås inte motsatsen till intelligens. Det handlar om möjlig-

heten och förmågan att *erkänna* sin epistemologiska osäkerhet inför "den andra", skriver Thomasson.

"Jag är dum inför den andre" skulle kunna vara utgångspunkten för en dumhetens etik och ett bejakande av insikten att den enda säkra kunskap vi har är att vi aldrig helt och hållet kan förstå.

Hos Ronell handlar det om att eftersträva ett stegrat etiskt och politiskt ansvar. Förfärliga handlingar begås och har begåtts utifrån en "förståelse som vägrar tvivla på och ifrågasätta sig själv". Har då forskningen någon uppgift i detta? Kunskap är nödvändig, skriver Börjeson, men inte alltid en lätt börda.

Jag tror aldrig vi kommer ens i närheten av de resultat när det gäller att skapa evidensbaserad kunskap som man kan uppnå inom andra kunskapsområden. Forskarens i socialt arbete lott är att arbeta med grova approximationer och "avlägsna närmevärden". Implementeringen av de kunskaper vi når fram till erbjuder svårigheter eftersom kunskaperna är osäkra och mångtydiga och provocerar de rutiner som socialarbetare tagit för givna. Kunskap, även den vi benämner evidensbaserad kunskap, skapar osäkerhet och kognitiv otrygghet.

Kanske är detta forskningens viktigaste bidrag. De stora bristerna inom det sociala arbetet är inte osäkerhet och ovisshet om det bästa handlings sättet, om den bästa metoden. De verkliga tillkortakommandena är tryggheten när man inte ser, vissheten när man inte vet, övertygelsen som aldrig utmanas, resultaten som inte granskas. Den blinda förvisningen är egentligen en likgiltighet för klientens anspråk. (Börjeson 2002, återgiven i Socialstyrelsen 2002, s. 52)

Ronells bok om dumheten förskjuter (delvis) den innebörd termen har i västerländsk kultur. Där tydliggörs och erkänns, skriver Thomasson, "kognitiv bräcklighet, förvirring, felbarhet, oövertänkthet och i samma mån demonstreras de olika sätt varpå dumheten faktiskt utgör tänkandets och intelligensens möjlighetsvillkor". Och vad skulle då dumhetens etik ha med socialtjänst att göra?

Bateson konstaterar (1972:159–176) att den medvetna människan dessvärre är så skapad att hon *hela tiden lär sig* och därigenom – om hon vill – lätt undflyr vetenskapligt formulerade sociala metoder och modeller. Det sociala arbetet måste kanske ske efter *principer som undviker såväl socialarbetarens manipulation som klientens undflyende*. Tillämpningen av dumhetens etik är möjligen en sådan princip.

Vad skulle hända om socialtjänsten uppenbarade sin dumhet för klienten? Om klienten finge höra och se socialsekreterarens uppgivenhet, bön om hjälp hos kollegor och överordnade, desperata (och kanske fruktlösa) sökanden efter vägledning i vetenskapliga avhandlingar, metodböcker och lagtexter? Vad skulle hända om socialtjänstens "dumhet" exponerades för klienten? Vågar någon pröva?

Det handlar om att försöka påverka *båda* parter i en för socialtjänsten avgörande relation, den mellan socialarbetare och klient. För närvarande har socialsekreteraren *ett slags övertag* medan klienten har *ett annat slags övertag*. Kanske handlar det om att försöka eliminera båda övertagen och kanske måste första steget tas av socialtjänsten, mot en dumhetens etik.

Dumhetens etik kan också formuleras som *öppenhetens princip*, en formulering som kanske är mer acceptabel för den medvetet professionelle. Det handlar alltså om vad forskningen har att tillföra den praktiska verksamheten – respektive möjligheten för praktiken att tillägna sig ett vetenskapligt förhållningssätt.

Jag tvivlar på möjligheten att på *ett enkelt sätt* överföra ny evidensbaserad kunskap direkt från forskningen till praktiken, kunskap inom olika problemområden som skulle kunna vara *direkt användbar* för praktikerna. Däremot tror jag att praktikerna har behovet – inte minst i kontakten med problematiska klienter (det handlar om det därute i verkligheten) – *av ett vetenskapligt förhållningssätt*.

Vetenskapligheten krävs inte för att formulera teorier och skriva rapporter men för att på allvar *involvera klienten* i hur klientens problem ska lösas, med utgångspunkt i klientens *egen* kunskap och klientens *egna* resurser och ansvar. Och en genuin öppenhet gentemot klienten skulle lätta socialarbetarens börda. Det är förstås en tanke som är riktad även till dem som utbildar och vidareutbildar praktikerna.

Utbildning som behandling?

I vår behandlingsfilosofi finns föreställningen att samhällets missbruksproblem kan lösas genom att några av oss – professionella socialarbetare – bibringas kunskap om hur missbruket kan fås att *upphöra* hos den enskilde och därigenom *minska* i samhället. Man tänker sig att det finns (skulle kunna finnas) en kunskap som rätt disponerad skulle vara effektiv och få missbruk att upphöra. Tanken tycks förutsätta att missbrukare missbrukar på grund av villfarelse, brist på information, eller på grund av förvärvad sjukdom.

Att behandla en missbrukare blir därigenom, bland annat, att ge missbrukaren relevant *kunskap*, öka hans eller hennes förmåga att *förstå*. Men varför är det då inte en lösning på problemet att undervisa missbrukaren *själv* i ämnet missbrukarvård? Om det vore en fråga om kunskap skulle rimligen den mest radikala och effektiva lösningen vara att utbilda missbrukarna direkt. Den som missbrukar sätts helt enkelt på en kurs där han/hon *lärt sig* att upphöra med sitt missbruk. Punkt slut. Så gör vi emellertid inte.

Behandling är väl ändå något mer än utbildning? Man kan i dag utbilda sig till behandlare och man kan utbilda sig i behandlingsmetoder. Frågan är vad som ytterligare läggs till denna utbildning i behandlarens möte med den som ska "behandlas"? Om inte något läggs till vore det kanske lika bra och

enklare att utbilda klienten direkt, utan mellanhand. Om kunskapen om hur klienten ska (förmås) lösa sitt problem finns i utbildningen eller i behandlingsmetoden vore det rationellt att direkt utbilda klienten i denna konst.

Det är kanske en konspiratorisk tanke att utbildning i behandling av olika slag (för sociala problem) är en skenåtgärd för att dölja brister i vårt samhällsbygge. Genom att institutionalisera (skjuta in) ett mellanled – utbildade socialarbetare – mellan samhällets skötsamma medborgare och dess problem-barn kan den föreställningen upprätthållas att det är *vissa* individer som fallerar i ett i övrigt väl avvägt samhälle.

Behandling är väl ändå något mer än utbildning? Frågan kvarstår. Om detta "något" *inte* kan förmedlas eller ens diskuteras (för då vore det utbildning) i undervisningen, vari består det då, och varifrån kommer det? Jag har pekat på nödvändigheten av att bevara/tillföra ett mått av *ritualisering* till behandlingsmetoden (2003b:89). Det accepteras ännu inte som nödvändigt, kanske för att det skulle äventyra vetenskaplighetens kontroll. Jag har föreslagit en kompromiss; låt vetenskapligheten behålla sitt företräde men stärk och stöd med ritualisering.

Vore det möjligt att använda krimprogrammet som ett mer självständigt inslag, frikopplat från övrig behandlingsverksamhet vid Rällsögården? Hur skulle Jerry se på att det kom personal utifrån för att hålla i krimprogrammet, ledare som inte hade behandlingsansvar och inte heller närmare kände till de klienter som skulle ingå i kursen?

Det skulle *inte* vara odelat bra, säger han. Det händer så mycket hela tiden på ett LVM-hem, och det är en fördel att *veta* vad som händer där, för alla som har med klienterna att göra. Jerry menar att det är bättre med internt folk, som det alltså är på Rällsögården. Det fungerar.

Samtidigt skulle ett arrangemang med externa lärare ge klienterna lite respit, lite möjlighet att konfrontera sina problem på ett annat sätt, i förhållande till *annan* kunskap än den som levereras i LVM-hemmet. Att köra krimprogrammet med samma personal som håller i all annan behandling och som vet allt vad alla andra vet, om klienterna, ger inte klienten någon annorlunda möjlighet, utan riskerar att bli mer av detsamma.

Utbildning som behandling skulle som princip – om tillämpad i större skala – ge oöverskådliga konsekvenser för socialtjänstens arbete liksom för utbildningen av socialarbetare, och därtill en delvis omfördelning av ansvaret, från socialarbetare till klient. Varje förskjutning – från behandling mot utbildning – skulle rimligen medföra en motsvarande förskjutning av ansvaret för problemets lösning – genom klientens förändring av sitt tänkesätt och sin livsstil. Socialarbetarens/lärarens (upplevelse av) ansvar skulle rimligen minska, kanske till en realistisk nivå.

Kanske tvingas vi konstatera att undervisning – sådan vi vanligen uppfattar den – är maktlös som behandlingsform. Yochelson och Samenow fann

undervisning vara ett otillräckligt medel för förändring. Det krävdes, skriver de, *implementering*.

Implementering är, om jämförd med undervisning, handfast. Bland termens verbsynonymer finner vi fullborda, verkställa, uppfylla och förverkliga. Implementering kan inte ges form av påverkan utifrån. Försakelse, kapitulation, uppgivenhet är synonymer för vad som krävs av klienten.

För att bli fria måste de kriminella bli detta programs fångar. (Yochelson och Samenow 1976:37)

Ovan har vi sett möjligheten till en fusion mellan undervisning och implementering, i Sokrates fråga till ynglingen: Vad kommer han att göra av dig, din lärare? Vem kommer du att bli som ett resultat av genomliden "utbildning"? Den avgörande frågan är inte mängden erhållen *information* utan graden genomliden *transformering*. Ska utbildning kunna ersätta "behandling" måste det handla om *transformativ kunskap*. Och kanske är det i grunden samma sak, behandling och transformerande utbildning.

Omvändelsen

... den kognitiva omstruktureringen, den resulterande visshetskänslan, och ... ansträngningslösheten hos efterföljande beteendeförändringar.

(Gerlach och Hine 1968:32)

Yochelson och Samenows (1976) användning av termen *omvändelse* – om än i förment sekulär betydelse – motiverar ett avsnitt om det fenomen vars arkotypiska miljö är den religiösa hängivenhetens tropp. Berger och Luckmann föredrar den mera objektiva beteckningen "växling" (*alternation*), närmare preciserad som "en total förvandling". Denna växling är så radikal att den kräver en *resocialisationsprocess*.

Omsocialisationen motsvarar den primära socialisationen i att den måste återskapa verkligheten och replikera den starkt affektiva identifiering med socialiserande människor som är typisk för barndomen. Den skiljer sig från barndomen genom att den *inte startar från noll* utan också måste hantera problemet att rasera och lösa upp den föregående subjektiva verklighetens vanestruktur (Berger och Luckmann 1984:183–93).

Den historiska prototypen för växling är som sagt den religiösa omvändelsen. Berger och Luckmann intresserar sig dock främst för det som kommer *efter* omvändelsen. Själva omvändelseerfarenheten – "knäfallet" – beskriver de som "inget särskilt". Konsten är att ta omvändelsen på allvar och att *behålla* känslan av trovärdighet, hängivenhet och upplevelse.

Det är här den religiösa gemenskapen – församlingen – kommer in. Bara där kan omvändelsen effektivt bevaras plausibel. Den kan visserligen in-

träffa *innan* man ansluter sig till gemenskapen men endast i (den religiösa) gemenskapen kan man *förbli omvänd*.

En grundläggande förutsättning är *en publik* för det personliga vittnesbördet, berättelsen om den omvändelseupplevelse som ingen annan har sett.

Det som i praktiken krävs är naturligtvis inte så mycket en omvändelse – genom sin natur en transformering av själen som inträffar utanför offentligheten – som en omvändelseberättelse. (Stromberg 1993:5)

Den omvända gemenskapen måste bli den omvändes egen värld, måste *ersätta alla andra* tidigare världar, särskilt den som individen befann sig i före omvändelsen. Detta kräver segregation, i synnerhet från den omvändes medresenärer i den värld han lämnat. Det bästa är en rent fysisk separation, den mentala ett måste. Ett sådant avskiljande är särskilt viktigt i början av omvändelseprocessen.

Omsocialiseringen kräver vidare en reorganisering av "samtalsapparaturen". Det gäller att omsorgsfullt välja samtalspartners. Den kanske viktigaste förutsättningen för en lyckad omvändelse är tillgången till en *legitimering* av hela förvandlingssekvensen. Inte bara den nya verkligheten måste legitimeras utan även de stadier genom vilka tillägnet skett och kunnat bibehållas. Framförallt måste legitimering ske av det faktum att man *gett upp och förkastat alternativa verkligheter*. Den omtolkningen medför ett brott i individens subjektiva berättelse. En uppdelning är nödvändig i ett *före* och ett *efter*.

Detta involverar en *total* omtolkning av den tidigare biografien som följer formeln, "Då trodde jag ... nu *vet* jag". (Berger och Luckmann 1984:179)

Dessutom krävs omtolkningar av vissa händelser och personer. Berger och Luckmann menar att eftersom det är lättare att hitta på sådant som aldrig hänt än att glömma sådant som faktiskt inträffat kan individen tänkas fabricera och föra in händelser där så krävs för en harmonisering av det ihågkomna med det omtolkade förflutna.

Subjektivt sett berättar han inte lögnen om det förflutna men bringar det i linje med *den* sanning som nödvändigtvis omfattar både nutid och dåtid. (ibid.:180)

Mekanismen kan ligga bakom det bibliska konstaterandet att "Sannerligen, ingen profet blir erkänd i sin hemstad" (Luk 4) ty även signifikanta personer i den omvändes förflutna måste kanske omtolkas. De kan bli motvilliga aktörer i ett drama vars innebörd för dem förblir dunkel. Problemet har sin betydelse i eftervården av missbrukare och kriminella. Många rehabiliterade (omvända) väljer att *inte* återvända till "platsen för brottet".

Jag har hört flera före detta missbrukare säga att de egentligen har "trott på Gud" i hela sitt liv, alltså även i missbruk och kriminell karriär. Tron på att det *finns* en Gud har ingalunda hindrat dem från brott och missbruk. Det är uppenbarligen inte *den* sortens enskild gudstro som befriar missbrukaren från beroende. De håller någon slags kontakt med Gud, ber kanske att de ska klara sig snarare än att de ska förändras. Kanske hjälper också "Gud" missbrukaren att uthärda sitt missbruk, åtminstone till en viss gräns.

På motsvarande sätt är det två skilda saker att å ena sidan säga sig *känna till* att man som människa *inte* har fullständig kontroll över sitt liv och att faktiskt ha gjort (den andliga) upplevelsen att helt släppa denna kontroll. Det är fullt möjligt att försöka behålla kontrollen samtidigt som man *vet* att det är omöjligt. I båda fallen är det själva upplevelsen – erfarenheten av epistemologisk bristning och bruten självakt (Bateson 1972:313) – som är skillnaden.

Omvändelsen – enligt LP-stiftelsen (Johansson 1997) eller enligt Yochelson och Samenow (1976) – innebär inget moraliskt underverk (Churchland 2001) men kan vara en utväg för att moraliskt återupprätta en vuxen människa. Vederbörande kommer – likt en botfärdig om än omvänd syndare i största allmänhet – att behöva *resten av livet* för att nödtorftigt hålla sig på "den smala vägen". Det utslagsgivande är själva avgörandet, *beslutet* att överge det gamla, vända det ryggen och börja ett nytt liv.

Uppfostran och behandling

Lewis resonemang (1957) har betydelse för socialt arbete. Uppfostran är förvisso något som i första hand riktas till barn och unga (även om den alltmer tycks ses som något förlegat, inaktuellt och närmast ett övergrepp). De flesta socialarbetare skulle kanske inte gå med på att deras arbete (även) handlar om att "uppfostra" klienterna. Allmänt sett är det emellertid svårt att bortse från att konstellationen socialarbetare/klient har inslag av (försök till) fostran, att socialarbetaren försöker att (stadigvarande) *påverka* klientens beteende i en ansvarsfullare riktning.

Hos Lewis är "uppfostringsproblemet helt och hållet beroende av om man står inom eller utom *Tao*" (1957:28). Han talar om "den gamla och den nya uppfostran". Skillnaden mellan dem är "viktig".

Där den gamla invigde, kommer den nya enbart att "betinga". Den gamla behandlade sina elever som fullvuxna fåglar behandlar unga fåglar när de lär dem att flyga; den nya behandlar dem snarare som hönsfarmaren behandlar unga fåglar – han gör dem sådana eller sådana för ändamål om vilka fåglarna inte vet någonting. Med ett ord, den gamla var ett slags fortplantning – män överförde manlighet till män; den nya är endast propaganda. (1957:30)

Jag vet inte om fullvuxna fåglar verkligen "lär" unga att flyga. Det viktiga är kanske att de gamla visar att det är möjligt, att det är nödvändigt och att de vågar lita på sin erfarenhet av flygandets realitet. Hönsfarmaren som kräver av sina fåglar att de ska producera maximalt lägger själv inte ett enda ägg och lever inte heller i bur.

Inviga eller betinga – fortplantning eller propaganda. Termerna är fjärran från metod och evidens i socialt arbete. Lewis väljer förstås ord som tenderar åt det negativa för det han ogillar och underkänner. Men om vi ersätter betingning med kognitiv terapi, och byter ut propaganda mot kunskap och information?

Inviga och fortplanta har rituella och närmast organiska för att inte säga sensuella konnotationer. Orden markerar bland annat en överensstämmelse – hos uppfostraren/förändraren – mellan den *egna* övertygelsen/erfarenheten och innehållet i "behandlingen". Det är kanske i denna överensstämmelse som de grundläggande värderingarna – *tao* – blir tydliga. Utan en fundamental värdering och utan en känslomässig uppbackning av denna värdering – hos dem som vill påverka – blir påverkan ett utanverk och föremålet för ansträngningen förblir opåverkad.

Bakom en retorik om metod, kunskap, professionalitet och evidens – hos våra policyskapande organ – finns naturligtvis en rad värderingar och en räckta "sanningar". Men dessa värderingar och sanningar är inte primära (och synliga) drivkrafter i policyarbetet. Ingen tvingar heller våra myndigheter att precisera sig och "bekänna färg". Om nödvändigt skulle kanske även till exempel Socialstyrelsen åstadkomma "'rationella' eller 'biologiska' eller 'moderna' orsaker" (Lewis 1957:30) till sina råd och anvisningar men kanske inte några "värderingar" eller "sanningar". Tills vidare är våra policyorganisationer kvar på samma spår som forskningen, dvs. på avslöjandets breda väg.

Låt oss anta att de hårdare dygderna verkligen kunde teoretiskt rättfärdigas utan någon vädjan till objektiva värden. Det förblir ändå sant att inget rättfärdigande av dygden kan göra en människa dygdig. Utan hjälp av inpräntade känslor är intellektet maktlöst mot den animala organismen. (Lewis 1957:30–31)

De hårdare dygderna. Lewis har strax innan diskuterat möjligheten "att dö för sitt land", den kanske hårdaste av dygder. Inom det sociala arbetets domäner är dygderna mindre grymma men lika obevekliga. Det centrala synes vara påståendet att "inget rättfärdigande av dygden kan göra en människa dygdig". Intellektet är "maktlöst mot den animala organismen". Utan hjälp av "inpräntade känslor" står sig förnuftet slätt.

Det är frestande och antagligen legitimt att se det sociala arbetets svårigheter som en spegling och en konsekvens av samhällets mer allmänna tillkortakommanden. Problemet – för det sociala arbetet – är att det sannolikt

inte kan tillämpa *andra* principer än de som gäller i det övriga samhället. Att "inget rättfärdigande av dygden kan göra en människa dygdig" begränsar förstås socialtjänstens möjligheter.

Forskning, metod, behandling

Den sociala vetenskapen förväntas leverera effektiva metoder för socialt arbete. Dessa metoder ska vara *evidensbaserade*, vilket betyder att de är utrustade med någon form av garanterad verkan. Ambitionen är välmenande och lovvärd. Socialstyrelsen *tror* rimligen att evidensbaserade metoder för socialt arbete är bot för socialtjänstens svårigheter. Problemet är att "vetenskapliga" metoder kan ha till följd att människan (klienten) blir föremål för manipulation. Inför manipulation känner de flesta motvilja. Men vetenskapen har väl ändå ersatt något oförnuftigt?

Till exempel sådana mänskliga principer som hämnd, vedergällning, få vad man förtjänar och även bestraffning har kommit att avfärdas som irrationella och primitiva till förmån för mer "vetenskapliga" begrepp som behandling, korrektion och terapi. (McGehee 1982:40)

McGehee refererar till C. S. Lewis (*The Abolition of Man*) som tidigt (1943) invände mot att modern social vetenskap tenderar att beröva oss vår mänsklighet genom att *avslöja* mänskliga motiv och värderingar och ersätta dem med "vetenskapliga insikter" i människans "verkliga" natur.

Det förefaller, skriver McGehee, som om dessa avslöjanden blivit den sociala vetenskapens existensberättigande. Till vilken nytta och för vilket syfte sker demaskeringen? Transparens har blivit ett honnörsord. Forskningens uppgift är att genomlysa, att göra problem, tillvaro och människa genomskinliga. McGehee ger oss ett centralt citat ur Lewis bok.

... den sorts förklaring som bortförklarar saker och ting [kan] ge oss någon, om än till ett dyrt pris. Men man kan inte hålla på att förklara bort i evighet: man kommer att finna att man bortförklarat själva förklaringen. Man kan inte hålla på att "genomskåda" saker i oändlighet. Hela meningen med att genomskåda något är att skåda något genom det. Det är bra att fönstret är genomskinligt, emedan gatan eller trädgården där bortom är ogenomskinliga. Hur skulle det bli om vi såg tvärs igenom trädgården också? Det tjänar ingenting till att försöka "genomskåda" grundläggande principer. Om man ser tvärs igenom allt, så blir allt genomskinligt. Men en fullkomligt genomskinlig värld är en osynlig värld. Att "genomskåda" allt är detsamma som att inte se. (Lewis 1957:70)

Den sociala vetenskapen håller på att göra människan – det vill säga människans mänsklighet – osynlig. Är det kontentan? Det handlar antagligen om människosyn. Är socialtjänsten betjänt av att "se" en människa som är avklädd sin "mänsklighet"? Knappast. Snarare är det så att socialtjänsten

först måste se till att klienten "kläds på" så mycket mänsklighet som möjligt. Först därefter har socialtjänsten en värdig motpart, en hel (helig) människa som *kan* förändra (sig) och som eventuellt även *kan* förhålla sig till "metoder" och "insatser".

Man kan få för sig – inte minst av retoriken kring FoU-arbete – att även socialtjänsten och dess praktiker trots allt trängtar efter *mer* vetenskaplighet, *mer* kunskap, *fler* metoder. Ibland är denna önskan formulerad i termer av mer professionalitet. Och det ligger en lockelse i strävan efter transparens.

Att göra världen genomskinlig är en berusande erfarenhet. Man får en stor känsla av makt. Den historia vi kan berätta är kraftfull, och jag är säker på att ni har hört den och antagligen till och med berättat den. Den kallas, "jag vet något som ni inte vet". (McGehee 1982:41)

Vetenskapen vet mycket och forskarna är stolta över sina upptäckter, sin förmåga att tränga igenom, avslöja, lysa upp. Forskarna yvs över att se igenom det hölje av humanitet – mänsklighet – som på gott och ont gör oss till människor.

Vi kan övervinna våra egna tendenser att beteckna ting som goda eller onda genom att "se igenom" dem till deras sociala ursprung, vilka naturligtvis också har gjorts transparenta. (McGehee 1982:41)

Det vanligaste (och mest mediala) resultatet inom de sociala vetenskaperna är att påvisa att ett problem (oftast) blivit värre, till exempel brottslighet och dryckenskap. Om ett försök till förklaring ges handlar det i regel om för få (eller för lata) poliser, dåliga säkerhetsanordningar, skral information, oblyg reklam men inga utsagor om att människorna i gemen blivit ondare, begivnare eller förlorat ytterligare i moralisk motståndskraft.

McGehee pekar på en paradox. Anledningen till all denna genomlysning och dess ursprungliga motiv är att vi "inte gillar" något. Det motivet för oss eventuellt in i forskning. Efteråt gäller det att "göra något" åt det man inte gillar. Det märkliga är, skriver McGehee, att vi aldrig avslöjar vårt motiv för att "inte gilla", inte blottar just det behovet som irrationellt och socialt betingat. Vårt ogillande står som givet. Paradoxen visar sig nu i att vi *efter* vår genomlysning trots allt är inställda på att *förändra* världen.

... vår plötsliga hängivelse för social förändring tyder på att vi egentligen aldrig trodde särskilt starkt på total social kausalitet och på irrelevansen hos principer som "gott" och "ont", för nu är vi beredda att bekämpa "ont" i "det godas" namn. (McGehee 1982:41)

Skulle då inte det vara gott? Forskaren levererar kunskap – genomlysning – med vars hjälp "det onda", till exempel missbruk och kriminalitet, kan bekämpas. Så är det tänkt. Varför fungerar det inte? Det är alltså *inte* så att det onda (problemen) inte existerar. Den socialvetenskapliga arsenalen flödar över av instrument ofta kända under sina förkortningar vilkas syfte är att bekämpa problemen (det onda). Att dessa vapen tillkommit genom vetenskaplig prövning behöver väl inte diskvalificera dem? Vad fattas?

En mänsklig värld kräver mänsklig respons, handlingar som är tjänliga för mänsklig existens. (McGehee 1982:42)

Skulle det alltså krävas en *överensstämmelse* mellan den mänskliga existensen – mänskligheten – och de handlingar vars avsikt är att *påverka* den enskilda människan, i hennes mänsklighet? Det är inte orimligt men förefaller inte vara de principer enligt vilka vår socialarbetarutbildning fungerar. Den handlar om att genomlysna – i praktiken alltså osynliggöra – de andliga värden som konstituerar vår individuella mänsklighet. McGehee medger det vi redan vet, att andliga värden i sin egenskap av *normer* inte alltid vidlåder människorna. Men som *principer* är de inte transparenta.

... en värld utan en föreställning om heder, integritet, och plikt, eller en som tolererar svek, illvilja och respektlöshet, är en värld som inte kan överleva.
(McGehee 1982:42)

Problemet är, skriver McGehee, vår totala inriktning på att analysera det som var, är och borde vara i *faktisk* mening medan vi ignorerar det som var, är och borde vara i *principiell* mening. Skillnaden är den mellan att bara objektivt beskriva världen och att göra värdeomdömen beträffande det lämpliga beteendet i den världen.

Vad skulle det innebära att blotta vårt evinnerliga behov av att avslöja? Vad skulle vi göra i stället?

... vid någon punkt måste vi vara beredda att upphöra att avslöja, och hävda att det finns fundamentala principer som måste vägleda mänskligt beteende, och att detta är slutet, den plats där utmaningar mot verkligheten upphör, för det finns inget mer liv om vi förstör dessa principer. (McGehee 1982:42)

Forskningens och avslöjandets dilemma – dess fatala verkan – är att analysen inte har någon ände. I genomlysningens logik ligger ingen yttersta gräns, ingen (naturlig) tvekan inför att ta det ytterligare steg som kommer att förstöra allt det vi uppnått (Lewis 1965:91 refererad av McGehee 1982:42).

Oförmåga till sans motiveras kanske av föreställningen att fundamentala principer är arkaiska och därför oanvändbara i en modern tid, eller av erfa-

renheten att fundamentala principer kan användas för onda ändamål. McGehee medger att de fundamentala principerna kanske måste studeras, klarläggas, undersökas. Här skulle sociologin kunna vara till större nytta än någonsin.

... om den bara kunde börja undersöka sådana principer, inte som bara sociala fenomen utan som det mänskliga livets själva substans ... (McGehee 1982:43)

Det utmärkande för ett sådant studium skulle vara att vi alla vore involverade. Vi är alla delaktiga i "problemet". Det skulle inte längre i första hand handla om problembarnen, våra "klienter".

Vilka är då dessa fundamentala principer? McGehees rubrik innehåller orden "andliga värden" men han skyndar sig att påpeka att saken inte specifikt eller ens nödvändigtvis är länkad till religion.²⁰ Det handlar snarare om "mänskliga generalregler som finns i alla samhällen, om än uttryckta olika".

Det gäller principen om förnekandet av egenintresse till förmån för andras intresse, om personligt ansvar gentemot andra och andras rätt att från individer förvänta ett resonligt beteende som inte är i eget intresse. Det handlar samtidigt om förståelse och acceptans av inneboende svagheter hos människor.

I korthet involveras sådana principer som hövlighet, artighet, respekt, hänsyn, ärlighet, heder, integritet, redlighet, lojalitet, trohet, godhet, vänlighet, pliktkänsla, ansvar, ansvarighet, känsla för lämplighet, att få vad man förtjänar, för att nämna ett fåtal. (McGehee 1982:43)

Mot invändningen att talet om fundamentala principer aktualiserar spöken från totalitära regimer med endast *en* uppsättning grundsanningar – statens – ställer McGehee "den vetenskapliga totalitarismens gengångare" där en dold uppsättning av principer ligger under anspråk på relativism och objektivism.

Notera, skriver McGehee, att listan över fundamentala principer *inte inkluderar vare sig frihet eller individualitet*. Tvärtom tycks listan betona brist på frihet och brist på individualitet. Och om frihet och individualitet ska tolkas som "se på mig, jag är viktig" saknas de verkligen.

Vad som krävs är "se på honom, henne, och dem – de är viktiga", en princip som om vidhållen skulle åstadkomma frihet, individualitet, demokrati och personlig bekräftelse som nödvändigt utfall. (McGehee 1982:43)

McGehee säger plötsligt och överraskande, att "Detta är inte ett försvar för moralen som sådan" (s. 43). Det är snarare, säger han, en vädjan om att betrakta studiet av människan som *något mer* än att samla in data och bygga teorier som rätt och slätt förklarar och förklarar bort människan. Det är en

vädjan om att börja den allvarliga diskussionen om de värderingar människan bör ha som substansen i sitt liv.

Det är en vädjan om att upphöra att betrakta människan som livets objekt och att börja betrakta henne som livets subjekt. (McGehee 1982:43)

Att förlora kontakten med andliga värden – fundamentala principer – är att förlora sin mänsklighet. Vi förlorar vår mänsklighet till det system vi skapar (Fallding 1964). De intellektuella som studerar oss bidrar till den förlusten, menar McGehee.

Det är socialtjänstens uppgift – framför allt annat – att handskas med människan i hennes tillstånd av "försvagad mänsklighet" (diminished humanity) (McGehee 1982:43). För det uppdraget utbildas våra socialarbetare. Men är deras skolning inte alltjämt grundad mer i forskningsresultat än i föreställningen om en individens mänsklighet i behov av förstärkning?

McGehee tar exemplet kriminalvård och uppmärksammar Yochelson och Samenows första del av *The criminal personality* (1976). En slutsats där är att det enda felet med kriminella är att de saknar moral, dvs. "de principer om vilka jag talar" (McGehee 1982:44). Sociologer gör sig lustiga över konklusionen men har Yochelson och Samenow fel?

Anta emellertid att de har rätt, hur handskas vi med kriminella vars problem är frånvaron av moral? (McGehee 1982:44)

Den underliggande frågan således, i vård och behandling, av missbrukare och kriminella. Alltjämt gäller där, till stor del, informationsmodellen. Klienten bör *informeras* om karaktären på sitt handlande, *varför* det är fel och *hur* han bör göra för att handla rätt. En informationsansats är intellektuellt försvarbar men i praktiken är det svårt att lära en blivande behandlare vad han bör säga till klienten. McGehee avfärdar som otillräcklig den "information" som står behandlaren till buds.

Ett är nödvändigt för dem (behandlarna) som har en roll i återupprättandet av människans humanitet – *han och hon måste veta vad som är oundgängligt för sann mänsklig existens*. När de talar med andra måste de tala av övertygelse och ärligt försöka att leva upp till de värden de talar om. Om inte kommer de snart att bli varse att informationsmodellen inte fungerar eftersom de är oförmögna att tillhandahålla nödvändig information.

Vårt misslyckande med att handskas med frågan om fundamentala värderingar i livet är sålunda högst troligen länkat direkt till människans ökande förtvivlan. (McGehee 1982:44)

Informationen i sig – metoden ensam – fungerar inte.

Avslutning

Påverkan eller total förändring? Vari ligger skillnaden? Beteckningarna påverkan och förändring är nära nog synonyma. Någon kan påverka eller förändra *mig*, jag kan *låta* mig förändras eller påverkas, och jag kan påverka och förändra *mig själv*. Nyckelordet tycks vara "total". Någon tar knappast på sig uppgiften att "totalt förändra" någon annan, och sammanställningen "totalt påverka" klingar orent.

Den totala förändringen – metamorfosen – förefaller vara en delvis autonom process. Total förändring kvalificerar sig därmed som en sådan metod som gäcker klientens reflexmässiga avvisande av varje antydd (anad) påverkan utifrån. I metamorfosen finns ingen tydlig agent som klienten kan avvisa eller manipulera.

Det människor vänder sig emot är att *bli förändrade*, inte förändring *i sig* (Kjell A Nordström, Handelshögskolan i Stockholm. Närmare referens är mig obekant. Min kursivering)

Uttalandet kan tolkas så att människan *vill förändras (förstå) av sig själv*. Hon vill inte bli *pådyvlad* förändring, *vill inte bli påverkad av en annan person*. Där emot kan människan – under andra omständigheter – tänkas vilja *förändra sig själv* förutsatt att den förändrade situationen stimulerar till en sådan växling och lockar med ett bättre eller acceptabelt alternativ.

Formuleringen har rituell kvalitet i den meningen att ritualen som en av sina viktigaste förändringskomponenter erbjuder *möjligheten till acceptans* utan att kräva att den som accepterar *dessförinnan* eller ens i anslutning till accepterandet genomgått en egen *inre* förändring. Ritualen tillåter en avvikelse mellan det inre tillståndet och den förändrande situation som accepteras.

Den som tar sig före att förändra någon annan (genom påverkan eller behandling) riskerar att utpeka den andre som i någon mening avvikande. Det är klienten – han som ska förändras – som avviker från det normala. Förändraren tillhör majoriteten, de icke avvikande, de starka. Att däremot *acceptera* en förändrad situation utpekar ingen som avvikare, klient, icke normal. Den som finner alternativet nödvändigt men som inte kan gå in i det och *redan då* vara förändrad, *redan då* övertygad, kan trots det välja förändringen genom att acceptera den för egen del och se tiden an.

En accepterad förändring är kanske mer än nog. Att acceptera betyder att gå med på utan att (nödvändigtvis) uttrycka vare sig entusiasm eller avståndstagande. Att acceptera är att ställa sig positiv utan löfte att själv bli en

förespråkare. Att acceptera är att ge något en chans, kanske i ett läge då andra positiva och subjektivt synliga alternativ saknas.

Försök att *förändra någon* kan däremot vara ett systemiskt övertramp. Ingen vet tillräckligt om någon annans totala mentala system (Bateson 1972) för att med godtagbar grad av säkerhet kunna säga hur, varför och till vad en annan människa kan/bör förändras. Det vet i regel inte ens objektet självt på ett medvetet sätt. Återstår då möjligheten *att erbjuda en förändring möjlig att acceptera*.

Rådande preferens till förvetenskapligad praktik väcker farhågor. Har vetenskapen tillräckligt att erbjuda? Är det vetenskapliga resultatet användbart i praktiken? Har det användbar *form*? Faran ligger i förenklingen. Inte främst så att ett förenklat och operationaliserat vetenskapligt resultat *i sig* utgör en risk (så kan det kanske också vara) utan snarare så att en förenklad (för att inte säga mutilerad) vetenskaplighet med förfärande sannolikhet är en sämre – mindre effektiv och mindre konsistent – grund för behandlingsarbete än den samlade erfarenheten och det sunda förnuftet hos en väl sammanhållen och föredömligt lotsad personalgrupp, vägled av en klart moraliskt motiverad ideologi.

Utbudet är stort av strukturerade behandlingsinsatser på Rällsögården. Det är svårt att tro att någon klient lämnar behandlingshemmet utan att i en eller annan mening, med eller mot sin vilja, vara påverkad. Personalen talar om att "så frön" vilket kan tyckas vara defensivt men troligen är realistiskt. Den som sår vet att inte allt tar sig, att mycket faller "på hälleberget" men att ett och annat frö under gynnsamma omständigheter resulterar i växt och blomning och skörd.

Den etiska koden

Socialarbetare – från psykoterapeuter till behandlingsassistenter – har i någon mening vårt samhälles uppdrag att vara *moralister*. De har samhällets uppgift att på individnivå precisera vad som är normalt och vad som är onormalt, vad som är sant och vad som är osant, moraliskt och omoraliskt, rätt och fel.

Länge trodde nog socialarbetare och andra att vetenskapen skulle kunna bidra med den kunskap genom vilken hålet efter religionen (och dess prästerskap) skulle kunna fyllas och förse socialarbetarna med minst motsvarande auktoritet. Guds tronstol var tom och vi väntade på en ny högsta ledning. Årtionden av utredningar och forskning har emellertid lett till propåer om ännu *mer* forskning snarare än till konkreta lösningar på de svårigheter socialarbetarna sattes att lösa.

Samhällsvetenskapen är kanske inte att hoppas på. Problemen blir fler och tyngre och forskningen belyser dem på alltmer sofistikerade sätt men lösningarna uteblir. Politikernas yrkesmässiga hopp står till enstaka udda projekt – försöksverksamheter – som ofta lyckas under en tid tack vare entusias-

tisk personal och extra resurstilldelning. I takt med besvikelsen över vad forskningen *inte* kommer med griper socialarbetarna i dag efter etiska koder.

Vår *etiska kod* har blivit en bastion som beskyddar vår praktik och vägleder våra handlingar, på sista tiden till och med kanske mer så än de teoretiska ramverk som vi brukade förlita oss på. (Freud 1999:339)

Etiska regler för olika yrkesgrupper – från antropologer till advokater – har främst syftat till att reglera det *sätt* på vilket yrkeskategorin bör behandla sina klienter, kunder, patienter, informanter. Det normalitetskrav som tidigare riktats främst mot klienter och patienter kröks nu in mot socialarbetarna själva.

Vi kan betrakta etiska koder i allmänhet som professionella konstruktioner av normalitet som vägleder oss i en tid av ambivalens. (ibid.)

Man kan tycka det vara aningen oblygt att kategorier av professionella utser sig själva till att formulera sina etiska regler. Det vore annars en lämplig uppgift för klienterna, patienterna, kunderna, informanterna. Men förfarandet pekar mot att de etiska reglerna gäller *mer än bara det sätt* på vilket de professionella bör arbeta.

Sophie Freud antyder vad som framgent kan komma att vägleda det sociala arbetet. Det är inte längre de teoretiska ramarna som styr utan den etiska koden! Konstaterandet är både anmärkningsvärt och uppmanande.

Kvar i fokus står kravet på normalitet (moral) – hur nu den ser ut i det moderna sammanhanget. Förlitandet till vetenskapliga metoder och teorier för problemlösning kan befinna sig i utförsbacke. I stället förstärks normaliteten genom en (skenbar?) ömsesidighet. Socialarbetarna kräver något även av sig själva, något *annat* än yrkeskunnande, något som svarar mot det normalitetskrav som tidigare riktades (enbart) mot patienter och klienter.

Vad krävs och hur ska vi göra?

McGehee (1982) finns i universitetsvärlden och talar mest om lärare och studenter (i "sociologi"). Vi måste, skriver han, inrikta oss på förhållandet mellan värdering och liv hos våra studenter, och vi måste börja genom att åstadkomma en omsorgsfull beskrivning av *de livsregler som gäller för individen*. Bara på det sättet kan vi börja begripa de fundamentala principer Lewis (1957) talar om. Källan för att åstadkomma denna beskrivning måste vara vi själva, elever som lärare (praktiker som forskare, socialarbetare som klienter).

Var och en av oss är en enmans databas som samtidigt är ett exempel på en produkt av samhället i fråga, en observatör av samma samhälle, en deltagare i samhällets kollektiva "medvetenhetsteman" (Freire 1970) och den ende övervakaren av våra egna inre tillstånd. (McGehee 1982:45)

Vi kan i detalj beskriva "den önskvärda personen", den "önskvärda (inte perfekta!) personen". Denne har de kvaliteter vi önskar bibringa våra barn, och det är utifrån den personen vi bedömer önskvärdheten hos andra. Ofelbart kommer ärlighet, ansvarsfullhet, tacksamhet, generositet osv. på listan.

Denna deskriptiva process har två syften, skriver McGehee. Först får vi en skriven serie av konkreta beteenderegler. "En person kan sägas vara ärlig (generös, ansvarsfull osv.) och en person kan sägas vara ärligare (osv.) än en annan, när 1..., 2..., 3... osv." *Håller vi på så tillräckligt länge har vi beskrivit det grundläggande normativa systemet inklusive reglerna för avvikelser från regeln.* Det andra syftet är att genom själva processen konfrontera oss själva som individer med oundvikliga värderingar och med konsekvenserna av våra personliga handlingar.

Processen att utveckla en beskrivning av "den önskvärda personen" är smärtsam men det är genom denna process som förståelsen av värderingar träder fram. (1982:46)

Vi måste ställa oss själva frågor som: Vad är det med ärligheten som gör den så önskvärd? Vad gör beteendedragen hos en ärlig person sådana att vi, samhällets medlemmar, kan känna igen en sådan person? Hur kan dessa särdrag kommuniceras till och fostras i andra? Och vilka är effekterna av vårt eget beteende på möjligheten att påverka utvecklandet av önskvärda karakteristika hos andra, särskilt när vårt eget beteende motsäger det vi påstår vara önskvärt?

Varje fråga tvingar oss att tänka omkring värderingar och undersöka vårt personliga uppträdande, inte bara med avseende på andra men med avseende på en standard. (1982:46)

Det kanske viktigaste som en sådan process kan åstadkomma är att "våra studenter åtminstone inte går vidare och tror att sociologiska faktorer är det hela" (s. 46).

De kommer att veta att det åtminstone finns en annan faktor att räkna med, nämligen de själva och sanningen om deras egen medvetenhet och tillståndade känsla av rätt och fel. (1982:46)

Det viktigaste är kanske inte att omgivningen märker resultatet av denna process, men studenten (socialsekreteraren, behandlingsassistenten, klienten) kommer *inte längre att kunna undfly sin medvetenhet.* Och än viktigare, man kommer att förstå att samma regler gäller *alla* människor, oberoende av roll och social bakgrund.

De kommer att ha konfronterat sig själva med sig själva av sig själva. (1982:46)

Det är också, skriver McGehee, i det här läget – när människan måste konfrontera sig själv och göra upp med sig själv – som frågan om meningen med ens liv och ens förhållande till en Skapare först kan begrundas på ett meningsfullt sätt.²¹ Det är också i denna punkt, och *bara* i denna punkt, som något som liknar sann individualitet och frihet kan förverkligas.

Det kategoriska indikativet

Man kan konstatera att grunden för tillämpningen av ett seriöst och välmenande forsknings- och utvecklingsarbete – angående missbrukarvård och kriminalvård – i ett ögonblick kan ryckas undan. Hur välutvecklade och välmotiverade metoder och arbetssätt inom (bland annat) missbrukarvården än är, och oavsett hur omsorgsfullt, demokratiskt och delaktigt dessa tillvägagångssätt praktiseras kan objektet, föremålet för ansträngningen – klienten, den dömda – upphäva alltsammans genom ett "Nej, jag vill inte!" Denna möjliga (och inte ovanliga) annullering är välkänd av behandlare inom den socialproblematiske sfären, men vanligen negligerad som brist på "motivation" eller en övergående negativ inställning. Pehr Henrik Törngren har gett komponenten en beteckning.

Varje "du skall vilja" uppvägs till punkt och pricka av ett "jag vill inte". Denna så gott som regelbundet förbisedda komponent vill vi beteckna som det *kategoriska indikativet*. (1940:13)

Att denna komponent regelmässigt förbises i en i övrigt ambitiös vård och behandling, inom bland annat missbruksområdet, är märkligt om man tänker på att detta kategoriska indikativ är *allmänt* förekommande och *ständigt* aktualiseras av var och en människa som anser sig ha ett samvete.

Det återstår kanske att undersöka förutsättningarna och möjligheterna för vård, av missbrukare och kriminella, att bidra till förändringar i klienternas liv, under ett medvetet och ökat hänsynstagande till det dilemmat att individens samvete är uttrycket för ett spänningsförhållande mellan *två* ting, *två* makter, *två* viljor. I ett försök att redan här vara något konkret skisseras *en* av de möjligheter som emanerar ur Törngrens beteckning av empirisk observation.

Törngren synes avvisa moralnihilismen, eftersom den skulle annullera även hans eget anspråk på sanning. Men hans ståndpunkt "går ut på ungefär det samma", nämligen

Att människan aldrig vill vad hon skall, emedan det att skola innebär att icke vilja. Man kan därför inte tänka sig ett moralvärde som människan vill. Så snart det proklamerat sig såsom moralvärde, är det i samma ögonblick något som hon inte vill. Så snart människan tänker på något såsom gott, rätt, skönt, sant, så vill hon inte detta goda, rätta, sköna, sanna. (Törngren 1940:30–31)²²

Något överraskande anför Törngren *tyckandet* som ett bättre alternativ till "enkannerligen moraliska värderingar".

Mitt moraliserande utgår inte från mig, utan från mitt samvete; det ger besked om detta senares krav, men inte om mina. Mitt tyckande däremot ger besked om mig själv, om huruvida jag *tycker om, tycker bra om, tycker illa om*, eller eventuellt *är likgiltig för*. Det är bara med sådana fakta som andra människor låter sig påverkas ... (Törngren 1940:34–35)

Hos oss, i dag, känns tyckandet starkt utbrett för att inte säga dominerande. Att det skulle fungera bättre eller annorlunda än moraliserandet är kanske inte självklart. Det känns inte enkelt att hos sig själv skilja tyckandet från samvetets påbud. Tyckandet kan vara ett förklätt moraliserande.

Icke desto mindre är Törngrens påminnelse om det kategoriska indikativet en viktig utgångspunkt för en eventuell *ny attityd*²³ inom till exempel missbrukarvården. Törngrens ärende är att definiera "moralsjukdomen", "föreställningen att man kan vilja det man skall i stället för att vilja det man påvisbarligen vill" (s. 42).

C. S. Lewis kan framstå som Törngrens (samtida) motsats. Lewis utgår från benämningen Tao, den väg människan bör beträda, "efterliknande det kosmiska och överkosmiska skeendet, i det hon bringar allt sitt handlande i överensstämmelse med den stora förebilden" (1957:26).

För dem som står inom Tao är uppgiften att hos eleven inpränta de reaktioner som i sig själva är passande, vare sig någon har dem eller inte, och som utgör själva människonaturen. (Lewis 1957:28)

Inpräntandet är centralt hos Lewis, och det sker i "bröstit", vilket är "platsen för känslor som genom vana upptränats till fasta reaktionssätt" (1957:31).

Man skulle till och med kunna säga att människan är människa tack vare detta mellanskikt, ty i sitt intellekt är hon blott och bart ande och i begäret blott och bart djur. (1957:31)

Människonaturen är hos Lewis resultatet av en adekvat *inpräntning* av "läran om objektiva värden". Han visar sig vara medveten om "det kategoriska indikativet" men ser det, i likhet med Törngren, som nödvändigt att övervinna, inte genom att tro sig vilja det man inte vill (vilket resulterar i "moral-sjukdom") men genom *ett medvetet erkännande* av objektiva värden.

Jag själv tycker inte om att vara i sällskap med små barn; eftersom jag talar med utgångspunkt i Tao måste jag erkänna detta som en svaghet hos mig – precis som en person kanske måste erkänna att han är döv eller färgblind. Och på grund av

att våra gillanden och ogillanden sålunda är erkännanden av objektiva värden eller gensvar på en objektiv ordning kan känslotillstånd vara i överensstämmelse med förnuftet (när vi tycker om det som bör gillas) eller visa bristande överensstämmelse med förnuftet (när vi inser att gillande är påkallat men inte kan känna det). (Lewis 1957:27)

Lewis "inpräntade", "upptränade", reaktionssätt är kanske liktydigt med det av Törngren hyllade "spontana" handlingssätt (av positiv art) som denne inte närmare anser sig behöva förklara, men hyllar.

Spontana handlingar upplevs som något naturligt och självfallet och problem-löst, de finns när de finns, de sköter helt och hållet sig själva ...
(Törngren 1940:21–22)

Kvar står emellertid problemet: hur ska det gå till att få alltfler av våra "ogillanden" ("jag vill inte") att bli till "spontana handlingar" i överensstämmelse med Tao?

Rappaport gör (1999) en utförlig genomgång av mänsklighetens (*humanity*) tillblivelse genom ritual och religion. *Mänskligheten* hos Rappaport synes motsvara *människonaturen* hos Lewis och (kanske) *det spontana* hos Törngren. Religion sägs handla om tro. Rappaport visar (1999:119–121) att vägen dit (för den sekulära sökaren) går genom det *accepterande* som är "inneboende" i det liturgiska (rituella) utförandet. Men att acceptera är inte att tro. Tro är ett svårdefinierat genomen och om det verkligen föreligger är svårt att fastställa. Att som observatör utgå från att deltagandet i en ritual nödvändigtvis indikerar tro är obefogat.

Accepterande å andra sidan är inte ett privat tillstånd utan en publik handling, synlig både för vittnen och för utförarna själva. (Rappaport 1999:120)

Accepterandet är inte tro och för inte ens med sig tro, även om det rituella deltagandet (på sikt) kan påverka individens privata processer.

Men paradoxalt nog kan det vara så, vilket har antytts av religionens försvarare, att det accepterande som indikeras genom liturgiskt utförande, och som är oberoende av tro, kan vara djupare än övertygelse eller känsla av visshet, för den gör det möjligt för utföraren att överskrida sina egna tvivel genom att trots tvivlet acceptera. (Rappaport 1999:120)

Att acceptera trots sitt tvivel. Kanske är det så långt man kan komma i spänningsfältet mellan samvetets två ting, två makter, två viljor, utan att söndersprängas och utan att bli moraliskt "sjuk".

Hursomhelst är det ofta skiljaktigheter mellan handlingen att acceptera och det inre tillstånd som associeras med detta accepterande. Man kan offentligt acceptera inte bara det som man betvivlar utan det som man privat föraktar eller i hemlighet förnekar. (Rappaport 1999:120)

Det attraktiva kan vara att acceptans inneboende i det rituella utförandet *inte annulleras* av ett hemligt förnekande ("jag vill inte"). Det hemliga förnekande som kan gömma sig under accepterandet vidgar samtidigt grunderna för accepterandet, och det bevarar och försvarar medvetandet om det oundvikliga (och nödvändiga) kategoriska indikativet.

Noter

1. Jag har nyligen intresserat mig för förhållandet mellan behandling och utbildning och undrat om de kan vara utbytbara.

Men behandling är väl ändå något mer än utbildning? Frågan är intressant och viktig. Man kan i dag utbilda sig till behandlare, och man kan utbilda sig i behandlingsmetoder. Frågan är vad som ytterligare läggs till denna utbildning i behandlarens möte med den individ som ska "behandlas"? Om inte något läggs till eller om behandlingen egentligen utgörs av något annat än innehållet i själva utbildningen vore det lika bra eller bättre och enklare att utbilda "klienten" direkt, utan mellanhanden "behandlare". Om kunskapen om hur klienten ska (förmås) lösa sitt problem finns i själva utbildningen eller behandlingsmetoden vore det lika gott att direkt utbilda klienten i denna kunskap, denna konst. (2003b:44)

2. Forskare och andra ifrågasätter – ibland med beteckningen vandrings sägen – klienternas erfarenheter av dåligt bemötande från socialtjänstens personal. Samtidigt tycks det vara så att socialarbetarna hellre "går i sjön" än att de för egen del anlitar socialtjänsten. Är socialarbetarna dubbelnaturer? I själva verket pekar detta förhållande tillbaka mot 1950-talets *moraliska* språk, det som under efterföljande decennier ersatts av ett *teoretiskt* språk. Socialarbetarna – som förväntas tillämpa detta *teoretiska* språk i praktiken – bevarar tydligen, under en tunn yta av *teoretiskt* grundad metod, det *moraliska* språket nästan intakt. Om socialarbetarna inte kan tänka sig att *själva* bli utsatta för socialtjänst handlar det kanske inte om att förkasta det teoretiska utan om att inte stå ut med tanken att själv vara *omoralisk*, så omoralisk att man till sist måste förödmjuka sig och gå till det sociala. Att denna djupa motsättning (förhållning) *inte* skulle spegla sig i socialarbetarnas handlande gentemot klienterna vore oväntat. Klienterna förnimmer inte bara ett dubbelt budskap, de känner sig *också* omoraliska. Det är "skämmigt" att gå till det sociala, oavsett *hur* man blir bemött.
3. Frågan finns naturligtvis även hos Bergström om än mindre tydligt.

Sedan urminnes tider har vi grubblat över hur vi ska hantera brottslingar och hur vi ska kunna förstå dem. (2004:11)

- Själva "förståelsen" kan förstås hanteras på olika sätt. Yochelsen och Samenow ser förståelsen främst som en metod att *påverka* den kriminelle. Om svårigheten, för båda sidor om en förståelsegräns, att skilja mellan sympatisk och empatisk förståelse har Robbins et al. skrivit (1973:270–271).
4. Bodil Malmsten skriver om det omöjliga i att försöka uttrycka det som behöver uttryckas, "att det skrivna aldrig kommer i närheten av det som det handlar om" (2004:143).
 5. Äldre "syndare" som blev frälsta i min barndoms Betania uttryckte sig inte sällan så, till yngre, att de borde bli frälsta med detsamma för att slippa leva ett helt liv i synd. Jag har inget minne av att det var ett särskilt effektivt argument.
 6. Det finns fem regler som alltid gäller på en Charlie-lektion:
 - Allt som sägs stannar i gruppen
 - Inte avbryta
 - Begära ordet
 - Rätt att avstå från att delta
 - Inga "neråtpuffar"(Ur Respons. Företagstidningen, nr 2/2002)
- Mer om Charlie kan man läsa i Johansson 2003a och i Olby och Olsson 1998.

7. Ti visar sig ha speciallösningen att han ska vara *åtta* månader på Rällsögården. Han ska gå igenom programmet *två* gånger och därefter tänker Jerry utverka att Ti får lite lösare tyglar, bo för sig själv, med viss frihet osv. Jerry tycker att åtta månader är för lång tid för att vara på Rällsögården. Vissa elever anses alltså behöva gå igenom programmet *mer än en gång*, dvs. ett slags kvarsittning, eller snarare ett försök att påverka genom att dubblera budskapet.
8. Ett citat från Gösta Oswald passar kanske här. "Man fuskar bort ett liv. Man gör i bästa fall uppror mot sej själv, eller av bekvämlighetsskäl mot samhället." (1964:221)
9. Atlantis i Sverige är numera nedlagt men hade en förebild i behandlingsprogrammet Atlantis vid Stillwaterfängelset i USA (Minnesota) (Bergström 2004:13).
10. "Målgruppen är *de rent kriminella* egentligen. Det är dem det är byggt för, som får kickar av att göra inbrott. De börjar kanske med att göra ett stuginbrott när ingen är hemma, och får kickar av det. Håller på med det ett tag, och klarar sig. Men sedan avtar den där känslan. Då vill man att det ska vara lite mer spännande, och då väntar man kanske tills någon är hemma. Och i slutänden kanske man klappar om hunden rent av, som finns i det huset." (Göran Andersson)
 Det som kommer närmast "ren" kriminalitet hos Bergström är det han benämner: "Sjuklig stimulansjakt – spänningssökande" (2004:58). Att dessa skulle vara krimiprogrammets egentliga målgrupp förefaller dock inte vara fallet.
11. Ansbacher noterar (1967:194) Adlers uppmärksamhet på faran för *reififikation* av en alltför flitigt använd (populär) term. Adler tenderade därför att bruka flera termer samtidigt och över tid för att beteckna ett och samma fenomen. För termen kriminell livsstil föreligger en uppenbar risk för reifiering. Man kan få för sig att det faktiskt *finns* något som heter kriminell livsstil.
12. Den tanken tränger sig på att en prolongerad dissonans mellan ett föreskrivet *teoretiskt* språk och ett kvardröjande, djupt förankrat, men nedtystat *moraliskt* språk, kan leda till socialarbetarens upplevelse av meningslöshet och nedbränning.
13. Möjligen är krimiprogrammets regel om kvalificerat deltagande ett uttryck för att diagnostikandet vinner insteg i socialtjänsten. Ett sådant tänkande kan dock strida mot grunderna för ett preventivt arbete. Eftersom diagnos i regel kan ställas först i ett skede då "sjukdomen" är tydlig (utblommande) kan man få intrycket att det måste bli värre innan det kan bli bättre och innan man som patient kan få sin diagnos och eventuell hjälp. I missbrukarvården är annars det preventiva tänkandet utbrett. Ett förebyggande arbete bör helst sättas in så tidigt som möjligt, helst långt innan det är möjligt att ens ana möjligheten till en diagnos.
14. Risken med att göra till exempel ett krimiprogram till något särskilt märkvärdigt finns alltså. Det har man inte gjort på Rällsögården. Där tenderar programmet snarare att fusionera med det övriga allmänna och mångfacetterade behandlingsarbetet.
15. Den kriminelles första regel är att inte *gola* (angiva). Ur samhällets (och alltså även Rällsögårdens) synvinkel är den regeln av ondo. Det är bättre att ange en kompis som är i färd med att köra bil onykter än att låta bli. Den synvinkeln må vara försvarlig men brottslingens ovillkorliga regel mot angiveri säger oss samtidigt något viktigt. Den kriminelle är *ingalunda ur stånd* att rätta sig efter konventionella, dvs. överenskomna, regler.
16. Kriminella som *spelat* mentalt sjuka för att slippa fängelse ingår i Yochelson och Samenows (1976) population. Men att (medvetet) spela mentalt frisk? Vid rättegången mot den man som den 10 september 2003 mördade en femårig flicka i Arvika (dagen efter mordet på Anna Lindh) sa den åtalade enligt media att han "medvetet spelat frisk" för att få sina läkares tillstånd att lämna sjukhuset. Yttrandet frestar till ett ifrågasättande av mannens faktiska mentala status (och av läkarnas omdömesförmåga). Jag visste inte att något sådant var möjligt för personer av den förmenta graden av aktuell störning. Vid närmare eftertanke är mannens uttalande kanske inte så märkligt. Snarare är det just detta många

av oss gör dagligdags, nämligen "spelar friska" å huvudets vägnar. Säger det något om hur vi ordnat vår sociala ordning? För att vi i någon mån ska få göra "som vi vill" får vi inte (officiellt) visa oss "sådana vi är" utan måste förstå oss, dvs. spela friska och uppträda så "normalt" som vårt samhälles ordning kräver.

17. Det förekommer även i krimprogrammet att klienten förväntar sig att bli förändrad automatiskt.
Att de inte går in med förhoppningen att går de kursen så är de sedan helt avkriminaliserade, även om de inte vill det. Det är inte hjärntvätt vi håller på med i den bemärkelsen. Det vore kanske önskvärt men nej, det fungerar tyvärr inte. (Göran Andersson)
18. Bateson använder termen *arvsynd* som en möjlig metafor för människans "benägenhet att göra vissa sorters epistemologiska fel" (Bateson och Bateson 1988:158).
19. Roy Rappaport (1999) erbjuder ett annat försök till "vägkarta" i form av en intressant och övertygande ritualteori.
20. I morgonekot den 24 juni 2004 meddelade SR:s korrespondent i Warszawa Kjell-Albin Abrahamsson följande. "Att vara utrikeskorrespondent är inte ett yrke, det är en livsstil, en religion ...". En livsstil – en religion. Att utveckla den personliga livsstilen i riktning mot en personlig religion. Det ligger antagligen i tiden men vad skulle det betyda?
21. Den som till äventyrs avskräcks av ordet Skapare kan begrunda Rappaports analys av det skapelsemönster som ryms i ritualen. Rappaport menar att ritualen genom att i sig innefatta både ord och substans kan innehålla *ett skapelseparadigm*. Man kan i varje fall säga att ritualen i sin *förening av form och innehåll* formellt motsvarar en lång rad *berättelser* om skapelse. Många myter om världens skapelse ser inte skapelsen som enbart, eller alls, produktion av materia utav ingenting. Snarare är själva materiens ursprung ofta ignorerat, eller det tycks taget för givet att ursprunglig materia alltid har existerat. Den begynnelseaspekt som framför allt uppmärksammas är inte skapandet av materia utan *att ge form eller ordning till* en tidigare existerande men ofullständig ursprunglig substans. Skapelsen presenteras således som att ett innehåll ges en form – "informerar" i det ordets mer tänkvärda mening – och att form ges ett innehåll, "substantieras" (1999:155). En Skapare kan alltså vara en (storhet) som på ett meningsfullt sätt förenar form och innehåll.
22. Det handlar kanske, i andra termer, om teori och praktik. Som enskild individ förmår endast undantagsvis den egna praktiken att rätta sig efter den egna teorin. Paulus förefaller kasta om Törngrens termer och se samvetets röst som det han *egentligen* vill. Eller?
Ty jag förstår inte mitt sätt att handla. Det jag vill, det gör jag inte, men det jag avskyr, det gör jag. (Rom 7:15)
23. Bateson använder ordet "attityd" för den sorts systemiska "bias" som kan representeras av en termostat. Ingen väderförändring, hur extrem den än må vara, förändrar termostaterns inställning. "But when *you* go and *you* move that bias, you will change what we call the 'attitude' of the system" (1972:479).

Referenser

- AA. *Alcoholics Anonymous Comes of Age* 1991 (1957). A Brief History of A. A. New York: Alcoholics Anonymous World Services, Inc.
- Ansbacher, Heinz L. 1967. Life Style: A Historical and Systematic Review. *Journal of individual psychology* 23:191–212.
- Bateson, Gregory 1972. *Steps to an ecology of mind*. Northvale: Jason Aronson Inc.
- Bateson, Gregory och Mary Catherine Bateson 1988. *Där änglar är rädda att gå. Bidrag till en epistemologi för det heliga*. Stockholm/Stehag: Symposion Bokförlag.
- Bauman, Zygmunt 1991. The Social Manipulation of Morality: Moralizing Actors, Adiaphorizing Action. *Theory, Culture & Society* 8(1):138–151.
- Bauman, Zygmunt 1998 (1989). *Auschwitz och det moderna samhället*. Göteborg: Daidalos.
- Bellah, Robert N., Richard Madsen, William M. Sullivan, Ann Swidler och Steven M. Tipton 1985. *Habits of the Heart. Individualism and Commitment in American Life*. Berkeley: University of California Press.
- Benson, M. L. 1985. Denying the guilty mind: Accounting for involvement in a white-collar crime. *Criminology* 23:583–607.
- Berger, Peter L. och Thomas Luckmann 1984. *The Social Construction of Reality*. Hammondsworth: Penguin Books Ltd.
- Bergström, Gunnar 2003. *Kriminalitet som livsstil*, 3:e upplagan. Stockholm: Mareld.
- Bergström, Gunnar 2004. *Kriminalitet som livsstil*. 4:e rev. Upplagan. Stockholm: Mareld.
- Branquinho, João (red.) 2001. *The Foundations of Cognitive Science*. Oxford: Clarendon Press.
- Börjeson, Bengt 2002. Att forska är nödvändigt. I *20 år av forskning och utveckling. Jubileumsskrift* Gun-Lis Angsell (red.). Stockholms stad, FoU-enheten.
- Carleheden, Mikael 1998. Another Sociology – the future of sociology from a critical theoretical perspective. *Dansk sociologi*. Special issue, vol. 9, s. 55–75.
- Churchland, Paul M. 2001. Toward a Cognitive Neurobiology of the Moral Virtues. I *The Foundations of Cognitive Science*. João Branquinho (red.) Oxford: Clarendon Press.
- Crapanzano, Vincent 1980. *Tuhami: Portrait of a Moroccan*. Chicago: University of Chicago Press.

- Cusson, M. och P. Pinsonneault 1986. The decision to give up crime. I D. Cornish & R. Clarke (red.), *The reasoning criminal: Rational choice perspectives on offending*, s. 72–82. New York: Springer Verlag.
- Darling-Smith, Barbara (red.) 1993. *Can Virtue Be Taught?* Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.
- Fallding, Harold 1964. The Source and Burden of Civilization Illustrated in the Use of Alcohol. *Quarterly Journal of Studies on Alcohol* 25:714–724.
- Freire, Paulo 1970. *The Pedagogy of the Oppressed*. New York: Herder and Herder.
- Freud, Sophie 1999. The Social Construction of Normality. *Families in Society: The Journal of Contemporary Human Services* 8(4):333–339.
- Genet, Jean 1952. *Tjuvens dagbok*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Gerlach, Luther P. och Virginia H. Hine 1968. Five Factors Crucial to the Growth and Spread of a Modern Religious Movement. *Journal for the Scientific Study of Religion* 7:23–40.
- Hindelang, M. J., M. Gottfredson och J. Garofalo 1978. *Victims of personal crime: An empirical foundation for a theory of personal victimization*. Cambridge: Ballinger.
- Johansson, Göran 1997. *För mycke jag, för lite Jesus. LP-stiftelsens vård av missbrukare sedd ur ett socialantropologiskt perspektiv*. Stockholm: Sköndalsinstitutet.
- Johansson, Göran 1998. *Måttligt eller meningsfullt. Bidrag till en alkoholpolitisk debatt*. Stockholm: Folkhälsoinstitutet.
- Johansson, Göran 2000. *Tvång och tillit. LVM-vård som kulturell ingenjörskonst – exemplet Hornö*. Forskningsrapport nr 1. Stockholm: Statens institutionsstyrelse.
- Johansson, Göran 2003a. *Räcka varandra handen. Mångsidig, entydig, kontinuerlig – narkotikaprevention i norra Örebro län*. Stockholm: Sköndalsinstitutet.
- Johansson, Göran 2003b. *Kultur, forskning, missbruk, vård. Motsägelser*. Forskningsrapport nr 3. Stockholm: Statens institutionsstyrelse.
- Lewis, Clive Staples 1957. *Människans avskaffande*. Översättning: Martin S. Allwood. Stockholm: Natur och Kultur. (*The Abolition of Man*. 1943, New York: McMillan).
- Malmsten, Bodil 2004. *Det är fortfarande ingen ordning på mina papper*. Pocketutgåva. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- McGehee, Charles L. 1982. Spiritual values and sociology: when we have debunked everything, what then? *The American Sociologist* 17:40–46.
- Olby, Britta och Kicki Olsson 1998. *Charlie i Sverige. Granskning av ett treårsprojekt*. Stockholm: Bris.
- Oswald, Gösta 1964. En privatmans vedermödor. I *40-tal. En prosaantologi sammanställd och försedd med inledning av Bengt Holmqvist*. Stockholm: Rabén & Sjögren.

- Rappaport, Roy A. 1999. *Ritual and religion in the making of humanity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Robbins, Thomas, Dick Anthony och Thomas E. Curtis 1973. The Limits of Symbolic Realism: Problems of Empathic Field Observation in a Sectarian Context. *Journal for the Scientific Study of Religion* 12:259–271.
- Rouner, Leroy S. 1993. Can Virtue Be Taught in a School? Ivan Illich and Mohandas Gandhi on Deschooling Society. I *Can Virtue Be Taught?* Barbara Darling-Smith (red.). Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.
- Ronell, Avital 2002. *Stupidity*. Urbana och Chicago: University of Illinois Press.
- Rorty, Richard 1979. *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton: Princeton University Press.
- Roy, Ramashray 1984. *Self and Society: A Study in Gandhian Thought*. New Delhi: Sage Publications in collaboration with United Nations University, Tokyo.
- Smith, Huston 1993. Educating the Intellect: On Opening the Eye of the Heart. I *Can Virtue Be Taught?* Barbara Darling-Smith (red.). Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.
- Socialstyrelsen 2002. *Utvärdering av FoU – En studie av FoU-enheter inriktade på individ- och familjeomsorg*. Författare: Eri Thorén, Göran Ahrne och Bengt Börjeson) Stockholm: Socialstyrelsen.
- Stromberg, Peter G. 1986. *Symbols of Community: The Cultural System of a Swedish Church*. Tucson: The University of Arizona Press.
- Törngren, Pehr Henrik 1940. *Moralsjukdomen*. Stockholm: Medéns.
- Walters, Glenn D. 1990. *The criminal lifestyle: patterns of serious criminal conduct*. Newbury Park: Sage Publications.
- Yochelson, Samuel och Stanton E. Samenow 1976. *The Criminal Personality. Volume I: A Profile for Change*. New York: Jason Aronson.

Tidigare utgivna forskningsrapporter

ISSN 1104-6155

- Nr 1 1994 Var står vi? Ackumulerad kunskap och erfarenhet inom institutionell missbrukarvård, utifrån en dialog forskare – praktiker (Vera Segraeus)
- Nr 2 1997 Ungdomar i tvångsvård. Råbyundersökning 94 (Claes Levin)
- Nr 3 1997 Etiska konflikter inom tvångsvård av ungdomar (Gunnel Colnerud)
- Nr 1 1998 LVM-vårdens kvalitet enligt socialtjänstens bedömning (Arne Gerdner)
- Nr 2 1998 Ett §12-hem för flickor. Omdefinitioner i ungdomsvården (Berit Andersson)

ISSN 1404-2576

- Nr 1 1999 Etik och ungdomsvård. En empirisk studie av anställdas etiska problem inom tvångsvård av ungdomar. Slutrapport (Gunnel Colnerud)
- Nr 2 1999 "Plötsligt får man lust att leva." En grupp narkomaners berättelser om sina självmordsförsök (Eva Johnsson, Mats Fridell)
- Nr 3 1999 Ungdomar från särskilda ungdomshem i Stockholms brottsliga nätverk (Jerzy Sarnecki)
- Nr 1 2000 Tvång och tillit. LVM-vård som kulturell ingenjörskonst (Göran Johansson)
- Nr 2 2000 När anhöriga involveras. Personalens beskrivning av anhöriga på särskilda ungdomshem (Maria Bangura Arvidsson, Malin Åkerström)
- Nr 1 2001 Vård bakom låsta dörrar. Lunden, ett LVM-hem för kvinnor (Bengt Svensson)
- Nr 2 2001 Kommunikativ pedagogik och särskilda ungdomshem (Per Gerrevall, Håkan Jenner, red)
- Nr 3 2001 Empati och professionellt förhållningssätt. Behandlarrollen i missbrukarvården (Ulla Holm)
- Nr 1 2002 Missbrukare med psykiska störningar och psykiatripatienter. Jämförelser baserade på ASI, SASB och DMT (Bengt-Åke Armelius, Kerstin Armelius, Håkan Larsson, Elisabet Sundbom)
- Nr 2 2002 Arbetsmiljö och behandlingskultur. Jämförelse mellan SiS-institutioner och andra vårdmiljöer (Madeleine Jeanneau)
- Nr 3 2002 Bete sig normalt. Ett perspektiv på den vuxna familjehemsvården (Göran Johansson)
- Nr 4 2002 "De kommer ut fräscha och fina". Om tvång och hemlöshet (Lena Yohanes, Anna Angelin, Anders Giertz, Hans Swärd)
- Nr 5 2002 Slutna ungdomsvård. Rättsliga reaktioner på de ungas brott före och efter införandet 1999 (Eckart Kühlhorn)
- Nr 1 2003 "Det är dom här jag har och inte har". LVM-vårdade narkotikamissbrukares sociala nätverk (Anette Skårner, Margareta Regnér)
- Nr 2 2003 Ungdomarnas upplevelse av slutna ungdomsvård. En jämförelse med LVU-placeringar och fängelse (Jessica Palm)

- Nr 3 2003 Kultur Forskning Missbruk Vård. Motsägelser (Göran Johansson)
- Nr 1 2004 Lärande och kunskapsanvändning. Kompetensutveckling genom personalutbildning och arbete vid särskilda ungdomshem (Leif Nilsson)
- Nr 2 2004 Det förlorade livet eller livet som oändlig kamp. LVM-klienters livshistorier med fokus på kvinnor (Noriko Kurube)
- Nr 1 2005 Ger ART bättre behandlingseffekter? Utvärdering av metoder på tre ungdomshem (Rolf Holmqvist, Teci Hill, Annicka Lang)
- Nr 2 2005 "Demokrati i det lilla?" Ungdomars delaktighet i sin behandling (Anne Hermodsson, Cecilia Hansson)